

DOKTORI (PHD) ÉRTEKEZÉS

KÁLMÁN BOTOND
GÖDÖLLŐ
2022

MAGYAR AGRÁR- ÉS ÉLETTUDOMÁNYI EGYETEM

ÖSSZEHASONLÍTÓ VIZSGÁLAT – A COVID19 VÁLSÁG HATÁSA EGYETEMI HALLGATÓK PÉNZÜGYI MŰVELTSÉGÉRE

DOKTORI (PHD) ÉRTEKEZÉS

**KÁLMÁN BOTOND
GÖDÖLLŐ
2022**

A doktori iskola

megnevezése: Magyar Agrár- és Élettudományi Egyetem (MATE)
Gazdaság- és Regionális Tudományi Doktori Iskola (GRTDI)

tudományága: gazdálkodás- és szervezéstudományok,
regionális tudományok

vezetője: **Dr. habil. Lakner Zoltán DSc**
intézetvezető egyetemi tanár, az MTA doktora
Magyar Agrár- és Élettudományi Egyetem
Szent István Campus
Gazdaságtudományi Intézet
Agrárökonómiai Tanszék

Témavezetők: **Dr. habil. Zéman Zoltán**
egyetemi tanár
Magyar Agrár- és Élettudományi Egyetem
Szent István Campus
Vidékfejlesztési és Fenntartható Gazdaság Intézet
Befektetési, Pénzügyi és Számviteli Tanszék

Dr. habil. Bárczi Judit
egyetemi docens
Magyar Agrár- és Élettudományi Egyetem
Szent István Campus
Vidékfejlesztési és Fenntartható Gazdaság Intézet
Befektetési, Pénzügyi és Számviteli Tanszék

.....
Az iskolavezető jóváhagyása

.....
A témavezető jóváhagyása

.....
A témavezető jóváhagyása

TARTALOMJEGYZÉK

RÖVIDÍTÉSEK JEGYZÉKE	1
1. BEVEZETÉS	3
2. CÉLKITŰZÉSEK	7
3. IRODALMI ÁTTEKINTÉS	9
3.1. A pénzügyi műveltség és összetevői	9
3.1.1. A pénzügyi műveltség fogalma	9
3.1.2. A pénzügyi műveltség kutatása a kezdetektől napjainkig	11
3.1.3. A pénzügyi műveltség mérése	12
3.1.4. A pénzügyi műveltség kulcskérdései a szakirodalomban	13
3.1.5. A pénzügyi műveltség összetevői	14
3.1.6. Pénzügyi műveltség vagy pénzügyi kultúra?	24
3.1.7. Pénzügyi technológia	26
3.2. A szakirodalmi áttekintésben szereplő alapfogalmak összefoglaló ismertetése	30
3.2.1. Pénzügyi oktatás	31
3.2.2. A pénzügyi magatartás és aspektusai	44
3.3. A pénzügyi kultúra jelenlegi helyzete az általam vizsgált országokban	48
3.3.1. A pénzügyi kultúra jelenlegi helyzete Magyarországon	48
3.3.2. A pénzügyi kultúra jelenlegi szintje Szlovákiában	49
3.3.3. A pénzügyi kultúra Ausztriában	52
3.4. A gazdasági környezeti krízis hatásai	55
3.5. Az eddigi kutatások áttekintése	58
3.5. Hipotézisek	59
4. ANYAG ÉS MÓDSZER	61
4.1. Kutatási stratégia	61
4.2. A minta, és az adatgyűjtés módja	61
4.3. Az adatok elemzésének módja	63
4.4. Az adatok minőségének kérdése	65
4.5. A kérdőív összeállítása	66
4.6. Hozzáférés az adatokhoz	66
5. EREDMÉNYEK ÉS AZOK MEGBESZÉLÉSE	67
5.1. A minta leíró statisztikája	67
5.2. Modellalkotás	71
5.3. Eredmények	74

5.3.1. Pénzügyi biztonságérzet	74
5.3.2. Pénzügyi ismeretek	79
5.3.3. Pénzügyi attitűd	84
5.3.4. Pénzügyi viselkedés	89
5.3.5. Útelemzés országok szerint	92
5.3.6. Útelemzés egyetemi szakok szerint	98
5.3.7. Klaszterelemzés	104
5.3.8. A közgazdászhallgatók pénzügyi preferenciái	120
6. KÖVETKEZTETÉSEK ÉS JAVASLATOK	129
7. ÚJ TUDOMÁNYOS EREDMÉNYEK	133
8. ÖSSZEFOGLALÁS	137
9. SUMMARY	141
MELLÉKLETEK	145
M1. Irodalomjegyzék	145
M2. Ábrajegyzék	166
M3. Táblázatok jegyzéke	168
M4. A kérdőív kérdései és irodalmi forrásai	171

RÖVIDÍTÉSEK JEGYZÉKE

ANCOVA	analysis of covariance
ATM	automated teller machine
AUT	Austria
BGE PSZK	Budapesti Gazdasági Egyetem Pénzügyi és Számviteli Kar
casco	casualty and collision
CFI	comparative fit index
CHAID	chi-square automatic interaction detector
Covid19	coronavirus disease 2019
DEU	Deutschland
e	véletlen változó
EKE PK	Eszterházy Károly Egyetem Pedagógiai Kar
ELTE ÁJK	Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar
ELTE GTI	Eötvös Loránd Tudományegyetem Gazdálkodástudományi Intézet
EUBA FPM	Fakulta podnikového manažmentu, Ekonomická univerzita v Bratislave
fintech	financial technology
FRA	France
GAD	generalized anxiety disorder
GAD-7	Generalized Anxiety Disorder 7
GDP	gross domestic product
HI 90	higher boundary of the 90% confidence interval
HUN	Hungary
IFI	incremental fit index
KSH	Központi Statisztikai Hivatal
LO 90	lower boundary of the 90% confidence interval
METU ART	Budapesti Metropolitan Egyetem Művészeti és Kreatív Ipari Kar
MNB	Magyar Nemzeti Bank
NAT	Nemzeti alaptanterv
NAT-rendelet	110/2012. (VI. 4.) Korm. rendelet a Nemzeti alaptanterv kiadásáról, bevezetéséről és alkalmazásáról
NBS	Národná banka Slovenska
NFI	normed fit index
OECD	Organisation for Economic Co-operation and Development
OKM	Országos kompetenciamérés
OTP	Országos Takarékpénztár és Kereskedelmi Bank Nyrt.
p	p-value
PISA	Program for International Student Assessment
PTE BTK	Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Ka
PÜ_ATT	a pénzügyi attitűd általam létrehozott indexe
PÜ_BIZT	a pénzügyi biztonságérzet általam létrehozott indexe

PÜ_ISM	a pénzügyi ismeretek általam létrehozott indexe
PÜ_VIS	a pénzügyi viselkedés általam létrehozott indexe
RFI	relative fit index
RMSEA	root mean square error of approximation
S&P	Standard & Poor's
st.	standard
STRESSZ	a hallgatói stressz-szint általam létrehozott indexe
SVK	Slovensko, Slovakia
SWE	Sweden
szf	szabadságfok
szig.	szignifikanciaérték
Szja tv.	1995. évi CXVII. törvény a személyi jövedelemadóról
t	t-value
THM	teljes hiteldíjmutató
TLI	Tucker–Lewis index
TRP	T. Rowe Price
WHO	World Health Organization
WU WiWi	Fakultät für Wirtschaftswissenschaften, Wirtschaftsuniversität Wien
X	független változó
Y	függő változó
β	regressziós együttható
η_p^2	parciális eta-négyzet
χ^2	khi-négyzet

1. BEVEZETÉS

*“If you don’t understand
the language of money,
and you don’t have a
bank account then you’re
just an economic slave.”*

John Hope Bryant

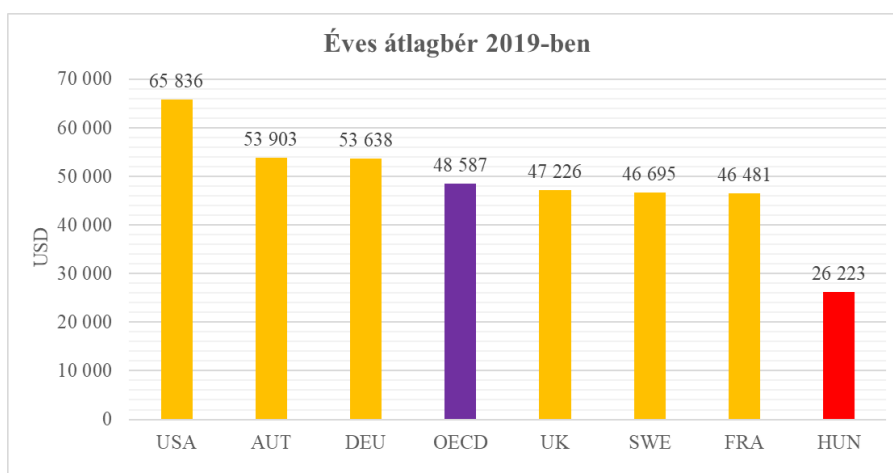
Századunk első gazdasági válsága 2008-ban indult. A gazdaságtörténetben ez messze nem az első ilyen esemény. A Római Birodalomban Tacitus számolt be a Kr.e. 33-ban kirobbant pénzügyi összeomlásról (TENNEY 1935). A gazdasági válságok időről-időre szinte ciklikusan visszatértek. Kondratyev orosz közgazdász 1922-ben publikálta első cikkét, amelyben a gazdaságtörténet ciklikus jellegéről írt (GRININ et al. 2016). Elméletének lényege, hogy a világgazdaság nagy fellendülései és recessziói ciklikus jelleggel váltják egymást. Nemcsak ő foglalkozott a témával behatóan (KUZNETS 1971, SCHUMPETER 1939).

A pénzügyi okon alapuló válságok megjelenése összefügg a gazdasági ciklusokkal. Eddig a súlyos akut légzőszervi szindrómát okozó koronavírus 2 (*Severe acute respiratory syndrome coronavirus 2 – SARS-CoV-2*) okozta, *pandémiává* szélesedő koronavírus-betegség 2019 (*coronavirus disease 2019*; az angol nyelvű szakirodalomban: *COVID-19*, a továbbiakban: *Covid19*¹) előtti összes nagy válság ilyen volt. A szakemberek a fellendülés késői fázisában elvesztik az arány- és kockázat-érzékelésüket, elsősorban a korábbi sikerek miatt. Tovább gyengítette a gazdaságok tényleges teljesítményét a papírgazdasági „ágazat” (BAZELON 1979) részarányának növekedése (NAGY 2010). Ennek működése és kockázata szinte a ruletthez hasonlítható – ezért nevezik kaszinókapitalizmusnak is (STRANGE – WATSON 2015). Bár a 2008-as válság nem okozott olyan mély és tartós problémákat, mint az 1929-es, gyorsabban terjedt. Ehhez hozzájárult a pénz- és tőkepiaci globalizáció, ami gyakorlatilag követhetetlenné, ellenőrizhetetlenné tette a pénz útját (SIMAI 2009). Így „pénzügyi buborékok” jöttek létre (és omlottak össze).

Hatásait tekintve a 2020-as recesszió hasonló az előzőekhez, de ennek más kiváltó oka. A világjárványok tipikus példái annak, hogy a gazdasági folyamatok ciklikussága nem automatikus (ALMOND 2006, CORREIA et al. 2020). Egy *pandémia* mindig hosszútávú recessziót okoz. A járványok az embert veszélyeztetik, akit a gazdasági terminológia többek között humán tőkének is nevez (SMITH 1776). Mára, az Ipar 4.0 idejére a gazdaságilag fejlett országokban a hatékony gazdasági növekedés alapja a hozzáadott emberi érték, vagyis a humán tőke (FOGEL 1994, SCHULTZ 1961, 1980).

Korábban a pénzügyi rendszer csődje okozott világválságot és recessziót (BERNANKE – JAMES 1990, CALOMIRIS 1993, SHAIKH 2011) különböző piaci események egybeesésének következtében (SIMAI 2009). A szakemberek szerint a válság már 2006-ban előre látható volt (BERGE 2015, HAUBRICH 2006). A hitelválság egyik gyökere az volt, hogy az alacsony bérszínvonal nagy vásárlási hajlandósággal párosult (1. ábra). Megnőtt a hitelből történő vásárlások aránya és a bankok, alkalmazkodva a hitelkereslethez növelték kínálatukat (2. ábra), és eközben nem foglalkoztak például a frank árfolyamának lehetséges növekedésével.

¹ A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete nyelvi tanácsadó szolgálatának 2020. augusztus 23-án közzétett állásfoglalása szerint általános, köznyelvi használatban a *Covid19*, míg egészségügyi szaktudományos szövegekben a betűszói írásmódú *COVID19* javasolt.

1. ábra: Éves átlagfizetések az OECD egyes országaiban

(Jelmagyarázat: AUT = Ausztria, DEU = Németország, SWE = Svédország, FRA = Franciaország, HUN = Magyarország)

Forrás: GAZDASÁGI EGYÜTTMŰKÖDÉSI ÉS FEJLESZTÉSI SZERVEZET (*Organisation for Economic Co-operation and Development*, a továbbiakban: *OECD*; 2021) – saját kutatás

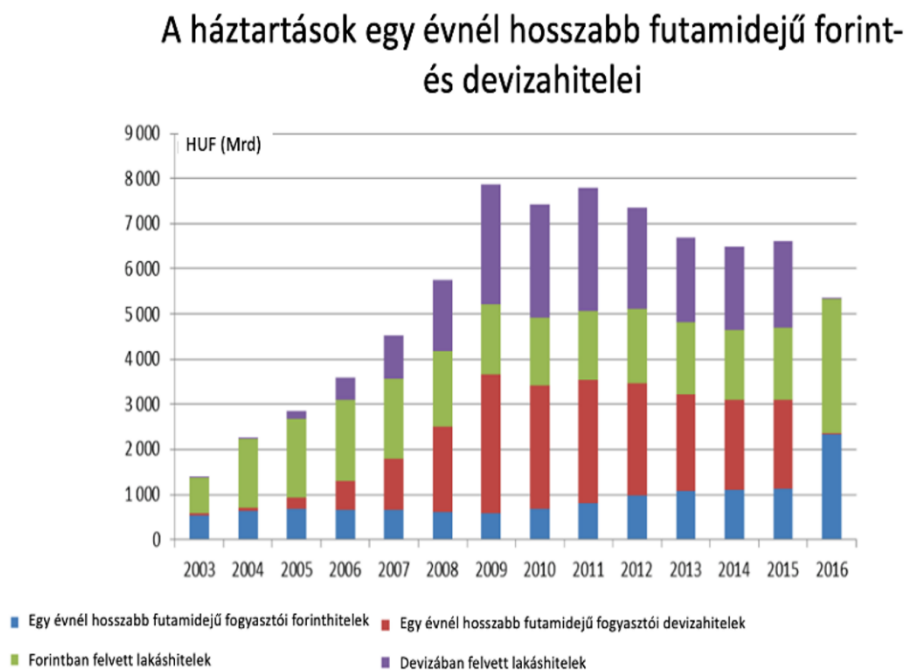
A 2008-as krízis számos családot, háztartást lehetetlenített el anyagilag világszerte (HURD – ROHWEDDER 2010) és Magyarországon egyaránt, utóbbiban kiegészülve a svájci frank árfolyamának növekedésével (FIDRMUC et al. 2013, PELLÉNYI – BILEK 2009). A háztartások eladósodásának a reálszférába való átgyűrűzése lényeges eleme volt a válság terjedésének (CLAESSENS et al. 2010).

A sikeres válságkezelő intézkedések saját korukban paradigmaváltást jelentettek. Az 1930-as években *Keynes* és a *New Deal* (BATCHELDER – GLASNER 2012, H. L. COLE – OHANIAN 2004), az 1970-es évek olajválságára *Friedman* (BOYER 2009, ROTHBARD 2002) talált megoldást, amit kezdetben sokan elleneztek (BLOCK 2010, KRUGMAN 2009). A jelzőlogmentési programok célja a makrogazdasági változások negatív hatásainak lassítása, a negatív pénzügyi spirálba került háztartások helyzetének stabilizálása volt (CSIZMADY – HEGEDÜS 2016). A pénzügyi tudatosság fontos eszköz és egyben politikai cél lett.

A 2010-es választásokon megszerzett kétharmados többség az új gazdasági elképzeléseikkel együtt teljesen új helyzetet teremtett. A kormány által indított jelzőlogmentő programokkal a bankok is, az adósok is nyertek, miközben a költségeket a harmadik fél, az állam viselte (BERLINGER – WALTER 2013). Ráadásul hosszú idősorok alapján bizonyított tény (REINHART – ROGOFF 2013), hogy válságkezelés későbbi közvetett fiskális költségvonzatai sokkal súlyosabbak, mint a krízis megoldására fordított kiadások összege. A veszteségek becsült összege globálisan 300 trillió \$, a konszolidációra és csődelhárításra fordított összeg pedig 8 trillió \$ volt (GARTEN 2008).

A 2008-as válság felhívta a figyelmet a pénzügyi ismeretek oktatásának fontosságára, valamint arra is, hogy ezt kompetencialapú formában kell megvalósítani. Jelen dolgozatban azokra a tényezőkre fókuszálunk, amelyek a legalkalmasabbak a felelős pénzügyi döntések támogatására. Ilyen tényező például takarékosági és hitelfelvételi döntések előre megfontoltsága vagy impulzivitása, a téves döntések meghozatala és ezek előrejelezhetősége (COURCHANE et al. 2008, CROY et al. 2010). A kérdés egyik oldalán a bankok állnak, amelyek a 2008-as válságot követően felelősebb politikát alkalmaznak ügyfeleikkel szemben is (LENTNER et al. 2015). A másik oldalon a háztartási-egyéni pénzügyi ismeretek bővítésének kérdése áll. Ez történhet az

oktatási rendszeren keresztül, továbbá az államtól és a bankrendszertől is független szervezeteken keresztül. Az *OECD* Nemzetközi Pénzügyi Oktatási Hálózata háromévente készít felmérést a háztartások pénzügyi műveltségéről (COURCHANE et al. 2008, CROY et al. 2010), amelyben nemcsak a pénzügyi műveltséget méri fel, hanem a viselkedést, a hozzáállást és a pénzügyi rugalmasság képességét is.

2. ábra: A magyar háztartások hitelállományának alakulása 2003–2016

Forrás: CZELLENG és mtsai. (2015 p. 8)

A *Covid19*-járvány érinti az üzleti és a civil szférát is. Az egyének pénzügyi ellenálló képességét komoly gyakorlati próbatétel formájában mérte fel. A politikai döntéshozók számára mindenekelőtt a pénzügyi biztonság megteremtését helyezte a középpontba, és felhívta a figyelmet a pénzügyi műveltség alapvető fontosságára.

Az általam vizsgált populáció számára kiemelt kihívást jelentettek a korlátozások, intézménybezárások, a távolságtartással kapcsolatos rendelkezések és az online oktatásra történő átállás. Ezek negatív hatással vannak az egyéni anyagi körülményekre. Azonnali hatásként a kiadásokban (pl. megfelelő internetképes eszközök beszerzése), a jövedelmek kiesésében, a számlák (pl. albérlet, rezsiköltség, szélessávú internet) kifizetésének megnehezedésében volt érzékelhető. Fokozza a veszélyt, hogy még ma sem tudjuk, mikorra tér vissza az élet újra a megszokott formába. Jelen sorok írásakor, 2021 februárjában már van ugyan többféle oltóanyag, megindult a lakosság oltása, de a rendelkezésre álló mennyiség miatt a tervezettnél lassabban halad. Ezzel egyidőben azonban elindult a járvány harmadik hulláma is, amelyben már több mutáns vírustípus is fertőz, ami miatt a járványügyi adatok alakulása ismét kedvezőtlen irányba fordult. Jelenlegi ismereteink szerint a meglévő oltóanyagok nagy valószínűséggel a mutáns vírustörzsekkel szemben is védelmet biztosítanak. Ezért úgy tűnik, hogy a járvány elleni küzdelem sikere azon múlik, hogy a népesség megfelelő átoltottsága történik meg előbb, vagy a harmadik hullám fertőzéseinek tömegessé válása. A vírushelyzet miatt bevezetett korlátozások hatására nemcsak az oktatás, hanem a kereskedelem nagy része is az online térbe helyeződött át. Ez a tény pedig a készpénzmentes vásárlások számának ugrásszerű növekedését okozta. Így a pénzügyi ismeretek jelentősége és a modern banki szolgáltatások megfelelő használatának elsajátítása is fontosabbá vált a járványt megelőző időszakhoz képest. A pénzügyi ismeretek és a pénzügyi technológia ugyanis az online vásárlási döntések meghozatalában jelentős tényezőként szerepel

(SUSANTI et al. 2020). Megfelelő színvonala és elterjedtsége megkönnyíti a kockázatok hatékony kezelését és segíti ezzel számos buktató elkerülését (VENKATARAMAN – VENTATESAN 2018). Bár a pénzügyi intelligencia és az iskolai végzettség szintje közötti kapcsolat kimutatható, több tanulmány bizonyítja azt is, hogy sokszor a magasabb képzettségűek sem képesek a számukra megfelelő pénzügyi döntések meghozatalára, például a nyugdíj-előtakarékosság vagy a megfelelő befektetés kiválasztása során (KOSSEV 2020). A pénzügyi műveltség ugyanakkor növelheti a pénzügyi stressz kezelésének képességét, egyben a válság egyedülálló lehetőséget kínál a pénzügyi ismeretek bővítésére, mivel ennek szükségét egyre többen érzik. Ehhez az online oktatási térben rendelkezésre is állnak a hozzáférhető és hatékony kommunikációs csatornák, amelyek segítenek megtalálni a releváns információkat és a naprakész tanácsokat a pénzügyi termékekkel és szolgáltatásokkal kapcsolatban.

2. CÉLKITŰZÉSEK

Jelen kutatásom célja eredetileg a pénzügyi tudás és viselkedés vizsgálata gazdaságtudományi (a továbbiakban: gazdasági) főiskolai vagy egyetemi tanulmányokat folytató hallgatók (a továbbiakban: közgazdászhallgatók) és gazdasági képzési területen kívül eső főiskolai vagy egyetemi képzésben résztvevő tanulók (a továbbiakban: nem gazdasági hallgatók) körében. Külföldi (WILLIS 2011a, 2011b) és hazai (NEM MEGTANULNI, MEGÉRTENI... 2015) szakértők egyaránt komoly kétségeket vetettek fel a pénzügyi ismeretek magyar és nemzetközi oktatásával kapcsolatban. Mindazonáltal a pénzügyi ismeretek felmérése és kidolgozása az elmúlt években egyre hangsúlyosabbá vált (CSORBA 2020). A 2008-as válság és annak széleskörű negatív következményei ráirányították a figyelmet a pénzügyi ismeretek fontosságára. Az első kérdőíves vizsgálatban azt a célt tűztem ki, hogy felmérjem a különböző szakokon tanuló egyetemi hallgatók pénzügyi ismereteinek szintjét, pénzügyi viselkedésmintáit és a pénzügyekhez való viszonyát. Reményeim szerint kutatásom eredményei hozzájárulnak a pénzügyi ismeretek hatékonyabb bővítéséhez és az új felnőtt generáció tudatosabb pénzügyi döntéshozatalához. Ezzel megelőzhető lenne a 2008-as események megismétlődése. Valóban igazolható, hogy az egyének sajátos viselkedési formái, normái és attitűdjei, amelyek részét képezik annak a társadalmi-kulturális közegnek, amelyben él, a pénzügyi műveltség és hozzáállás szintjének megfelelően különböznek egymástól (WILLIAMSON 2000). A jelenlegi kutatás hozzájárulhat egy bővülő kutatási adatbázis megalapozásához, továbbá olyan pénzügyi tantervek és tanítási módszerek kidolgozásához, amelyek elősegítik a fent említett személyre szabott oktatást. Már kutatásom első fázisában is szélesebb kitekintésre törekedtem, ezért a pénzügyi intelligencián, viselkedésen és attitűdön kívül felmértem a felsőoktatásban tanuló hallgatók pénzügyi biztonságérzetét és stressz-szintjét is. Tekintettel arra, hogy a kutatás második fázisára egy korábban ismeretlen helyzetben, egy *pandémia* kiváltotta gazdasági krízishelyzetben került sor, a célkitűzés bővült. Jelen kutatásom tapasztalatai segítséget nyújthatnak a jövőbeli, előre nem látható válsághelyzetekre való felkészülésben. A jövőben egyre több olyan válságra számíthatunk, amely eredendően nem gazdasági okok miatt alakul ki. A gazdasági hatások közül a pénzügyi tudás és viselkedés, illetve az ehhez kapcsolódó attitűdök fontosságára kívánom felhívni a figyelmet és eredményeimmal hozzájárulni ahhoz, hogy felkészültebben nézhessünk szembe a közeli és a távolabbi jövő kihívásaival. Dolgozatom vizsgálati területeit az 1. táblázat foglalja össze.

1. táblázat: Az értekezés vizsgálati területei

A vizsgált részterületek	
I.	<p>Vizsgálom a pénzügyi ismeretek szintjét, a pénzügyi viselkedésmintákat és a pénzügyekhez való viszonyt, továbbá a pénzügyi biztonságérzet alakulását és pénzügyi preferenciákat közgazdászhallgatók és nem gazdasági hallgatók körében Magyarországon és külföldön.</p> <p>Módszerem saját készítésű <i>offline</i> kérdőív alapján saját index készítése és a demográfiai csoportok válaszainak statisztikai módszerekkel történő feldolgozása.</p> <p>Céлом annak a szakirodalomból elszűrhető következtetésnek az igazolása, hogy a közgazdászhallgatók a pénzügyi kultúra területein jobban teljesítenek más képzésre járó társaiknál.</p>
II.	<p>Vizsgálom ugyanezen hallgatóknak a pénzügyi kultúra összetevői alapján differenciálható csoportjainak jellemzőit.</p> <p>Módszerként a saját indexeken alapuló klaszteranalízist alkalmaztam.</p> <p>Céлом annak megállapítása, hogy mennyiben befolyásolják a pénzügyi kultúra egyes összetevői a hallgatók pénzügyi problémákra adott reakcióit.</p>
III.	<p>Vizsgálom a pénzügyi kultúra összetevői között kimutatható korrelációkat.</p> <p>A kapcsolatok vizsgálatához kereszttáblákat és lineáris regressziót használtam, az oksági összefüggések kimutatására pedig a döntési fák készítéséhez is használt algoritmust.</p> <p>Céлом annak megállapítása, hogy a pénzügyi kultúra összetevői között milyen kölcsönhatások és ok-okozati összefüggések mutathatók ki.</p>
IV.	<p>A <i>pandémia</i> előtt és a járványhelyzetben kapott válaszok összehasonlításával feltárom a két időpontra jellemző állapotok hasonlóságait és különbségeit.</p> <p>Céлом az egyes csoportokban bekövetkezett változások mértékének és irányának kimutatása és összehasonlítása.</p>
V.	<p>Összehasonlítom a két lekérdezés során kapott válaszokat országonként és a minta demográfiai jellemzői alapján képzett csoportok szerint is, elsősorban a változásra fókuszálva, de a hasonlóságokra is kitérve.</p> <p>A kérdéskörön belül vizsgálom, hogy változtatott-e a vírushelyzet a pénzügyi ismeretek és a pénzügyi tudatosság szintjén a felsőoktatási hallgatók között, és hogy ez a változás az egyes hallgatói csoportokat milyen mértékben érintette.</p> <p>Elemzem, hogy a készpénzmentes pénzügyi szolgáltatások igénybevételének gyakorisága hogyan változott a vírushelyzet hatására a vizsgált csoportokban.</p> <p>Áttekintem, milyen mértékben hatott a járványhelyzet és az ehhez kapcsolódó korlátozások bevezetése és fenntartása a hallgatók anyagi biztonságérzetére és általános stresszérzetére.</p>

Forrás: saját kutatás

3. IRODALMI ÁTTEKINTÉS

„A nyugati világra 2007 nyarán lesújtó pénzügyi válság a pénzügyi történelem örök érvényű igazságára hívta fel a figyelmet. Előbb-utóbb minden buborék kipukkad, többen lesznek a besszjátékosok, mint a hosszjátékosok, és a kezdeti mohóság félelembe csap át.”

(Niall Fergusson)

3.1. A pénzügyi műveltség és összetevői

Bár dolgozatomban én is gyakran szinonimaként tekintek a pénzügyi műveltség és a pénzügyi kultúra fogalmára, a két terminus csak részben fedi egymást. Mindkettő eltér viszont a pénzügyi tudatosságtól. E fejezet célja, hogy megismerkedjünk ezekkel a fogalmakkal, azonosságaikkal és eltéréseikkel, továbbá a pénzügyi műveltség mérésének lehetőségeivel.

3.1.1. A pénzügyi műveltség fogalma

A pénzügyi műveltség fogalmát az angol nyelvű szakirodalom *financial literacy* néven tárgyalja. Ahogy azonban számos más kutatási területen történik, a különböző kutatók és szervezetek sokféleképpen határozták meg a *financial literacy* fogalmát. Tekintettel arra, hogy az angol fogalom szó szerinti jelentése pénzügyi írástudás, ezért olyan magyar megfelelőt kerestem a fordításra, ami a fogalom lényegét ragadja meg. Az angol kifejezés arra utal, hogy ezek az ismeretek alapvetőek és nélkülözhetetlenek a mindennapi pénzügyi tevékenységek során – akárcsak az írni-olvasni tudás. Két lehetséges megoldást is találtam, ebben a dolgozatban mindkettőt használom, egymás szinonimáiként. Az egyik megnevezés a pénzügyi műveltség, a másik a pénzügyi kultúra. A műveltség inkább a tudás, az információk fontosságán alapul, a kultúra pedig a széles befoglalt jelenségek kört jelzi. Részletesebben a 2.1.6. fejezetben térek vissza a kétféle jelentés (műveltség és kultúra) pontos elkülönítésére.

A pénzügyi, hitel- és adóssághmenedzsment területének konvergenciája révén kapcsolódika pénzügyi kultúra a mindennapok finansiális döntéseihez (KIMIYAGHALAM – YAP 2017). Az elmúlt évtizedekben a pénzügyi ismeretek felértékelődése figyelhető meg. Míg a korábbi évtizedeket az áruk és szolgáltatások ellenértékének készpénzzel való kiegyenlítése jellemezte, mára mindennapos lett nemcsak a bank- és hitelkártya-használat, illetve az online vásárlás, hanem a jelzáloghitelek és a különféle biztosítási és befektetési konstrukciók terjedése is. Ezek kezelése mindenképpen a később definiálandó pénzügyi tudást is igényli. Az egyik legkorábbi meghatározás a *Jump\$tart Coalition* 1997-es definíciója egy középiskolásokat vizsgáló tanulmányból: „Az ismeretek és készségek felhasználásának képessége a pénzügyi erőforrások hatékony kezelésére az egész életen át tartó pénzügyi biztonság érdekében” (HASTINGS et al. 2012 p. 5). A kétezres évek elején szélesebb körű definíciók is születtek (VITT et al. 2000). Eszerint a pénzügyi műveltség az anyagi jólétet befolyásoló személyes pénzügyi feltételekről való informálódás, elemzés, kezelés és kommunikáció összessége, ami magában foglalja a pénzügyi döntések meghozatalának képességét, a pénz és a pénzügyi kérdések megvitatását, a jövő megtervezését és kompetens reagálást az olyan eseményekre, amelyek nap mint nap befolyásolják

a pénzügyi döntéseket, beleértve az általános gazdasági eseményeket is. Egy másik meghatározás (HOGARTH 2002) szerint a pénzügyi kultúra alapjaival akkor rendelkezik valaki, ha:

- megérti a pénz és az eszközök kezelésének alapfogalmait;
- képzett, tájékozott és jártas a pénz- és vagyonkezelés, a banki tevékenység, a befektetések, a hitelek, a biztosítások és az adók kérdésében, és
- használja ezeket az ismereteket és a megértést a pénzügyi döntések megtervezéséhez és végrehajtásához.

ATKINSON és MESSY (2011 p. 4.) a pénzügyi műveltséget „a megalapozott pénzügyi döntések meghozatalához és végső soron az egyéni jólét eléréséhez szükséges tudatosság, tudás, készség, hozzáállás és viselkedés kombinációjaként határozta meg”. A pénzügyi műveltség az ismeretek felől meghatározva azt az alapvető tudást jelenti, amelyre szükség van ahhoz, hogy életben maradjunk a modern társadalomban (JINHEE KIM 2001). Ha a pénzügyi műveltségre mint képességre fókuszálunk, akkor az új és összetett pénzügyi eszközök értékeléséről és megalapozott megítélés alapján történő megválasztásáról van szó, ami lehetővé teszi, hogy ezeket az eszközöket saját hosszú távú érdekeiknek megfelelően használjuk (MANDELL 2008). Modernebb megfogalmazásban: a pénzügyi műveltség a tudatosság, a megtakarítás, a befektetés és a pénzügyi tervezés szükségletekhez és előnyökhöz való igazítására vonatkozik, valamint a különféle pénzügyi termékek ismeretére, az alapvető számolási készségekre és más pénzkezelési feladatokra annak érdekében, hogy megalapozott pénzügyi döntéseket hozzunk, és a pénzügyi biztonság és jóllét állapotát fenntarthatassuk (WIDYASTUTI et al. 2016).

HUSTON (2010) és REMUND (2010) szerint a pénzügyi műveltség része egyrészt a tudás, másrészt a kompetencia ezen ismeretek alkalmazására a pénzügyi döntések meghozatalakor. Így egyértelmű különbséget kell tenni a pénzügyi műveltség és a pénzügyi oktatás között. E különbségtétel hiánya az egyik oka a pénzügyi oktatási kezdeményezések gyakori eredménytelenségének. Ennek alapján a pénzügyi képzések tervezése során nemcsak az átadandó ismeretek körének az oktatásban részt vevő hallgatók igényeihez és az elvárt kimeneti követelményekhez igazított meghatározására van szükség, hanem azoknak a módszereknek a kidolgozására is, amelyek megtanítják és felkészítik a hallgatókat a kapott tudás gyakorlati alkalmazására.

REMUND (2010) a vonatkozó szakirodalom elemzése alapján öt olyan blokkot különít el, amelyet a szerzők többsége a pénzügyi műveltség részeként ír le. Ezek a blokkok a következők:

1. Jártasság a pénzügyi szolgáltatások területén: ide tartozik a pénzkezelés képessége, aminek az alapja a pénz használatával kapcsolatos tudással, ennek birtokában kell lenni.
2. Kommunikációs képesség: a pénzügyi elképzelések áttekintésének és másokkal való ismertetésének képessége, azaz a tudáson alapuló döntéshozás képességéről van szó.
3. Áttekintés személyes pénzügyek felett és azok kezelése, irányítása, kezelése: a készpénz, valamint a megtakarítási célú számla nyitása, a számlaforgalom és a fizetési kötelezettségek nyomon követése. A személyes pénzügyek megfelelő kezelésének alapja a jövőbeli szükségletek ismeretének és megtervezésének képessége. A pénzügyeik vitelében sikeres személyek össze tudják hasonlítani a különböző versengő ajánlatokat pl. a biztosítások területén.
4. A pénzügyi döntéshozatali képesség a legtöbb definíció kulcsfaktora. Gyakorlatilag a kritikus gondolkodás képességét jelenti. Ennek alapján mérlegelik az emberek az általuk választott döntés pozitívumait és negatívumait.
5. Magabiztosság: egyrészt az egyénre jellemző személyiségvonás, pénzügyi értelemben azonban a tudáson, készségeken és tapasztalatokon alapuló tulajdonság.

A fenti öt témakörből általában a hosszútávú tervezés és a befektetés kérdését emelik ki leggyakrabban a kutatók.

A legmodernebb definíciók (POLÁK et al. 2020) már a technikai vetületre is kitérnek a fogalom meghatározásakor. Az új technológiák növekvő fejlődése kíséri életünket a 21. század elején. Egyrészt ezek a technológiák segítenek bennünket, de ugyanakkor bonyolultabbá is teszik mindennapjainkat. Sokkal több ismeretre és technikai készségre van szükség ahhoz, hogy elsajátítsuk és hatékonyan használjuk őket. A pénzügyi piacok sok új, nehezen érthető terméket kínálnak. A digitális környezet egyszerűsítette az új termékekhez való hozzáférést, amelyek egyre inkább vonzzák a kisbefektetőket. A pénzügyi műveltség tehát kulcsfontosságú tényező a pénzügyi stabilitás fenntartásában a szakmai és a magánéletben is. Fontosságát a jelenlegi *pandémiás* időszak is megerősíti nemcsak az egyének, hanem a vállalatok és kormányzati intézmények szintjén is. Legfontosabb területei közé tartozik például kockázatkezelés, a befektetési döntések meghozatala és cash flow-műveletek. Ezek ismerete elengedhetetlen minden gazdaságvédelmi intézkedésben és kormányzati támogatási programban történő helyes eligazodáshoz. Egy esetleges eladósodás esetén helyesen kell dönteni a fizetések elhalasztásáról és a jövőbeni pénzügyi terhek értékeléséről. Emellett a banki szolgáltatások piacán számos termék jelenik meg új kamatozású vagy összevont szolgáltatásokkal. Ezek mind egy-egy pénzügyi csapdát jelenthetnek egy nem megfelelő ismeretekkel rendelkező egyén számára.

Összefoglalva: a pénzügyi műveltség alapvető a pénzügyek megértésében és a mindennapi életben való alkalmazásában. Magába foglalja a bevételek és kiadások kezelésének módját, valamint a pénzkezelés általános módszereinek ismeretét. Ezenkívül a pénzügyi ismeretek magukban foglalják olyan mindennapi helyzetek megértését, mint például a biztosítás, a hitel, valamint a megtakarítások és kölcsönök szerepe (SARIGÜL 2014). A kulcsfontosságú pénzügyi fogalmak központi szerepet játszanak a befektetésekben és azok kezelésében a vagyon és az anyagi biztonság növelése érdekében. Az egyéneknek ismerniük kell a hitelfelvétel és a befektetés lehetőségeit. A tudatos döntéshozatali képesség magában foglalja a tájékoztatók és az éves kimutatások megértését, az összetett kamatszámítások képességét, valamint a pénz időértékének ismeretét. Az egyénnek tisztában kell lennie azzal is, hogy a magas hozamú befektetések valószínűleg nagy kockázattal is járnak, fel kell ismernie, hogy a piaci értékek változnak, egyszer csökkennek máskor emelkednek, valamint a diverzifikáció alapelveit. Ez az igény új, komplex készségeket vezet be a pénzügyi termékekkel és azok működésével, előnyeivel és hátrányaival kapcsolatban. A pénzügyi műveltség másik összetevője a tudás és a megértés hasznosításának képessége a kedvező pénzügyi döntések meghozatalához, azaz a pénzügyi magatartás.

Az eddig megismert definíciók alapján megállapítható, hogy a pénzügyi kultúrának nincs egységes meghatározása, de van egy közös metszete, mely a pénz, és a pénzügyi termékek használatához, az ehhez szükséges információk beszerzéséhez, alkalmazásához és a pénzügyi döntéshozatalhoz kötődik. Tehát a pénzügyi műveltség nem a pénzügyi alapfogalmak definitív ismeretét jelenti. Ide tartozik a döntéshozatali folyamat is, olyan kérdések megválaszolása, hogy a megkérdezett miként és miért választ ki egyes termékeket és hogyan használja ezeket a továbbiakban. Ez alapvetően a különféle pénzügyi készségek tudáson alapuló megértését és hatékony használatát jelenti, amelyek lehetővé teszik a rövid- és hosszútávú személyes pénzügyi döntések hatékony meghozatalát (FERNANDES et al. 2014, POTRICH et al. 2016).

3.1.2. A pénzügyi műveltség kutatása a kezdetektől napjainkig

„Az 1990-es évek közepétől egyre nő azoknak az állami- és magánszektorban működő szervezeteknek a száma, amelyek segítséget nyújtanak az amerikaiaknak, hogy pénzügyileg felkészültebben szembesüljenek életük eseményeivel” (VITT et al. 2000). Mai világunkban a személyes pénzügyek menedzselésének képessége egyre fontosabbá válik. Az embereknek hosszú

távú döntéseket kell hozniuk például gyermekeik oktatásával vagy saját nyugdíjas éveikkel kapcsolatban. Rövid távú döntéseket is meg kell hozniuk, például, hogy hová menjenek szabadságra vagy vegyenek-e hitelből autót. Ezeknek a döntéseknek a helyes meghozatalához elengedhetetlen olyan pénzügyi fogalmak legalább alapszintű ismerete, mint a kamat vagy az infláció (CHEN – VOLPE 2002). A tudományos eredmények egyre inkább bizonyítják, hogy a magasabb szintű pénzügyi ismeretek jobb pénzügyi döntéseket eredményeznek (LUSARDI – MITCHELL 2014). A pénzügyi kultúra előtérbe kerülését jól illusztrálja, hogy a kifejezés angol nyelvű megfelelője, a *financial literacy* előfordulása a szakirodalomban egyre gyakoribb: míg 2000-ben még egyáltalán nem fordult elő, 2005-től az éves gyakoriság exponenciálisan nő, 2019-re elérte a 4 600-at (FESSLER et al. 2020).

A kérdés nem korunkban merült fel először, hanem már évezredek óta jelen van. Ehhez kapcsolódik például a Tacitus által leírt pénzügyi összeomlás is az ókori Római Birodalomban (TENNEY 1935). 1787-ben az Egyesült Államokban John Adams először ismerte fel a pénzügyi műveltség jelentőségét, és ragaszkodott ahhoz, hogy a pénz természetéről mindenki számára alapvető ismeretekre van szükség. De a téma a kutatásban csak az 1990-es évek végén vált ismertté. A legkorábbi kutatásokat az iskolai és főiskolai hallgatók körében végezték (BAKKEN 1966, DANES – HIRA 1987), eredményként a szerzők felismerték az oktatás szükségességét a pénzügyi megfigyelés meghatározott területein. Ezek a korai publikációk elsősorban a személyiségvonások felől közelítettek a kérdéshez. A modern szakirodalom a pénzügyi műveltséget már inkább képességként kezeli, ami kiterjed a pénzügyi alapfogalmak minél szélesebb ismeretére és legfőbb funkciója, hogy meghatározza a pénzügyi viselkedést (RIITSALU – PÖDER 2016, SANTINI et al. 2019).

3.1.3. A pénzügyi műveltség mérése

Minden jelenség akkor vizsgálható egzakt módon tudományos módszerekkel, ha mérhető. 2010-ben két mérőszámra számító tanulmány is született (HUSTON 2010, REMUND 2010), amelyek áttekintést nyújtanak a pénzügyi műveltség meghatározásáról és méréséről. Mivel a pénzügyi kultúrának nincs egységes definíciója, mérésére sincs sem általánosan alkalmazott eszköz, sem egységes metodika. A leggyakrabban használt eszköz a kérdőíves felmérés, amelyben a kérdőívet összeállító kutatók az általuk relevánsnak tartott információkra kérdeznak rá direkt vagy indirekt kérdésekkel. Ezt a módszert alkalmazza az *OECD* is, háromévente elvégzett, több országra kiterjedő pénzügyi kultúra-felmérésében (ATKINSON – MESSY 2011, KOSSEV 2020). Az *OECD* kérdőíve három kérdéscsoportot vizsgál: a pénzügyi tudást, a pénzügyi magatartást és a pénzügyekhez fűződő viszonyt (attitűd).

1. A pénzügyi ismeretek pontszáma a 0–7 tartományba esik.
2. A pénzügyi magatartási pontszáma 0–9 tartományba esik.
3. A pénzügyi attitűd pontszáma 1–5-ig terjed.

A pénzügyi műveltségi pontszám (*score*) egy származtatott, mértékegység nélküli mennyiség, amely a három terület pontszámainak egyszerű összegzésével alakul ki. Értéke 1 és 21 között változik. Ezt a metodikát használja az *OECD* rendszeres felmérései során. Míg ez a mérési eljárás elsősorban *hard data*-alapú, azaz a konkrét, számszerűen meghatározható adatokra épül, ami megkönnyíti a vizsgált országok és populációs csoportok összehasonlítását, más mérések kiterjednek a „soft data” területére is, azaz például arra, hogy hogyan értékeli a válaszadó a saját tudását (ATKINSON – MESSY 2011, HUZDIK et al. 2014). A két mutató viszonya pedig annak jelzésére szolgál, hogy a válaszadó vajon mennyire értékeli reálisan pénzügyi tudását. A pénzügyi műveltség méréséhez szükséges megismerni a döntési folyamatban felhasznált információkat (honnan tájékozódnak a válaszadók, pénzügyi döntések esetén kinek a tanácsaira hallgatnak). Fel kell derítenünk a döntéshozatali preferenciákat (pl. mit kezdene a megkérdezett egy hirtelen kapott

nagyobb összeggel, mi a véleménye a megtakarításokról) Fontos feltétele a pénzügyi műveltségnek a számolási készségek megléte is. Egy hazai felmérés (KOVÁCS P. et al. 2014) szerint összességében hat témakörrel (banki szolgáltatások, befektetések, megtakarítások, nyugdíj és biztosítás, hitelezés, általános gazdasági ismeretek: infláció, adózás, ország- kockázat) leírható komplex fogalomról van szó. Az egyes témakörök alapján összeállított kérdőívünkkel a tanulmány szerzői a középiskolások pénzügyi kultúráját mérték fel.

Az *OECD* rendszeresen, háromévente felméri az országok pénzügyi kultúráját és ennek egyik elemeként a pénzügyi ismeretek szintjét is. Az ő meghatározásuk szerint a pénzügyi tudás fontos eleme a pénzügyi műveltségnek. Megkönnyíti az egyén számára a pénzügyi termékek és szolgáltatások összehasonlítását, továbbá lehetővé teszi, hogy megfelelő tájékozódásra és ennek alapján felelős döntéshozatalra legyen képes. Az *OECD*-felmérésben a pénzügyi tudásszintet egy hét kérdést tartalmazó blokk méri a teljes kérdőívben belül. A kérdések olyan nélkülözhetetlen alapfogalmak ismeretét vizsgálják, amelyek a mindennapi pénzügyek megfelelő szintű intézéséhez szükségesek:

- a pénz időértéke
- hitelkamat fogalma
- kamat és tőke számítása
- kamatos kamat számítása
- infláció/vásárlóerő
- kockázat és megtérülés
- diverzifikáció

Természetesen e fogalmak ismerete és megfelelő alkalmazása nem elegendő ahhoz, hogy az egyén minden kérdésben meg tudja hozni a jó döntést. Mindössze azt a közös alapot alkotják, amellyel mindenkinek rendelkeznie kellene, a világ bármely országában éljen is. Ehhez az alaphoz még hozzá kell adni az egyes országokra specifikusan jellemző ismereteket, pl. az ÁFA fogalmát, vagy a nyugdíjrendszer ellátásainak ismeretét is a rövid- és hosszútávú döntések helyes meghozatalához. A kérdőív nemcsak objektív módszerrel méri a tudásszintet, hanem azt is vizsgálja, hogy a válaszadók hogyan ítélik meg saját pénzügyi tudásukat (átlag alatti – átlagos – átlag feletti). E téren a legtöbb országban (kivéve Finnországot) a válaszadók legnagyobb része átlagosnak tartja pénzügyi ismereteinek szintjét. A tényleges és az önértékelés szerinti tudásszint között az országok szintjén pozitív kapcsolatot mutatott ki az *OECD*, azaz azokban az országokban, amelyekben az emberek a pénzügyi tudásukat magasabbra értékelik, a mért tudásszint is magasabbnak bizonyult.

3.1.4. A pénzügyi műveltség kulcskérdései a szakirodalomban

A szakirodalmi források közel húsz évre visszanyúló története során áttekintve a megjelent publikációkat három olyan fókuszpontot sikerült találnom, amelyek köré a megjelent tanulmányok csoportosíthatók. A szerzők egy része (BUCHER-KOENEN – LUSARDI 2011, DISNEY – GATHERGOOD 2013) a pénzügyi ismeretek hiányának okait, mértéktét és következményeit vizsgálja. Ezek a munkák főként a pénzügyi műveltség és a háztartások pénzügyei – a háztartások nettó vagyona, a nyugdíjazás és a megtakarítás – közötti kapcsolatot helyezik középpontba. Pozitív összefüggést igazoltak a pénzügyi műveltség és a vagyonkezelés között (BEHRMAN et al. 2012, JAPPELLI – PADULA 2013). Ebbe a csoportba tartoznak azok a tanulmányok is, amelyek a modern technikai lehetőségek pénzügyi ismeretekre kifejtett hatását vizsgálják (S. A. COLE et al. 2011). Itt gondolhatunk többek között az interneten keresztül elérhető, illetve igénybe vett elektronikus banki, ún. internetbanki szolgáltatásokra (online banki ügyintézés, a továbbiakban: internetbank) és a mobiltelefonos alkalmazásokkal elérhető, illetve igénybe vett internetbanki, ún.

mobilbanki szolgáltatásokra (a továbbiakban: mobilbank). A másik témakör a pénzügyi műveltség kapcsolata a pénzügyi viselkedéssel, oktatással és a fiatal korosztályokkal (COLLINS – O’ROURKE 2010, NORVILITIS – MACLEAN 2010). Ezek a kutatások a pénzügyi tudás oktatására és annak gyakorlati alkalmazására összpontosítanak és például olyan kérdésekre keresték a választ, hogy miért adósodnak el gyakran a hitelkártyát használó egyetemisták (HUSTON 2010, TENNYSON – NGUYEN 2001). A felsőoktatási hallgatók pénzügyi ismereteinek tudományos felmérése az 1960-as évek nyúlik vissza (BAKKEN 1966), de szélesebb körű vizsgálatok ezen a téren csak a kétezres évek elejétől kezdődtek (KLAPPER et al. 2015). Ekkorra már az is kiderült, hogy a közgazdász- és nem gazdasági hallgatók pénzügyi ismereteinek szintje között eltérés van (CHEN – VOLPE 1998). Több hazai felmérés is készült 2010 után (BÉRES et al. 2013, PINTYE – KISS 2017), melyek számos aktuális hazai problémára világítottak rá. A legutóbbi felmérés 2021 tavaszán jelent meg (NÉMETH et al. 2021). Ennek eredménye azt mutatja, hogy az előző felmérés óta eltelt hét évben a pénzügyi ismeretek szintje nem változott, viszont a válaszadók 40%-a önmagát a nagyobb tudásúnak ítéli meg, annál, amit az eredményei mutatnak. A hallgatók jellemző attitűdje – tudástól és énképtől függetlenül – kockázatkérülő, a legtöbben biztonsági tartalék céljára gyűjtenek.

A kutatások harmadik területe a pénzügyi műveltség és a pénzügyi tervezés kapcsolata (LUSARDI – MITCHELL 2007, LUSARDI – TUFANO 2015). Ebben a csoportban a szerzők elsősorban a háztartások pénzügyi döntéshozatalának témakörére és a pénzügyi műveltség fő szerepére összpontosítanak, vizsgálva többek között az életkor és az oktatás kapcsolatát a pénzügyi tervezéssel (BAYER et al. 1996). A legújabb tanulmányok vizsgálják például a fogyasztók vagy a házaspárok pénzügyi döntéseit (O’CONNOR 2019, WARD – LYNCH 2019). Más szerzők a pénzügyi biztonságot és ismereteket elemzik (BAJO et al. 2018, PONCHIO et al., 2019), kitérve az elméleti ismeretek gyakorlati alkalmazására is. A kutatások számos speciális populáció körében is felmérik az ismeretek szintjét, például a vállalkozók (ĆUMUROVIĆ – HYLL 2019), vagy az általam is vizsgált felsőoktatási hallgatók között (AYDIN – AKBEN SELCUK 2019).

A szakirodalmi vizsgálatok (BHUSHAN – MEDURY 2013, LUSARDI et al. 2009) sajnos arra a következtetésre jutottak, hogy a jövő generációjának, a fiataloknak nincs megfelelő szintű pénzügyi műveltségük. Ezek a szerzők a pénzügyi döntéshozatal *prediktoraiként* az iskolai képzettséget és a kognitív képességeket emelték ki. Megállapították azt is, hogy csupán az általuk vizsgált fiatalok egyharmada van tisztában olyan alapvető fogalmakkal, mint a kamat, az infláció, vagy a kockázatok diverzifikációja. Mások (VYVYAN et al. 2014) kvalitatív módszerekkel, a személyiség irányából közelítettek a pénzügyi műveltség kérdésköréhez. Ők azonosították a magabiztosságot, az önbecsülést és az önmagunkba vetett hitet meghatározó jelentőségű összetevőkként.

3.1.5. A pénzügyi műveltség összetevői

A szakirodalom (VENKATARAMAN – VENTATESAN 2018) a pénzügyi műveltség tényezői között az alábbiakat azonosította (a felosztás megegyezik az *OECD* rendszerével).

- pénzügyi ismeretek/tudás,
- pénzügyi viselkedés,
- pénzügyi attitűd (pénzügyekhez való viszony).

Ezek közül előrejelzésre elsősorban az ismeretek szintje és a pénzügyekhez való viszony szolgál (prediktív összetevők). A pénzügyi műveltség alapján meghozott helyes döntések a megfelelő hitel- és adósságkezelést is jelentik. Az *OECD* (2014) definíciója a fenténél részletesebb és ki is egészül a készség-motiváció-magabiztosság tényezőjével, továbbá pénzügyi kultúrát nemcsak egyéni, hanem társadalmi szinten is értelmezi:

„A pénzügyi fogalmak és kockázatok ismerete és megértése, valamint az ilyen ismeretek és megértés alkalmazásához szükséges készségek, motiváció és magabiztosság annak érdekében, hogy hatékony döntéseket hozzon a pénzügyi kontextusban, javítsa az egyének és a társadalom pénzügyi jólétét, valamint a gazdasági életben való részvétel” (p. 33.).

A pénzügyi tudás (az angol szakirodalomban *financial knowledge* formában szerepel) mindazon elméleti tudás és ismeret összessége, amely a pénzügyi kultúra alapját képezi. Ide tartoznak tágabb értelemben az alapvető matematikai ismeretek, továbbá olyan pénzügyi fogalmak, mint például a kamat, a teljes hiteldíj-mutató, járulékos költség, jelzálog, a pénz időértéke, kockázat és megtérülés, infláció, diverzifikáció. A pénzügyi tudás megszerzésében részben a családi-szülői minták játszanak szerepet, de fontos feladata (lenne) az oktatási rendszer minden szintjének is a pénzügyi ismeretek átadása és bővítése. Ezek az ismeretek ugyanis csökkentik a pénzügyi sebezhetőséget és a pénzügyi csalások áldozatává válásának veszélyét is. A pénzügyi tudás tehát tulajdonképpen a pénzügyekhez kapcsolódó ismeretek összességét jelenti, de egységesen kijelölt határai nincsenek. A téma fontosságára legutóbb a 2008-as devizahitel-válság és a világszerte fizetéseképtelenné vált adósok miatti pénzügyi veszteségekből kialakult gazdasági krízis irányította rá a figyelmet. Természetesen az adósok tudásának alacsony szintje mellett nem tagadható az üzletkötők, alkuszok felelőssége sem, akik meglévő ismereteiket nem osztották meg a tanácsaikat követő ügyfelekkel. A pénzügyi fogalmak alapvető ismerete és a számolási készségek pénzügyi kontextusban való alkalmazásának képessége biztosítja, hogy a fogyasztók önállóan járassanak el pénzügyeik kezelésében és megfelelően reagáljanak olyan hírekre, eseményekre, amelyek kihatással lehetnek pénzügyi biztonságukra. A magasabb szintű pénzügyi ismeretek olyan pozitív változásokat alapozhatnak meg, mint például a tőzsdei részvétel és a nyugdíjazás megtervezése, valamint a negatív eredmények, például az adósság felhalmozódásának csökkenése (GRIFONI et al. 2021). Fontos eleme a pénzügyi műveltségnek a pénzügyi nyelv alapszintű ismerete, ami nélkülözhetetlen például az ügyféltájékoztató dokumentumok lényegének megértéséhez. Eredményesen tanulni általában azokat az információkat lehet, amelyek a diákot személyesen érintik, vagy segítik távlati céljainak megvalósításában. Mind az egyén, mind az oktatási rendszer szintjén azonban a legfontosabb ismeret, hogy a pénzügyi tudatlanság többbe kerül, mint a pénzügyi oktatás – ahogy ezt a 2008-as krízis is igazolta. A 2008-as gazdasági válság után felértékelődött, mivel a problémák kezelése mind az adósoknak, mind a bankoknak, mind az államnak csak jelentős anyagi veszteségek vállalásával, 2014-re sikerült. De a bizalomvesztés az ügyfelek részéről még ma is érezhető. Valószínűleg a megfelelő ismeretek birtokában, például az árfolyamkockázat lényegének ismerete estén kevésbé súlyos következményekkel kellett volna szembesülni, de azt, hogy a válság teljes egészében elkerülhető lett volna, nem gondolom. Ugyanis a fő ok nem az ismeretek hiánya volt – hiszen a pénzvilág szereplőinek ezekkel rendelkezniük kellett –, hanem a hosszú ideje tartó gazdasági növekedéssel párhuzamosan egyre gyengülő kockázat- és felelősségérzet.

Az OECD-felmérések legutóbbi eredményei (KOSSEV 2020) magyar szempontból meglehetősen kedvező képet festenek a hazai pénzügyi tudásszintről. Magyarország a vizsgált három összetevőből a pénzügyi tudás területén teljesít legjobban, ami közel 66%-os átlagteljesítményt jelent. Ahogyan azt a szakirodalom áttekintése során tapasztaltam, minden kutató más aspektust emel ki egy adott fogalom definíciójának megalkotásakor. Így van ez a pénzügyi tudással kapcsolatban is. Van, aki a befektetési ismeretek fontosságát emeli ki (HOGARTH 2002, POLÁK et al. 2020), mások a hitelezéssel kapcsolatos tudást (KOVÁCS P. et al. 2014, SARIGÜL 2014) vagy a biztosítások ismeretét (HOGARTH 2002, SARIGÜL, 2014), sőt napjainkban mindezek mellé még felzárkóznak a modern pénzügyi termékek és a technikai ismeretek (POLÁK et al. 2020) is. Ugyanakkor például a befektetési- és a hiteltanácsadás külön szakma, ami az ismeretek rendszeres frissítését igényli; ez ugyanilyen szinten a mindennapok emberétől el sem várható. Azonban a leggyakoribb pénzügyi termékek működési elvének átlátása már igen. A pénzügyi tudás fogalmával részben közös jelentősmezt fed le a pénzügyi intelligencia fogalma és kérdésköre. A pénzügyi intelligencia fogalma véleményem szerint a tárgyalt fogalmak közül a

legösszetettebb. Több, mint a pénzügyi ismeretek, sőt több, mint a pénzügyi kultúra. A pénzügyi intelligencia talán a legjobban gondolkodásmódként definiálható, amelynek alapján a megszerzett ismeretekkel bánunk. Legfontosabb megnyilvánulási területe a problémamegoldás képessége és színvonala, de ezen kívül is sok minden belefér. A pénzügyi intelligencia nem velünk született alapintelligencia, viszont tanulható és fejleszthető – méghozzá bármely életkorban, mert az ehhez szükséges képességeket, készségeket a mindenkiben meglévő alapintelligenciák adják (amelyek közül az egyik embernél más dominál, mint a másikonál). A készségek és képességek mellett bizonyos személyiségjegyek is ide sorolhatók, pl. az önbizalom, a kreativitás, kooperativitás vagy a lényeglátás. Ezek összessége még nem a pénzügyi intelligencia. Az sem feltétel, hogy mindezek egyforma mértékben legyenek jelen. De ezek jelentik a lehetőséget a pénzügyi intelligencia fejlesztésére.

A pénzügyi tudáshoz szorosan kapcsolódik a pénzügyi tudatosság kérdése, azaz a tudatos döntések meghozatalának képessége. Az *OECD* rendszeresen felméri tagállamaiban a lakosság pénzügyi műveltségét, kérdőíves felmérés keretében. A legutóbbi eredmények 2020 nyarán váltak publikussá (HERMAN 2020a). A fogalom (*financial awareness*) szorosan kapcsolódik a pénzügyi magatartáshoz. Az *OECD* négy mutatóval jellemzi:

1. megtakarítási, befektetési vagy nyugdíjtermékek, amelyek nem kötelezőek (tehát például az állami nyugdíj vagy a kötelező egészségbiztosítás nem tartozik ide),
2. fizetési termékek (vagy tranzakciós számlák), például folyószámla vagy mobilpénz (kivéve a hitelkártyákat, amelyeket hitelterméknek számítanak, és más típusú, például megtakarítási számlák), betéti kártyák vagy feltölthető (prepaid) pénzhelyettesítő kártyák,
3. biztosítási termékek (jármű-, egészség- vagy otthonbiztosítás) és
4. hiteltermék (bármilyen hivatalos banki kölcsön vagy jelzálog).

A megtakarításokat hazánkban több kutatás is vizsgálja, ezek közül némelyik folyamatosan újabb és újabb jelentések formájában teszi közzé eredményeit. Ilyen például az OTP Öngondoskodási Index vagy a K&H Ifjúsági Index. Bár ezek sok adata nagy segítséget nyújthatott volna kutatásomban, sajnos a megkeresett bankok üzleti titokra hivatkozva elzárkóztak attól, hogy megismerhessem – akár csak összesített – eredményeiket. Ennek ellenére a rendelkezésre álló más források összerakásával képet alkottam a bankok hazai és közép-kelet-európai regionális felméréseiből. A források a következők voltak:

- HERMAN (2020b),
- FELMÉRÉS: A 19–29 ÉVESEK... (2021),
- NÖVEKEDÉS.HU (2021),
- MENNYIRE TAKARÉKOSKODNAK... (2020),
- PÉNZCENTRUM (2020),
- TESZÁRY (2020),
- TÖLGYES – KISS (2020).

A 2020. év eleji adatok szerint a teljes magyar lakosság kétharmadának van megtakarítása. Az összes megtakarító közel egyharmada tartozik az általam vizsgált korosztály, a 18–29 éves fiatalok közé. A megtakarítók fele nem köti le a pénzét, hanem pl. folyószámlán vagy látra szóló betétben tartja, vagy egyszerűen otthon, készpénzben, elsősorban azzal indokolva ezt, hogy „bármikor hozzá lehessen nyúlni”. A biztonságra törekvést jelzi, hogy a lekötött megtakarítások is jellemzően biztosítás vagy ingatlanbefektetés formájában „parkolnak”. Értékpapírba viszont 2020-ban kevesebben fektettek be, mint 2019-ben, ennek egyik oka minden bizonnyal a *Covid19* okozta tőzsdei összeomlás volt az év elején. A legnépszerűbb termék a pénzüket lekötő megtakarítók körében az állampapír. A hagyományos megtakarítási termékek (takarékkönyvek, kártyák és

számlák) szintén népszerűek, de kedvelt a lakástakarék, az önkéntes nyugdíjpénztár és az egészségpénztár is. Szlovákiában a válaszadók 72 %-a választja ezeket a termékeket, ez az arány Magyarországon csak 24%. Ez azt jelenti, hogy – bár a megtakarítási célú befektetéssel rendelkezők 51%-a nyitottnak vallja magát a kockázatokra – a kiszámíthatóság jóval fontosabb, mint a magas hozam. Ezért a termékek vizsgálatakor az ügyfelek számára az elsődleges szempont a költségek és díjak felmérése, csak ez után következik a garantált és lehetséges hozamok összevetése. Az érthetőség és az átláthatóság mellett a másik két kardinális szempont, hogy a befektetés gyorsan hozzáférhető legyen és kis kezdőtőkével is lehessen indítani. A biztonság preferálását jelzi az állampapír, mint lekötött megtakarítási forma népszerűsége is. A megtakarítások célja 2020-ban elsősorban a *pandémia* következményeinek kivédése volt, második helyen a tervezett jövőbeli kiadások álltak (lakásvásárlás vagy -felújítás). A 18–24 éves korosztály első öt megtakarítási célja a saját tanulmányok finanszírozása, a ruhatár bővítése, illetve okostelefon vagy laptop vásárlása, utazásra, nyaralás. Jövőbeli terveik, pontosabban fogalmazva, egy éven belüli megtakarítási céljaik között ezeken felül az autóvásárlás is szerepel.

Bár a megtakarítási hajlandóság három év alatt 13%-kal nőtt, a megtakarítások összege nem változott. A saját vizsgálatom szempontjából releváns korosztályt megnézve elmondható, hogy a 15–29 évesek között a megtakarítások aránya a járvány okozta válságban a 2019-ben mért 56%-ról 2020-ban 80%-ra nőtt. Szlovákiában 2020-ban 10%-pontos volt a növekedés. A megtakarításra félretett összeggel az osztrákok 60, a szlovákok 40%-a elégedett, a magyar válaszadók között ez az arány 30%. A járvánnyal kapcsolatban népszerűbbé váltak a digitális megtakarítási funkciók is. A banki ügyfelek 90%-a használ internetbankot, 71%-uk pedig valamilyen megtakarítási funkciót is igénybe vett az elmúlt időszakban az egyenleg ellenőrzése, az árfolyamok és hozamok lekérdezése mellett. A digitális és online pénzügyek intézésének alapfeltétele a biztonságos hálózatok kialakítása. Az OTP Bank (teljes nevén Országos Takarékpénztár és Kereskedelmi Bank Nyrt., a továbbiakban: OTP) által megkérdezett ügyfelek 94%-a biztonságosnak gondolja az online pénzügyeket, de közülük csak 57% él is ezzel a lehetőséggel.

A *Covid19* miatt a lakosság többségének romlott az anyagi helyzete, ami sokakat (a megkérdezettek felét) arra kényszerített, hogy megtakarításaikhoz is hozzányúljanak. Leggyakrabban a készpénzben őrzött tartalékot használták fel, de a válaszadók 8%-ának a megtakarítási termékben tartott pénzhez is hozzá kellett nyúlnia. Évek óta 2020-ban volt a legmagasabb az öngondoskodást fontosnak tartók aránya. Ugyanakkor ugyanebben az évben korábban nem látott szintre, 40%-ra mérséklődött azoknak az aránya, akik rendelkeznek a gyakoribb pénzpiaci megtakarítási forma valamelyikével. A *pandémiás* válságból fakadó bizonytalanság és az alacsony kockázatvállalási hajlandóság felértékeli a banki tanácsadást. A befektetési döntéseknél többen támaszkodnak a pénzügyi intézetek tapasztalatára, mint tavaly, míg a baráti-, családi tanácsok szerepe csökkent.

A pénzügyi ismeretek mellett a pénzügyi kultúra másik pillére a pénzügyi magatartás (pénzügyi viselkedés), melynek szintén nincs egységes definíciója. A legszélesebb körben a fogalomba tartozik minden olyan emberi magatartás, amely releváns lehet a személyes pénzügyekhez kapcsolódóan (XIAO et al. 2011). Definíciója magában foglalja a készpénz kezelését, a megtakarításokat és hitelekkel is. Más szerzők (NÉMETH et al. 2017) – még mindig az általános felől közelítve – a fogalmat pénzügyi célok kitűzése és megvalósítása módjaként határozzák meg. Elsősorban az 1980-as évek végére volt jellemző a családi alapú meghatározás, ami a tervezés, menedzselés, megvalósítás hármasként tekintett a pénzügyi magatartásra (DANES – MORRIS 1989, MCKENNA – NICKOLS 1988). Ez a megközelítés később is aktuális maradt, még a hazai szakirodalomban is (BOTOS et al. 2012), de a súlypont ekkor már a megtakarítások, idegen források használata és a pénzforgalom konkrétabb területére helyeződött át. Az OECD (2014) taxatív felsorolást használ, és vásárlási szokásokat, pénzügyi termékek használatát, szolgáltatások igénybevétele, valamint a számlakezelés tudatosságát vizsgálja tízfokú skálán, 0–9 közötti értékkel pontozva a válaszokat. Áttekintve a mérési módszerek történetét a szakirodalomban úgy

érzekeltem, hogy egy jellegzetes fejlődési íven haladtak a módszerek (CHEN – VOLPE 1998, PENG et al. 2007) és egyre inkább előtérbe került a tudatosság kérdése. A pénzügyi magatartást (szinonimaként a pénzügyi viselkedés fogalmat is használok a jelenség megnevezésére ebben a dolgozatban) itt, az alapfogalmak között kell elhelyeznünk, de tekintettel arra, hogy végső soron ennek kimenete határozza meg az egyén pénzügyi helyzetét, külön alfejezetben tárgyalom (2.2.2. alfejezet)

A pénzügyi műveltség harmadik összetevője a pénzügyi attitűd, azaz az egyénnek a pénzhez és a pénzügyekhez fűződő viszonya (NÉMETH et al. 2017), ami a pénzügyi viselkedés motivációs tényezőjét jelenti. A kérdés szakirodalmában számos személyiségvonást és -elméletet tárgyal, melyek részletes ismertetésétől jelen dolgozatomban eltekintek és csak a fogalom megvilágításához feltétlenül szükséges tanulmányok kulcsponthoz megállapításaira fókuszálok áttekintésemet. Az attitűd mérésére már az 1980-as évek elejétől használatos a *Money Attitude Scale* (YAMAUCHI – TEMPLER 1982), mely négy dimenzió mentén értékeli a pénzügyi hozzáállást és megkülönbözteti a pénzt a hatalom eszközének tekintőket a megtakarítóktól. Akiknek fontos a pénz időértéke, illetve a bizalmatlanokat és szorongókat, e két utóbbi csoport igyekszik elkerülni a pénzügyi döntések meghozatalát. A négy dimenzió tulajdonképpen megfelel egy korábbi felosztásnak (FORMAN, 1987, GOLDBERG – LEWIS 1979). Hazai attitűdmérésre is sor került (ZSÓTÉR et al. 2015), ebben a szerzők három attitűd-típust írtak le: az önmagukat tudatosnak tartókat, a rövid távra tervezőket és azokat, akik valóban tudatosan tudnak döntéseket hozni.

Nem ez az egyetlen nézőpontja a pénzügyi kultúra felosztásának. Egy a fentitől eltérő osztályozás (ZVARÍKOVÁ – MAJEROVÁ 2014) szerint például a pénzügyi műveltség részterületei:

- monetáris – ez azt a kompetenciát jelenti, amely szükséges a pénz készpénzben és készpénzmentes módokon történő kezeléséhez, ideértve a kapcsolódó pénzügyi műveleteket és eszközöket,
- ár - az árak és az infláció mechanizmusának megértéséhez szükséges ismeretek összessége,
- költségvetés – a személyes vagy családi költségvetés összeállításához és fenntartásához szükséges kompetenciák komplexusa. Ugyanakkor magában foglalja a pénzügyi kultúra fogalma a pénzügyi célok meghatározásának és megvalósításának, az erőforrások és kötelezettségek kezelésének stratégiáinak képességét is.

A kérdés gyakorlati jelentősége a 2008-as pénzügyi krízis alatt vált fontossá, amikor fogyasztók milliói döbbsen rá a pénzügyek menedzselésének szükségességére. A pénzügyi műveltség hiánya ráadásul nemcsak egyedi vagy családi tragédiákat okozhat, de gazdasági válságokat is, mint 2008-ban a bedőlt hitelekkel induló világválságot – ahogyan ezt a *Standard & Poor's* (a továbbiakban: *S&P*) pénzügyi tudatosságot vizsgáló felmérése mutatja (KLAPPER – LUSARDI 2020). Bár a válságot sikerült leküzdeni a hiányos pénzügyi kultúra több mint egy évezrede folyamatosan létező tény. Az Egyesült Államok Kincstáránál a kutatások már a 2008-as válság előtt is visszhangra találtak. Ennek eredményeképpen dolgozták ki a pénzügyi tudatosság fejlesztésének nemzeti stratégiáját (DE BECKKER et al. 2019, XIAO – PORTO 2017). Ebben a dokumentumban a pénzügyi műveltség/kultúra fogalmát a fogyasztásra koncentrálva a következőképpen alkották meg: „a pénzügyi műveltség segíti a fogyasztókat, hogy jobb vásárlók legyenek, lehetővé téve számukra, az áruk és szolgáltatások olcsóbb beszerzését. Ezzel optimalizálják háztartásuk költségvetését, több lehetőséget kínálva fogyasztásra, megtakarításra vagy befektetésre” (US TREASURY 2006 p. v). A válság egyben arra is ráirányította a figyelmet, hogy a megfelelő pénzügyi ismeretek hiánya a pénzügyi sérülékenység egyik legfőbb oka. Ez a veszély nemcsak az idősebbeket fenyegeti, hanem a modernebb oktatási rendszerből kikerülő fiatalabb korosztályt is (NÉMETH et al. 2017), ez tény pedig felhívja a figyelmet a pénzügyi ismeretek tanításának és átadásának fontosságára a formális tanulás keretei között is. Mindezt

kiegészítem még azzal is, hogy a fiatalok pénzügyi kultúrájának vizsgálatakor a pénzügyi tudásnak, magatartásnak és attitűdöknek egyaránt érdemes figyelmet szentelni (ATKINSON – MESSY 2011).

Bár az *OECD* hármas rendszerezésének nem eleme, dolgozatomban fontos szerepet játszanak a pénzügyi preferenciák témaköre, elsősorban a *Covid19* hatásainak érzékeny indikátoraként van nagy jelentősége (ZÉMAN et al. 2021c). A pénzügyi kultúra sikerességének egyik lehetséges indikátora az életszínvonal. Az *OECD* felismerte azt a tényt, hogy olyan makroökonómiai indikátorok, mint a bruttó hazai termék (*gross domestic product*, a továbbiakban: *GDP*), semmilyen információt nem adnak az emberek életszínvonaláról. Ezért hozták létre a *Better Life Indexet* (KERÉNYI 2011), ami tizenegy összetevőből áll. Ilyen összetevők többek között a lakáskörülmények, a háztartások jövedelmei, és a munkalehetőségek. Ezek közül a lakás Az *OECD*-tagországok közül az Egyesült Államokban, Norvégiában és Ausztráliában a legfontosabb életszínvonal-indikátorok egyike. Észak-Amerikában a nagy lakásokat preferálják a magasabb jövedelműek, Skandináviában inkább a kényelem és a közművesítettség minél magasabb foka a választás fő szempontja. A megfelelő lakásért a legalacsonyabb költségeket Dél-Koreában, Kolumbiában és Észtországban fizetik az emberek. Kutatásomban három ország, Ausztria, Magyarország és Szlovákia egyetemi hallgatóit vizsgáltam. Mindhárom ország lakossága számára csak a közepesnél kisebb fontosságú meghatározója a jobb életnek a jobb lakás. A legfontosabb az osztrákoknak, utánuk következnek a magyarok, végül a szlovákok. Szlovákiában 1,1 szoba/fő, Magyarországon 1,2 szoba/fő, Ausztriában 1,3 szoba/fő már elfogadható méretű lakásnak számít. A közművesítettség tekintetében Ausztriában és Szlovákiában a legjobb a helyzet, itt a lakások több mint 99%-a legalább alapszinten fel van szerelve, például vízöblítéses WC-vel. Magyarországon ugyanez az arány 97%. A költségeket tekintve a szlovák jövedelmek közel egynegyedét, a magyar és osztrák jövedelmek egyötödét kell a lakhatásra fordítani. A lakáskörülmények nemcsak az aktuális életszínvonal szempontjából lényegesek, mivel a gyermekek jövőjére is hatással vannak (HARKER 2007).

A jövőző felnőttek generációja, azaz a mai egyetemisták pénzügyi képzettsége központi kérdés. A nem is olyan távoli jövőben ugyanis már ők lesznek a felelős döntéshozók, és a jó döntések meghozatalához nem mindig a szülői minta a legjobb alap. Egy friss hazai felmérés szerint (MENNYIRE TAKARÉKOSKODNAK... 2020) a magyar szülők gyermekük tanulmányainak finanszírozását – középiskolai vagy felsőfokú oktatását – tartják a legfontosabb minimumnak, amit biztosítaniuk kell szülőként. Közel kétharmaduk szerint azonban, a különböző programok (kirándulás, koncert) költségét, illetve olyan dolgok megvételét, amellyel a gyermek társai is rendelkeznek, még lemondások árán is meg kell adniuk gyermeküknek. Azaz a szülők sincsenek tisztában a jó és rossz adósság fogalmával. Másrészt, hamarosan a mai egyetemisták is szülők lesznek, akiknek egyik feladata, hogy megfelelő pénzügyi viselkedésmintákat mutassanak és tanítsanak gyermekeiknek, mert a szülői minta az egyik legerősebben ható információ (MCNEILL – TURNER 2013). Az egyetemi évekre jellemző pénzügyi tevékenység következményei a későbbi életkorokban is kimutathatók. A diákhitelből tanuló hallgatók között például később 36%-kal kevesebb a nyugdíjcélú megtakarítás, mint az önerőből tanulók csoportjában (TREGER – WENDEL 2021). A nyugdíj-előtakarékossággal kapcsolatos magatartás elsősorban a hosszútávú tervezés indikátora. Mivel elsősorban nem a mindennapos személyes védőháló kialakításában van szerepe, egy váratlan válságban szükséges azonnali intézkedésekkel és döntésekkel való korrelációja nem feltétlenül erős. Ugyanakkor egy előre nem látott krízis arra kényszerítheti a válaszadókat, hogy részben idő előtt felhasználják ezeket a megtakarításokat.

A gyermekek biztos pénzügyi jövőjét egy szingapúri kutatás vizsgálta (SCB 2021). A kiindulási alapot az egyetemi tanulmányok, lakásvásárlás, esküvő, gyermekek születése, autóvásárlás, lakásfelújítás és a nyugdíjas élet költségei jelentették. A tanulmány legfontosabb mondanivalója, hogy a gyermekek legnagyobb előnyét az az idő jelenti, ami felnőttkorukig még hátra van. Ezért a biztos pénzügyi jövő megteremtését minél korábban el kell kezdeni. Az eredmények kiemelik a

pénzügyi oktatás és nevelés fontosságát. Olyan egyszerű ismeretek megtanításáról van szó, mint a gyermekek számára kidolgozott, felnőttkorukra „beérő” befektetések vagy az 50-30-20 szabály (a teljes jövedelem fele a költségekre, 30%-a a rekreációra és pihenésre szolgáljon, a maradék 20% pedig kerüljön a tartalékba, felkészülve a jövő váratlan eseményeire). A tanulmány legfontosabb következtetése, hogy a gyermekek pénzügyi biztonságát a szülők a gyermeküknek nyújtott pénzügyi tudással alapozhatják meg leginkább.

Ha a „normális hétköznapiak rendjét” egy váratlan gazdasági krízis borítja fel, mint például a 2008-as hitelválság vagy az emberi erőforrást közvetlenül fenyegető *Covid19* okozta recesszió, a kérdés még lényegesebbé válik. Ilyenkor az általános recesszió az egyének/háztartások pénzügyi biztonságára is kihat. Egy amerikai felmérés (HOROWITZ et al. 2021) szerint a férfiak 42%-a, a nők fele ítélte közepesnél rosszabbnak a pénzügyi helyzetét 2020 végén. Ugyanerről számolt be a harminc év alatti fiatalok 53%-a. A végzettség szerepét húzza alá, hogy a középiskolainál nem magasabb végzettségűek csaknem 60%-a volt elégedetlen pénzügyi helyzetével. A főiskolát végzettek közül még mindig 50% feletti az így válaszolók aránya. A legalább egyetemi alapképzést végzettek között már csak minden harmadik megkérdézett ítéli az átlagosnál rosszabbnak saját pénzügyi biztonságát. Egy váratlan visszaesés okozta jövedelemcsökkenés különösen az alacsony jövedelműeket érinti. Az ebbe a csoportba tartozók háromnegyede, míg az átlagjövedelemmel rendelkezők közül csak 42% látta problémásnak jövőbeli pénzügyi helyzetét. A teljes mintában nagyjából 40–40% volt azoknak az aránya, akik a járvány hatására kevesebbet költöttek, vagy kiadásaik összege nem változott számottevően a járvány előtti időszakhoz képest. A maradék 20% számolt be arról, hogy többet költött a járvány alatt, mint előtte. A legjobban a magas jövedelműek fogták vissza kiadásaikat, mindössze egytizedük költött többet a *pandémia* alatt, míg az alacsony jövedelműek között minden negyedik válaszadó. Ennek lehetséges magyarázata, hogy a magas jövedelemmel rendelkezők költöttek korábban a legtöbbet a mindennapi szükséges kiadásokon túl is, azaz volt mit csökkenteniük.

A költség mértéke tehát életszínvonalától függ, a pénzügyi kultúra egyik meghatározója. Természetesen a pénzügyek területén megfigyelhető viselkedés nemcsak a külső körülményektől és a pénzügyi ismeretektől függ, hanem az a kultúra is meghatározza, amelyben a válaszadó szocializálódott (BÁRCZI – ZÉMAN 2015). Egy indiai felmérés szerint például az indiai családokban első sorban a rövid távú tervezés jellemző: gyermeknevelési, egészségügyi, baleseti költségekre terveznek, a nyugdíjas évekre csak az ötvenedik életév körül kezdenek takarékoskodni. A motivációt a várhatóan növekvő megélhetési költségek, a korral romló egészségi állapot, és a családi háttértámogatás csökkenése mellett az attól való félelem jelenti, hogy az addigi megtakarítások nem tartanak ki az illető haláláig. Ugyanakkor a fiatal korban fontos megtakarítási célok 50 év felett csupán az utolsó helyet foglalják el a motivációs rangsorban (SINHA 2020). A válsághelyzeti döntéseket elsősorban az határozza meg, hogy az érintettek mekkora előzetes, vészhelyzeti megtakarításokkal rendelkeznek. A vizsgálatok szerint ezeknek a megtakarításoknak sokkal erősebb a pénzügyi döntésekre kifejtett hatása, mint a jövedelmi színvonalé (TREGER – WENDEL 2021).

Ugyancsak nem része a hármas felosztásnak, de éppen a *Covid19* okozta *pandémia* miatt ugyancsak jelentős szerepet kapott kutatásomban a pénzügyi biztonságérzet kérdésköre. A fogalom az angol nyelvű irodalomban *financial well-being* formában szerepel. Magyar fordításban sem a jóllét, sem a jólét nem azt a fogalmat fedi, amit az eredeti angol megnevezés jelentésmezője. Ezért dolgozatomban inkább olyan magyar megfelelőt használok, ami elsősorban a kifejezés lényegét ragadja meg annak szóhú lefordítása helyett. A fogalmon olyan állapotot értek, amelyben az ember teljes mértékben eleget tud tenni a pénzügyi kötelezettségeknek, biztonságban érezheti pénzügyi jövőjét, és képes olyan döntéseket hozni, amelyek lehetővé teszik számára az élet élvezetét (HAQUE – ZULFIQAR 2016).

A pénzügyi biztonságérzetet egy többtényezős konceptuális folyamatmodell írja le (SHIM et al. 2009). A modell három, egymástól jól elkülöníthető területre tagolódik. A bemenetet a szocializációs szereplőknek a pénzügyi tudásra, tevékenységre és biztonságérzetre (pénzügyi domén) kifejtett hatása képezi. Ebbe a doménbe tartozik még a pénzügyekkel kapcsolatos gondolkodásmód és kétségek köre is. A pénzügyi domén pedig kihat az életben elérhető sikerességre és testi-lelki elégedettségre. Ebben a modellben a pénzügyi ismeretek, attitűdök, magatartások mellett fontos a szocializációs folyamat résztvevőinek szerepe is, különösen a szülők szocializációs hatása és a pénzügyi ismeretek közötti kapcsolat bizonyult erősnek. A személyes pénzügyek területén a pénzügyi biztonság négy dimenzióban határozza meg az ember monetáris állapotát: megtakarítás, költekezés, hitelfelvétel és tervezés, amelyek átfogó képet nyújtanak a pénzügyi jólétről és biztonságról. (XIAO et al. 2011).

Az *OECD* definíciója szerint (KOSSEV 2020) a pénzügyi biztonság megteremtése a pénzügyi oktatás végső célja. Több elem összességéből összeálló komplex jelenségről van szó, amely többek között a következőkre terjed ki:

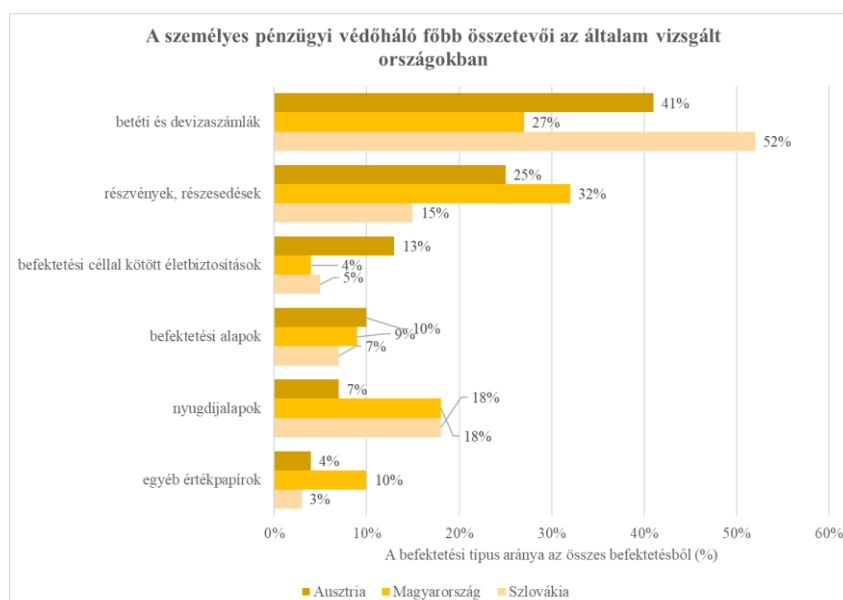
- a személyes pénzügyek feletti kontroll, azaz a számlák időben történő kifizetése, a kezelhetetlen adósság hiánya és az anyagi önállóság és függetlenség képessége
- saját pénzügyi védőháló megteremtése a váratlan kiadások és jövedelemcsökkenés esetére, azaz megtakarítás, az egészségbiztosítás és szükség esetén az úgynevezett „jó hitel” megléte, valamint a háló második rétegét alkotó család és a barátok, akiknek a pénzügyi segítségre is támaszkodhatunk
- pénzügyi célok kitűzése – például a diákhitelkifizetése meghatározott időn belül vagy egy bizonyos összeg megtakarítása felkészülve a nyugdíjas évekre –, valamint az, hogy ezeknek a célkitűzéseknek a megvalósítása is jó úton haladjon

A független és önálló döntéshozatal képessége, ami lehetővé teszi az ember számára az élet élvezetét – például nyaralni menni, időnként étteremben enni, folytatni az abbahagyott tanulmányokat, vagy kevesebb munkát vállalni, hogy több időt tölthessen együtt a családdal.

Az *OECD* metodikája alapján ez a mutató a háztartások egy főre eső összes pénzügyi eszközét mutatja dollárban a jelenlegi vásárlóerő (*PPP*) alapján. Az index a pénzügyi biztonságot a viselkedés felől közelíti meg (GRIFONI et al. 2021). Elsősorban annak alapján határozza meg a személyes pénzügyi védőháló erősségét, hogy milyen tartalékok állnak szükség esetén az egyén rendelkezésére. Ezt az úgynevezett háztartási számlák összetétele és értéke mutatja meg. Ezek közül a definíció a következőket említi:

- betéti és devizaszámlák
- részvények, részesedések
- befektetési céllal kötött életbiztosítások
- befektetési alapok
- nyugdíjalapok
- egyéb értékpapírok

Ezeknek az elemeknek az aránya országonként, nemenként, iskolai végzettség szerint, lakóhely és más demográfiai változók alapján egyéni jellegzetességeket mutat. A 3. ábra példaként a 2021-es adatokat szemlélteti a jelenlegi kutatásomban vizsgált három ország esetében.

3. ábra: A személyes pénzügyi védőháló elemei – 2021

Forrás: KOSSEV (2020) – saját kutatás

A pénzügyi eszközök, például a betétek, a tőkebefektetések, a részvények és a kötvények fontos részei a háztartások teljes vagyonának, és jelentős bevételi forrást jelentenek, kamat, hozam, osztalék révén vagy akár értékesítésük következtében. A nyugdíj célú befektetések kategóriája csak akkor sorolható ide, ha azok (finanszírozott) foglalkoztatással kapcsolatos rendszerekhez kapcsolódnak – ezek jelentős mértékben befolyásolhatják az országok közötti összehasonlíthatóságot. Az eszközök kockázati profiljától függően a rövid távú idősorok meglehetősen változatosak. A részvények értéke például viszonylag nagy volatilitást mutathat.

Az *OECD* öt állításra adott értékeléssel méri a pénzügyi biztonságot.

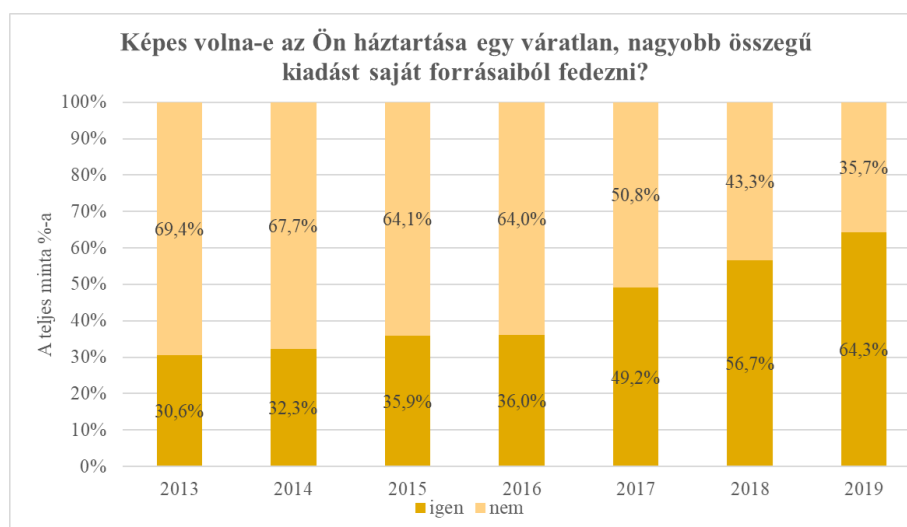
- Pénzügyi helyzetem miatt úgy érzem, soha nem leszek képes hozzájutni olyan dolgokhoz, amelyekre vágyom.
- Anyagilag éppen csak boldogulok.
- Aggódom, hogy elveszhet a vagyonom.
- Marad pénzem a hónap végére.
- A pénzügyeim irányítják az életemet.

A pénzügyi állapotot belső és külső tényezők befolyásolják. A belső tényezők közé tartozik az egyén hozzáállása, tudatossága, ismeretei, számolási készsége, kockázatvállalási hajlandósága, hosszútávú szemlélete és az ezeken alapuló pénzügyi magatartás. A belső tényezők szubjektívek és személyenként változnak. A külső tényezők társadalmi-gazdasági, politikai, földrajzi és természeti katasztrófák lehetnek, mint például aszályok, áradások, földrengések és járványkitörések. Lehetnek ember által okozott körülményeket is, mint a világháborúk, nukleáris támadások, *bioterrorizmus*, *recessziók* és tőzsdei összeomlások. A külső tényezők váratlanul következnek be, ezért ellenőrizhetetlenek, és megelőzésükre általában nincs mód. Így törvényszerűen pénzügyi zavarokat okoznak. A megbízható pénzügyi állapotnak tehát nemcsak a megtakarítás és azonnali pénzügyi célok elérésének jelenlegi igényeit kell kielégítenie, hanem fel kell készülnie és védenie kell a külső tényezők által okozott pénzügyi összeomlásokkal szemben is. Az ilyen felkészülést és védelmet könnyítik meg a megfelelő pénzügyi ismeretek és tudatosság.

A pénzügyi biztonságérzet – tágabb perspektívából szemlélve – része a mindennapok biztonságérzetének. Ennek az egyik jól mérhető mutatója az anyagi helyzet változásával kapcsolatos várakozások alakulása (KIS 2020). Az adatok a jövedelmi kilátásokkal kapcsolatos

optimizmus erősödését mutatják. Jelentősen csökkent azok száma, akik anyagi helyzetük romlásától tartanak: 2012-ben a válaszadók fele, 2017-ben már csak 16%-a aggódott emiatt. A 20–29 éves korosztály a legoptimistább, ők bíznak a leginkább a többiekhez képest anyagi helyzetük javulásában, közel negyedük egyértelmű javulásra számít. A teljes lakosságot tekintve viszont a megkérdezettek 70%-a pesszimista.

Míg a várakozások megítélését meglehetősen sok szubjektív tényező befolyásolja, az anyagi biztonság egyértelműbb mutatója, hogy hogyan érintenek valakit a váratlanul szükségessé váló kiadások. A KÖZPONTI STATISZTIKAI HIVATAL (a továbbiakban: KSH; 2019, 2020) a háztartások anyagi helyzetét. Ennek keretében vizsgálja az is, hogy milyen mértékben engedhetik meg maguknak a háztartások/egyének az előre nem látható kiadásokat (4. ábra).

4. ábra: A háztartások anyagi helyzetének alakulása
Forrás: KSH (2020) – saját kutatás

A váratlan, nagyobb összegű kiadás saját forrásokból történő megoldásának képessége az anyagi biztonságérzet jó jellemzője: az egyén bízik abban, hogy váratlan körülmények esetén is képes lesz megfelelő erőforrásokat előteremteni. A grafikon egyértelműen mutatja az átlagos anyagi helyzet javulását, azaz a váratlan kiadások fedezésére képtelen háztartások számának folyamatos csökkenését. Természetesen ezek a számok csak az átlagot reprezentálják. Az általam vizsgált korosztályban a mutató értéke sokkal kedvezőtlenebb: a KSH adatai szerint 2016-ban a húszévesek 93%-a válaszolt a kérdésre nemmel, 2017-ben pedig ugyanebben a korosztályban mindenki.

A magasabb iskolai végzettség magasabb jövedelemmel jár és az egyéni jóllét lényeges összetevője. Növeli az egyén versenyképességét a munkaerőpiacon, a magasabb jövedelem révén pedig lehetőséget teremt a megtakarításokra és a későbbi életkorok anyagi biztonságának megalapozására. Ezért is fontos oktatási feladat, hogy a felsőoktatási képzés adja meg a komoly pénzügyi döntésekhez szükséges elméleti információkat és gyakorlati készségeket. Annál is sürgetőbb a feladat, mint gondolnánk, ugyanis a felsőoktatásban tanulók létszáma az utóbbi években folyamatosan csökken (BÁGER 2020). Ez a trend jelentős nyomást gyakorol a felsőoktatásra, hiszen egyszerre kell növelni a hallgatók létszámát és arányát a 18-35 éves korosztályban, miközben biztosítani kell a jól megalapozott és gyakorlati készségeket is kialakító oktatási tematika és metodika megalkotását is.

3.1.6. Pénzügyi műveltség vagy pénzügyi kultúra?

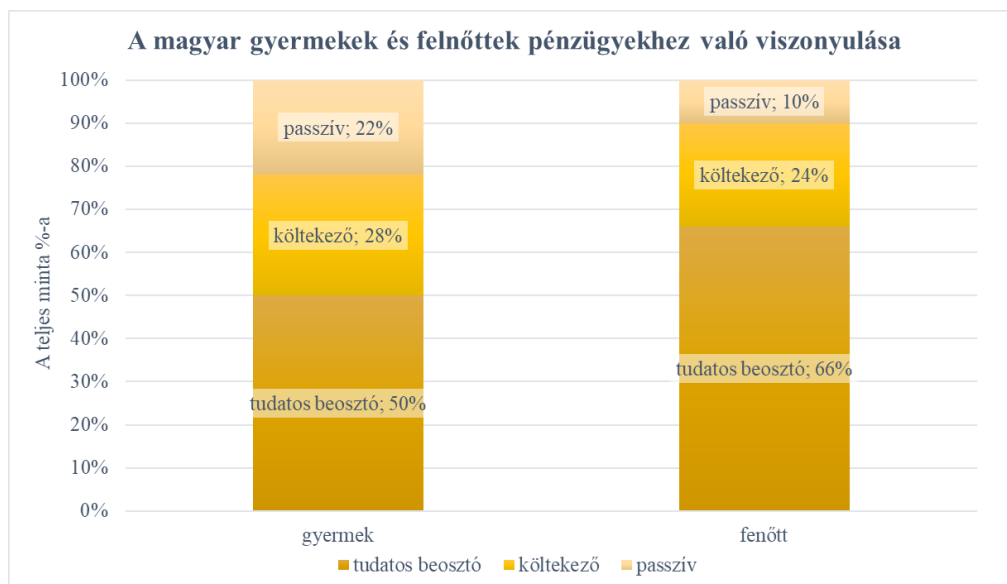
A pénzügyi műveltséggel gyakran szinonimaként használt fogalom a pénzügyi kultúra. Ennek fogalmába tartozik a pénzügyekkel kapcsolatos ismeretek köre mellett, azok feldolgozásának és segítségükkel a jó pénzügyi döntések meghozatalának képessége is. Vitatható, hogy milyen széles azoknak az ismereteknek és készségeknek a köre, amelyeket a pénzügyi kultúra körébe sorolhatunk. Ezt a határt szinte minden vizsgálatban máshol húzzák meg, ez az oka annak, hogy ugyanazon fogalomkörben gyakran egymástól lényegesen eltérő kérdéseket lényegesen eltérő módszerrel vizsgálnak. A pénzügyi kultúra fogalomköre éppen ezért képlékenynek tekinthető (CZAKÓ et al. 2011).

A pénzügyi kultúra nemcsak egyénhez kapcsolt tudásként és képességként értelmezendő, hanem az egyeteme emberi kultúrához tartozó gazdasági kultúra részeként is (BUDAI 2020). Talán legfontosabb gondolatként LUSARDINAK azt a megállapítását emeli ki, hogy a *financial literacy*, azaz a pénzügyi kultúra és *financial capability*, a pénzügyi erőforrás fogalma közül az első a tudást, a második az ismeretek alkalmazásának képességét jelenti. A szakirodalmat áttekintve és rendszerszintű megközelítést alkalmazva kitágítja a pénzügyi kultúra fogalmát a pénzügyi piacok szereplőire, továbbá felhívja a figyelmet a pénzügyi kultúra interdiszciplináris jellegére.

Hasonlóan széleskörű az az elemzés is, ami a pénzügyi ismereteket a fogyasztói magatartás kialakulásával kapcsolatban vizsgálta (MCNEAL 2007). A szerző könyvében bemutatja, hogyan fonódik össze a fogyasztói fejlődés a kognitív és a motoros fejlődéssel; mindhárom folyamat a másik kettőtől függ. Új eredmény annak bemutatása, hogy a fogyasztói magatartás befolyásolja a testi és a szellemi fejlődést; a példák sorának világos és érthető bemutatásával. A fogyasztói magatartás bemutatása a gyermeki fejlődés szakaszival párhuzamosan a könyv legnagyobb újítása és erénye.

A 10–14 éves korosztály attitűdjét a felnőttekével összevető szintén hazai kutatás (NÉMETH et al. 2016, 2018) jól ábrázolja a pénzügyi vélemények gyermekkortól felnőttkorig tartó fejlődését. Szemben a három klaszterbe sorolható gyermekekkel, a felnőttek esetében kilenc klasztert különböztettek meg a kutatók, amit a felnőtt viszonyulások diverzifikáltabb jellege magyaráz. Ugyanakkor a három gyermekkori klaszter és felnőttkori megfelelőik között sikerült kapcsolatot találni. Ennek alapján nagy valószínűséggel elmondható, hogy a tudatos beosztó gyermekek és felnőttek egyaránt megfontoltabb, tudatosabb és takarékosabb vásárlók. A költekező gyermekek a dorbézoló felnőttekre hasonlítanak: nem tudják beosztani a pénzüket, azt sem tudják, mire költötték el; ők a tipikus „éljük a mánap” habitusú impulzív vásárlók. A passzív, pénzügyekhez nem értő gyermekeket a pénzügyeiket kézben tartani nem tudó felnőttekkel sikerült összekapcsolni, ők azok, akik nem költekeznek felelőtlenül, mégis vannak anyagi problémáik. A szerzők megállapításai szerint a gyermekek kevésbé hozzáértők és tudatosak, viszont kevésbé költekezőbbek és passzívabbak a felnőtteknél (5. ábra). A két kutatás eredményeinek összekapcsolásakor a szerzők arra is felhívják a figyelmet, hogy a megfeleltetés statisztikailag nem tökéletes, mivel a két kutatás során használt kérdőívek különböztek egymástól.

A számos kutatás és tipológia számomra legfontosabb üzenete, hogy a lakosságot és a fogyasztókat nem szabad egyetlen homogén csoportnak tekinteni, hiszen mind attitűdjeik, mind személyiségük szempontjából számos jellemző mentén különbözhetnek. Mindez pedig más és más megközelítést igényel a pénzügyi edukáció területén is. A személyiségvonásoktól teljesen eltekintő, gyakorlati szempontokra alapozott módszerrel méri a pénzügyi attitűdöt az OECD (KOSSEV 2020), amelynek metodikája egyetlen kulestényezőként a hosszú távra tervezés képességét vizsgálja ötfokozatú skálán pontozva azt.

5. ábra: A magyar lakosság viszonyulása pénzügyekhez

Forrás: NÉMETH és mtsai. (2016) – saját kutatás

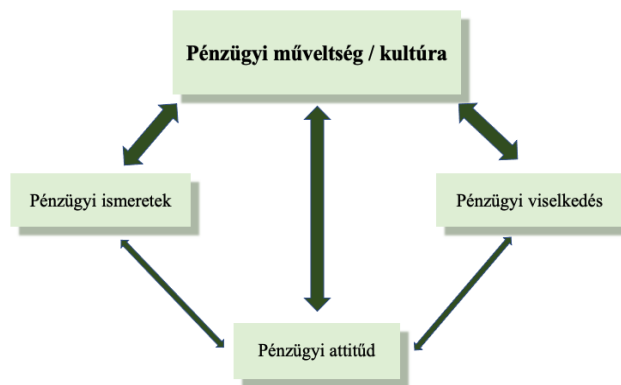
A megfelelő pénzügyi kultúra nemcsak a mindennapok gazdasági tevékenységeiben való részvételt alapozza meg, hanem lehetővé teszi a pénzügyi biztonság (*financial well-being*) személyes védőhálójának kialakítását is. A fogalom meghatározásakor ismét az *OECD* (KOSSEV 2020) definíciójára támaszkodom, amely kutatásomat is jelentős mértékben segítette a saját kérdőívem összeállításában. Az anyagi biztonság alapja eszerint a pénzügyi ellenállóképesség (*financial resilience*), ami a hosszú távú megtakarítások tudatos tervezésén és megvalósításán alapul. Főbb elemei:

1. pénzügyi célok kitűzése
2. az egyéni pénzügyek folyamatos figyelemmel kísérése
3. a felelős vásárlási magatartás
4. saját pénzügyi védőháló (tartalékok az előre látható és a nem tervezhető jövedelemhiányos időszakokra) kialakítása.

A mérést olyan egyszerűen megválaszolható kérdésekre alapozza, mint: gondot jelent-e ajándékot venni, tud-e hosszú távon megtakarítani, marad-e pénze a hónap végére, határidőre kifizeti-e a számláit. A megtakarítások szerepe különösen jelentős egy válsághelyzet megfelelő kezelésében (TERTÁK – KOVÁCS 2020). A kérdést részletesebben fejti ki egy, a felsőoktatási hallgatók pénzügyi biztonságérzetét vizsgáló kérdőíves felmérés eredményeit ismertető tanulmány (KÁLMÁN et al. 2021) azáltal is csökkenti a pénzügyi biztonságérzetet, hogy a korlátozások miatt számos egyén és család kényszerült hozzányúlni tartalékaihoz.

A pénzügyi műveltségre a pénzügyi kultúra megnevezés is. Azonban a két fogalom nem fed teljesen egymást, ahogyan ez legjobban Csorba (2020) munkájából derül ki. Ő kiemeli, hogy a két fogalom jelentésmezője csak részben közös. Tehát kizárólag a kultúrához tartoznak a közösségi értékek, hitek, normák és attitűdök. Ezzel szemben az egyéni pénzügyi ismeretek és attitűdök a pénzügyi műveltség részei. Azaz a kultúra a társadalom egészét jellemzi, míg a műveltség az egyént. A harmadik ebbe a körbe tartozó – gyakran a másik kettővel összekevert – fogalom a pénzügyi tudatosság. Ez elsősorban a célok kitűzését és megvalósítási módjuk megtalálását jelenti, legfőbb eszköze a pénzügyi tervezés (BENEDEK 2018).

A szakirodalom elemzése alapján dolgozatomban is alapfogalomként használt pénzügyi műveltség összetevői között az alábbi viszony vázoltam fel (6. ábra).

6. ábra: A pénzügyi műveltség összetevői és azok kölcsönhatása
Forrás: saját kutatás

3.1.7. Pénzügyi technológia

Végül a fogalmak áttekintését a pénzügyi technológia kérdésével zárom. Ennek jelentőségét elsősorban az alapozza meg, hogy a napjainkban zajló Ipar 4.0, sőt a már most előre látható Ipar 5.0 technológiai fejlődése nem kerüli el a pénzügyvilágot és a pénzpiacokat sem. A pénzügyi technológia (*financial technology*, a továbbiakban: *fintech*) olyan pénzügyi rendszer, amely új termékeket, szolgáltatásokat, és üzleti modelleket hoz létre és ötvözik az új technológiákkal. Ide sorolhatunk tágabb értelemben minden olyan megoldást, amelyek a pénzügyi rendszereket és szolgáltatásokat gyorsabbá, költségkímélőbbé, illetve kényelmesebbé teszik. Ehhez tartoznak a lakossági felhasználók számára is egyszerűen kezelhető felületek és olcsó, akár ingyenes alkalmazások, amelyek jelentős szerepet játszanak gyors elterjedésében. A pénzügyi technológia így hatással lehet a monetáris stabilitásra, a pénzügyi rendszer stabilitására, hatékonyságára, zavartalan működésére, a fizetési rendszer biztonságára és megbízhatóságára (SUSANTI et al. 2020). Olyan innováció, amely kényelmessé teszi a tevékenységeket a pénzügyi szektorban, mert már egy okostelefonnal is végezhető tranzakciók az interneten. A *fintech* pozitív hatása, hogy a készpénzkímélő megoldások használatának terjedésével növekszik a vásárlási tranzakciók volumene és értéke, ami hozzájárul a gazdasági növekedéshez is.

Azért, hogy elősegítse pénzügyi közvetítői rendszer reformját, kevesebb hatósági előírás szabályozza a *fintech* cégek működését az Európai Unió határain belül, mint az offline pénzügyi szervezetekét. Ez lehetővé teszi a szabadabb szolgáltatásnyújtást, valamint a gyors és hatékony alkalmazkodást a felmerülő fogyasztói igényekhez. Mindezen előnyöket mérlegelve egyre több pénzügyi intézmény rendel meg a *fintech* vállalatoktól digitalizációs fejlesztéseket.

A magyar *fintech* 1997-ben Miskolcon az *IND Kft.* működésével kezdődött. A banki rendszereket fogyasztói szemszögből újragondoló IND fennállása alatt több mint harminc nagy bank elektronikus fejlesztésében játszott főszerepet. Közreműködésével a hazai bankok sorra indították saját internetbankjukat. Sikerének egyértelmű bizonyítéka, hogy 2014-ben közel 20 milliárd Ft-ért megvásárolta a *Mysis*-konzorcium, amelynek önálló részlegeként működik azóta is (DOJCSÁK 2014) 2009-re elterjedt a mobilparkolás, az SMS-értesítés és az elektronikus mobil aláírás. 2013-ban a *Barion Zrt.* hazai fejlesztésű, online fizetési platformot hozott létre és a Magyar Nemzeti Bank (a továbbiakban: MNB) engedélyével elektronikus pénzt bocsáthatott ki. Az elektronikus fizetési rendszer határon átnyúló szolgáltatásaival az Európai Gazdasági Térségbe tartozó ügyfeleket szolgál ki. Jelenleg közel 100 elfogadóhelyük van, nagyrészt Budapesten, továbbá

hatezer hazai parkolóautomatánál is használható (MONEY.HU 2014). A következő évben megjelent az OTP *Simple* alkalmazása.

Napjainkban is aktív a hazai *fintech* szektor: a legjelentősebb fejlesztések, applikációk közé tartozik a Barion és a *SimplePay* mellett a Z és *alfageneráció* számára készült *Funsave*, amely játékosan tanít a pénzügyekre és megtakarításra. Az egyetemisták és pályakezdők számára ajánlott *Koin* a költségek és kiadások követését segíti. A biztosítási piacon a közösségi élményt nyújtó *Kriph.io* segít eligazodni a modern technológiák segítségével. A szintén hazai alapítású *Mr. Coin* a *kriptovaluták* területén mutat megbízható utat forradalmian egyszerű, gyors és biztonságos szolgáltatásával. Nemcsak online, hanem három budapesti automatánál is igénybe vehető. Külföldi fejlesztésű, de nálunk is népszerű megoldás még a *Transferwise* utalási platform, a *Revolut* online bank és a *PassByMe* elektronikus ügyfélhitelesítés (SZABÓ 2021).

A következő években a pénzügyi szolgáltatóknak négy fő fogyasztói igénynek kell megfelelniük: biztonság, egyszerűség, gyorsaság és felhasználói élmény. Azok a vállalatok lesznek sikeresek, amelyek lépést tudnak tartani az innovációval és változó igényekkel.

Az okostelefonok gyors terjedésével a mobilfizetések aránya is folyamatosan nő. A fejlődő régiókban (főként Latin-Amerikában és Afrikában) megfigyelhető trend a kártyás fizetés visszaszorulását és a készpénzhasználat végét is jelentheti a szakértők szerint már 2050-re. Ezek az országok nem rendelkeznek fejlett bankrendszerrel, viszont egyre több az okostelefontulajdonos, így ezek a piacok kiváló lehetőségeket jelentenek a *fintech* számára, mint például a Kenyában már működő *M-Pesa*. Ezekben az országokban a készpénzhasználat után nem a betéti- és hitelkártya-fizetés, hanem rögtön a mobilfizetés elterjedése várható.

Bár a modern szolgáltatások közül szinte mindig banki tevékenységről, fizetésről, pénzküldésről, kriptovalutákról esik szó, a *fintech* ennél jóval többet jelent. Ide tartozik például a költségkövetés (*personal finance management – PFM*), a közösségi tőkefinanszírozás (*Crowdfunding*) és hitelezés (*P2P lending*), továbbá a robottanácsadás (*Robo advisor*) vagy az online biztosítási piac (*Insurtech*) és az ügyfélhitelesítés (FINTECH GROUP KFT. 2017). A *fintech* cégek közül többen is jelentős szerepet játszanak részvényeikkel a világ tőzsdéin. A *PayPal* mintegy 267 millió felhasználót gyűjtött össze 2018 végére és 31%-kal növelte felhasználói fiókjainak számát egy év alatt. Részvényeinek piaci értéke is magas és jelentős cash-flow tartalékai is vannak (KOMBAIEV 2021). Optimisták a *Visa* kilátásai is. A cég a kártyás fizetések területén az USA-ban stabilan az első helyen áll (WALSTON 2021), részvényei is meglehetősen sokat érnek, miután a cég jelentősen elmozdult a technikai fejlődés irányába. Talán a legnagyobb óriás a digitális kereskedelem egyik vezető cége, a kínai *Alibaba*, amelyik 2020 áprilisa és decembere között megháromszorozta részvényeinek árát (XIE – LIU 2021), de említésre méltó még a *Zelle* peer-to-peer (P2P) platformja (EARLY WARNING SERVICES 2021), amelyet olyan nagy bankok támogatnak, mint a *Bank of America*, a *JP Morgan* vagy a *Wells Fargo*. A *Covid19* miatti zárlatok és korlátozások egyik nyertese az online gazdaság volt. A dolgozatom alapjául szolgáló első kérdőíves felmérésre még 2019-ben került sor, ekkor a *Revolut* és a *Transferwise* ismeretére és használatra kérdeztem rá. Az összehasonlíthatóság érdekében viszont a megismételt második lekérdezésre már nem változtattam a kérdőíven (ZEMAN et al. 2021b). Tekintettel azonban arra, hogy a *pandémia* miatt számos cég és tevékenység az online térbe költözött, a későbbiekben tervezem kutatásom ezirányú kibővítését.

A *fintech* megoldások terjedésével ugyanakkor fokozott figyelmet kell fordítani eszközeink védelmére és a felkeresett oldal megbízhatóságára, nehogy kialakuljon a technológia ellenzői által vizionált adatgazdaság, amikor az adataink mint fizetési eszközök jelenhetnek meg. A pénzügyi szolgáltatásokat szabályozó hatóságok felismerték, hogy a *fintech* felgyorsítja a fejlődést a hagyományos pénzügyi közvetítői rendszerben. Az elmúlt években az Európai Unió által kidolgozott irányelvek elősegítik a *fintech* -startupok belépését a pénzügyi szolgáltatások piacára.

Az egyik ilyen meghatározó irányelv a PSD2, a 2018. január 13. napjától alkalmazandó második pénzforgalmi irányelv.

A *fintech* alapkérdése azonban – amit még a biztonságosság megteremtése előtt kell megteremteni – az infrastruktúra. A mobiltelefonok és az internet a pénzügyi szolgáltatások olyan új generációját hozta létre, amelyek használata nem feltétlenül igényel kifinomult eszközöket. Fekete-Afrikában viszonylag egyszerű, szöveges mobiltelefonok ösztönzik a mobil pénzszámlák elterjedését. Hasonló szolgáltatások a fejlődő világ más részein is elérhetők. Az okostelefon technológiát pedig egyre inkább használják tranzakciók lebonyolítására a pénzügyi intézmények számláin keresztül néhány fejlődő országban (pl. a már említett *M-Pesa* Kenyában). De a mobiltelefonok és az internet csak akkor képesek elősegíteni a pénzügyi fejlődést, ha kiépült a szükséges infrastrukturális háttér. A fizikai infrastruktúra – például a megbízható villamosenergia-ellátás és a mobilhálózatok – rendelkezésre állása kulcsfontosságú. Az emberek kevésbé lesznek hajlandóak használni a digitális fizetéseket, ha a hálózati kiesések vagy más technikai problémák aláássák ezek megbízhatóságát.

Pénzügyi infrastruktúrára is szükség van tehát. Ez magában foglalja mind a megfelelő fizetési rendszert, mind azt a fizikailag kiépített hálózatot, amely a fizetéseket a gazdaság minden szegletébe eljuttatja - mind városi, mind vidéki területekre. A pénzintézetek általában nem találják költséghatékonyak az úgynevezett *brick-store* jellegű, azaz téglalapú épületben működő fióktelepek megnyitását olyan helyeken, ahol nincs nagy banki lélekszám. ezeken a helyeken azonban elengedhetetlen a már kiépült külső szolgáltatók (posta, kiskereskedelmi üzletek) hálózatában lehetővé tenni, hogy az ügyfelek alapvető banki szolgáltatásokat is igénybe vegyenek. A digitális fizetést használóknak képesnek kell lenniük arra, hogy biztonságosan, megbízhatóan és kényelmesen tudják a készpénzt befizetni és felvenni a befizetési és felvételi pontokon, függetlenül attól, hogy ezek bankfiókok, külső szolgáltatók, vagy automata pénztárgépek (*automated teller machine*, a továbbiakban: *ATM*).

Ideális esetben a digitális fizetést használók pénzeszközeiket digitális formában tartanák, elektronikusan vásárolnának és fizetnének. De sok helyen még mindig nem fogadják el széles körben a digitális fizetéseket a helyi kiskereskedelmi üzletekben és piacokon történő mindennapi vásárlásokhoz, különösen a fejlődő gazdaságokban. Tehát a legtöbb embernek képesnek kell lennie arra, hogy legalább a digitális fizetéssel kapott pénz egy részét készpénzzel fizesse ki. Valójában a megbízható pénzkivételi lehetőség kulcsfontosságú a digitális fizetések sikeréhez.

A technológia és az infrastruktúra csak egy része a képnek. Annak biztosítása érdekében, hogy az emberek részesüljenek a digitális pénzügyi szolgáltatások előnyeiből, a kormányoknak biztosítaniuk kell az olyan megfelelő előírások és a fogyasztóvédelmi biztosítékok megalkotását, mint például a korábban említett PSD-2 irányelv. Az alkalmazott technológiától függetlenül a pénzügyi szolgáltatásokat a valamilyen szempontból speciális helyzetű és szükségletű csoportok igényeihez is igazítani kell, mint például a nők, a szegények és az első alkalommal használók. Fontos azt is megvizsgálni, hogy kinek van hozzáférése a szolgáltatások használatához szükséges digitális technológiához és kinek nincs. Világszerte több mint másfél milliárd felnőttnek nincs bankszámlája, ugyanakkor kétharmaduk rendelkezik mobiltelefonnal, amely elősegítheti a pénzügyi szolgáltatásokhoz való hozzáférést. A digitális technológia kihasználhatja ezt, hogy az embereket bejuttassa a pénzügyi rendszerbe. Például csak az állami bérek, nyugdíjak és szociális juttatások közvetlen számlákra történő befizetése a hivatalos pénzügyi szolgáltatásokat világszerte körülbelül 100 millióval több felnőtt számára teheti lehetővé, ebből 95 millióan a fejlődő gazdaságokban élnek. További lehetőségek vannak a számlák tulajdonjogának és felhasználásának növelésére a nem állami digitális fizetések révén. Több mint 200 millió, bankszámlával jelenleg sem rendelkező felnőttnek, aki a magánszektorban dolgozik, ma is csak készpénzben fizetnek, és körülbelül ugyanekkora az arány a mezőgazdasági kifizetéseken is (DEMIRGÜÇ-KUNT et al. 2018). Hogyan alakul a helyzet az Európa–Közép-Ázsia világbanki régióban? A

számlatulajdonosok aránya a 2014. évi 58%-ról 2017-re 65%-ra nőtt. A növekedést elősegítette a kormányzati bér-, nyugdíj- és szociális juttatások digitális kifizetése. A számlával rendelkezők közül 17% azért nyitotta meg az első számláját, hogy megkapja az állami kifizetéseket. A digitális fizetéseket használók aránya 14%-ponttal 60%-ra ugrott. Az összes állami nyugdíjfizetés digitalizálása akár 20 millióval csökkentheti a bankszámlával nem rendelkezők számát.

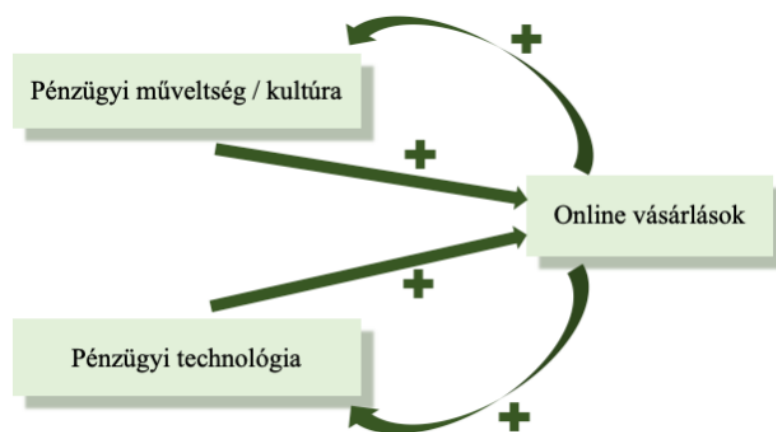
Napjaink fejlett gazdaságaiban nő az online vásárlások aránya. A 2020 második negyedévi amerikai e-kereskedelmi forgalom 210 milliárd \$-ra nőtt az első negyedévi 160 milliárd \$-ról (TOMAR 2020). A növekedés üteme az előző évek hasonló időszakának alakulásához hasonlítva az átlagosan évi 8–10%-ról közel duplájára, 16%-osra nőtt. A *Covid19* miatti korlátozások minden bizonnyal hozzájárultak az e-kereskedelem ilyen mértékű növekedéséhez. Az internetes technológia fejlődése teszi lehetővé, hogy az emberek könnyebben vásárolhatnak. A fogyasztóknak már nincs szükségük arra, hogy személyesen megjelenjenek a bevásárlóközpontokban vagy az üzletekben, hanem számítástechnikai és okoseszközök használatával vásárolhatnak a webshopokból. Az online felület kényelmessé és egyszerűvé teszi a vásárlást, mivel időt és erőfeszítést takarít meg. Az online térben a vásárlók megtekinthetik az interneten kínált különféle termékeket. Lehetővé teszi a vevőknek és az eladóknek, hogy ne találkozzanak személyesen és mindenki a neki megfelelő időben végezze el saját munkáját, ami egyértelműen pozitív tulajdonsága ennek a kereskedelmi formának.

Maga a vásárlói döntési folyamat legalább öt szakaszból áll (SUSANTI et al. 2020):

1. igények felismerése,
2. információkeresés,
3. alternatívák értékelése,
4. vásárlások meghatározása és
5. vásárlási magatartás.

Ez utóbbihoz jó esetben társul az elégedettség a meghozott döntésekkel. Több tényező is van, ami befolyásolja az online vásárlási döntéseket, ideértve a pénzügyi műveltséget és a *fintech-et* is. Jelenleg az online vásárlás, mint közösségi magatartásforma iránti kutatói érdeklődés nő. Fontossá vált annak megállapítása, hogy az emberek online vásárlási döntéseit milyen tényezők befolyásolják. Ezeknek a tényezőknek az egyike az egyén pénzügyi műveltsége, amit mutatók alapján lehet mérni és többek között a következő területekre terjed ki: a személyes/családi pénzügyekhez, jövedelemhez, megtakarításokhoz, kölcsönökhöz kapcsolódó általános információk ismerete és a befektetési döntések. Mindezek jelentősen befolyásolhatják az emberek pénzügyekkel kapcsolatos viselkedését (KÁLMÁN 2021).

A diákok online vásárlási döntéseit hasonló faktorok alakítják (pénzügyi műveltség, pénzügyi technológia). A szakirodalmi eredmények azt mutatják, hogy mind a pénzügyi ismeretek szintje, mind a pénzügyi technológia önmagában is részleges hatást gyakorol az online vásárlási döntésekre, együttes hatásuk azonban még kifejezettebb. Feltételezem azt is, hogy az online kereskedelemhez kapcsolódó folyamatosan változó és egyre fokozottabb igények (egyszerűbb, gyorsabb, biztonságosabb megoldások keresése) visszahatnak a *fintech* fejlődésére is, elősegítve ezáltal a fejlődési folyamat öngerjesztő jellegű gyorsulását (7. ábra).

7. ábra: A pénzügyi kultúra innovatív szerepe

Forrás: saját kutatás

Magyarországon a friss adatok szerint 2020-ban, az előző évhez viszonyítva, óriásit ugrott a mobilbank használata, az idősebb korcsoport is belépett a digitálisan aktív ügyfelek közé, és a teljes ügyfélkör 82%-a már ide sorolható, míg a 19–29 évesek 89%-a használja már a bankkártya szolgáltatást (FELMÉRÉS: A 19–29 ÉVESEK... 2021). Az adatok alapján, a mobilbank terjedésével visszaszorul a készpénz használata, online fizetéssel, mobilbankkal, bankkártyás, mobiltárcás vásárlással szinte már mindent be lehet szerezni. A mobilbank növeli a biztonságot is, hiszen például a bankkártyát azonnal le lehet tiltani, ha ellopják.

Szorosan kapcsolódik ide még egy fogalom, a pénzügyi integrációé. Az angol nyelvű szakirodalomban *financial inclusion* formában használt megnevezés a pénzügyi ismeretek, magatartás és attitűd elemeit egyaránt tartalmazza, e három fogalom metszethalmazaként definiálható. A szabályozott pénzügyi termékek és szolgáltatások széles skálájához való megfizethető, időben történő és megfelelő hozzáférés előmozdításának folyamatát jelenti. Ide tartozik még az említett termékek és szolgáltatások széles körű használatának elérhetősége a társadalom minden szegmense számára testre szabott és innovatív megközelítéssel. Része a fogalomnak a pénzügyi tudatosság (az oktatást is szem előtt tartva), a pénzügyi jólét, valamint a gazdasági és társadalmi befogadás elősegítése (ATKINSON – MESSY 2013). A pénzügyi integráció alacsony szintje a pénzügyi műveltség alacsonyabb szintjéhez kapcsolódik. A pénzügyi befogadás ezért nemzetközi politikai prioritás és a keresleti oldali kezdeményezések, beleértve a pénzügyi oktatást is, fontos szerepet játszanak abban, hogy segítsék az egyént a megfelelő, hivatalos pénzügyi termékekhez való hozzáférésben és azok használatában.

3.2. A szakirodalmi áttekintésben szereplő alapfogalmak összefoglaló ismertetése

A szakirodalom áttekintése után azonosítottam azokat a fogalmakat, amelyekre saját kutatásomat alapozom. Ebben az alfejezetben áttekintem ezeket, a hozzájuk kapcsolódó definíciókkal. Megvizsgálom azt is, hogy milyen összetevőkből állnak az itt tárgyalt fogalmak és meghatározom pontos tartalmukat a jelen dolgozatban történő alkalmazás egyértelműsítése érdekében. Mivel munkám alapja egy kétfázisú kutatás, az alapvető meghatározások is két nagyobb csoportra bonthatók. Az elsőbe a pénzügyekkel kapcsolatos, a másodikba pedig a vírushelyzethez tartozó fogalmakat tárgyalom. Tekintettel arra, hogy bizonyos fogalmakkal kapcsolatban a saját

kutatásom bevezetéséhez szükséges ismeretek egy része terjedelmesebb egy alfejezetnél, ezeket a fogalmakat külön fejezetbe kiemelve tárgyalom részletesen. Bár a definíciók egyértelműsítése nem feltétlenül szükséges kutatásom és eredményeim megértéséhez, mégis úgy gondolom, hogy fontos megadnom ezek pontos jelentésmezőjét. Az említett fogalmak a következők:

- pénzügyi műveltség,
- pénzügyi tudás,
- pénzügyi intelligencia,
- pénzügyi biztonság(érzet),
- pénzügyi magatartás,
- pénzügyi tudatosság,
- pénzügyi technológia,
- pénzügyi integráció és
- pénzügyi preferenciák.

3.2.1. Pénzügyi oktatás

Pénzügyi oktatás a családban

A pénzügyi oktatást a szakemberek szerint minél korábban érdemes elkezdni, tekintettel a gyermeki agy fogékonyságára és arra, hogy a gyermekkorban elsajátított pénzügyi ismeret és tudás felnőttkorban is megalapozottabb pénzügyi döntéshozatalhoz és felelősségteljesebb magatartáshoz vezet (ATKINSON – MESSY 2011, GRINSTEIN-WEISS et al. 2011). Azért is érdemes már kisgyermekkorban elkezdni a kutatást és a tudásszintnek megfelelő képzést, mert a gyermekek még 10–14 éves korban is jelentős kísértésnek vannak kitéve és azt sem mindig tudják, mire fognak el a pénzüik – állapította meg egy kétszázézer diákra kiterjedő, 2018-ban végzett hazai kutatás, amit 2018-ban kétszázézer diák kérdőíves megkérdezésével végeztek el (NÉMETH 2020). A családnak a pénzügyi ismeretek átadásában betöltött szerepét a szülők, illetve a gyermekek szemszögéből e fejezetben később részletesebben is tárgyalom.

A pénzügyi oktatásra, illetve a jelen munkában szinonimaként használt pénzügyi képzésre az angol nyelvű szakirodalom a *financial education* megnevezést használja. Az első oktatási környezetet a család jelenti, ami nevel és útmutatást ad. A gyermek életének nagy része a családban zajlik, így számára ez az első – és ezért sokszor egyben a legmeghatározóbb – „képzés”. A pénzügyi kultúra és tudás megalapozásában az említett szülői példa alapvető meghatározó ereje nagyobb, mint ahogy azt sok szakember gondolná. A pénzköltésre és megtakarításra vonatkozó gyakorlat, szemlélet már korán kialakul a gyermekekben (KOH – LEE 2010). Ebben a korban pedig még nincs formális pénzügyi oktatás, látják viszont a gyermekek a családban történő eseményeket és a minta ebben a korban „ragadós”. A szülők hatása olyan erős, hogy még évtizedek múlva is kifejti a hatását. Például sikerült kimutatni azt is, hogy a szülői vélemények meghatározóak még a felsőoktatási hallgatók hitelkártya-tartozásaival kapcsolatban is (NORVILITIS – MACLEAN 2010).

Ezt igazolja az a tény is, hogy egy kétezer megkérdezett fiatalból (akik az Y és Z generációt jelentik, tehát 1993–2008 között születtek) álló reprezentatív minta tagjainak még 2018-ban is átlagosan 8 000 \$-os tartozása volt és sokszor döntöttek rosszul arról, hogy miből fedezzék ezt (CHARLES SCHWAB FOUNDATION 2018a). Egyötödük nem fizetett be aktuális számlákat, egyhatodik a hitelkártyája terhére fizetett, 7%-uk vett fel bankhitelt. Ezek a megoldások azonban magas kamatuk miatt tovább növelik az adósságterheket. Ráadásul a fiatalok nem tudják megkülönböztetni a jó és rossz adósság fogalmát. Nagyjából fele-fele arányban tartják jó vagy rossz adósságnak a diákhitelt, a lakáscélú jelzáloghitelt vagy a *rulírozó* jellegű hiteleket. Ez azért

is probléma, mert a diákhitel-adósság mértéke egyre nő, miközben az ezt igénybe vevők nem kapják meg teljeskörűen a szükséges információkat. Ezért számos esetben hoznak rossz döntést azzal kapcsolatban, hogy mennyi hitelt vegyenek fel és honnan (COUNCIL FOR ECONOMIC EDUCATION 2020).

A szülői példa hosszantartó hatásának másik oka a későn kialakuló pénzügyi függetlenség. A megkérdezettek általában optimisták pénzügyi jövőjükkel kapcsolatban, de a felmérés eredményei alapján reményeik túlzók és nincs igazi alapjuk. A legfontosabb ok, hogy a fiatal felnőttek többségének, 80%-ának nehézségei vannak az anyagi függetlenség elérésével, bár ez a legfőbb céljuk. Valójában átlagosan csak 20%-uk lesz ténylegesen független 25–29 éves korára, miközben egynegyedük legnagyobb részt szüleitől kapja pénzét. Fizetős teljes- vagy részállása a megkérdezettek 45%-ának van. Ugyanakkor számottevő jelentőségű pénzügyi nehézségekről számoltak be. Például egyötödük értékesített vagyontárgyat olyan számla fedezésére, amelyet egyébként nem tudott volna kifizetni (CHARLES SCHWAB & CO. 2021). Külön vizsgálták a kutatók a nemek közötti eltéréseket is (CHARLES SCHWAB FOUNDATION 2018b). Megállapításaik szerint a fiatal felnőtt nők nagyobb arányban és hamarabb függetlenednek pénzügyileg a férfiakkal. Ugyanakkor – szemben a férfiakkal – inkább a rész- és informális állásokat kedvelik. Míg a férfiak inkább takarékoskodnak, a nők hajlamosabbak inkább néhány számla befizetését későbbre halasztani. Kimutatták azt is, hogy a fiatal felnőttek közül inkább a férfiaknak vannak befektetéseik és ők tudják jobban megítélni saját pénzügyi helyzetüket is.

De hazai kutatás igazolta azt is, hogy a középiskolás fiatalok pénzügyi kultúrájában is meghatározó a szülők hatása (KULCSÁR – KOVÁCSNÉ 2011). Ez a vizsgálat megállapította, hogy a gyermekek szinte lemásolva követik szüleik pénzügyi kultúráját, ami két fontos szempontra irányítja a figyelmet. Az egyik, hogy az oktatásban nagyon intenzív képzésre lenne szükség, mert a család hatása ezen a téren is rendkívül erős, ezért az esetleges hibás szemléleti alapok megváltoztatása. A másik – talán még az előbbinél is fontosabb – eredménye ennek a kutatásnak az a felismerés, hogy a szülők ilyen szintű követése konzerválja a meglévő különbségeket, méghozzá olyan erőteljes hatással, amelyet jelenlegi állapotában sem a média, sem az oktatási rendszer nem képes kompenzálni. Ezt az állítást igazolja a CHARLES SCHWAB FOUNDATION (2018a) friss felmérése is, amely megállapítja, hogy a 16–25 év közötti fiatal felnőttek bíznak szüleikben. 70%-uk szerint a szülei jó pénzügyi példaképek, és 40%-uk mondja azt, hogy a szüleik a legmegbízhatóbb pénzügyi tanácsadói források. Azok a szülők, akik beszélnek a gyermekeikkel a pénzügyekről, többnyire az alábbi témákat említik: takarékoság (elsősorban a *piggy bank*, azaz a malacpersely a divatos takarékosági forma, de a szülők 17%-a már hitelkártyát is ad gyermekének), tudatos vásárlás, pénzkereseti lehetőségek, pénzügyi célok kitűzése (GILTENAN et al. 2019). Pozitív eredmény, hogy a szülők 85%-a szeretné, ha gyermeke részt vehetne valamilyen pénzügyi képzésen.

Nézzük akkor az ígért részletesebb áttekintést arról, hogy milyen a probléma a gyermekek szemszögéből! Azért is érdemes már kisgyermekkorban elkezdni a kutatást és a tudásszintnek megfelelő képzést, mert a gyermekek még 10–14 éves korban is jelentős kísértésnek vannak kitéve és azt sem mindig tudják, mire fog el a pénzük – állapította meg egy kétszázezer diákra kiterjedő, 2018-ban végzett hazai kutatás, amit 2018-ban kétszázezer diák kérdőíves megkérdezésével végeztek el (NÉMETH 2020). A gyermekkori kísértés tipikus példáját írja le az úgynevezett stanfordi „nagy mályvacukor-kísérlet” (MISCHEL et al. 1989). A kísérletet kisgyermekeken végezték a kutatók. A lényege az volt, hogy egy négyéves gyermeket egy cukorkával egyedül hagyott a kísérletvezető, aki távozása előtt megígérte, hogy még egy cukorkát hoz nekik visszafelé, de csak akkor kapják meg, ha addig nem eszik meg az otthagyt cukorkát. A kísérlet célja két kérdés vizsgálata volt:

- egyrészt annak megállapítása, hogy a négyéves korosztály tagjai mennyire képesek a hosszú távú gondolkodásra és arra, hogy jövőbeli céljaik elérése érdekében lemondjanak aktuális vágyaik kielégítéséről;
- másrészt egy követéses vizsgálattal annak kiderítése, hogy ennek a képességnek a megléte vagy hiánya milyen mértékben befolyásolja a tesztalányok felnőttkori életét és jólétét.

Az eredmények azt mutatták, hogy négyféle magatartás volt megfigyelhető a gyermekeknél:

- azonnal megeszi a cukrot,
- némi vívódás után eszi meg a cukrot,
- nézi a cukrot, de kibírja a negyedórás várakozást és nem eszi meg, illetve
- játékkal tereli el a figyelmét a vágyakozásról és ezzel tölti a rendelkezésére álló negyedórát.

A négy magatartás gyakoriságáról megállapították, hogy tízből hét gyermek végül „kiérdemelte” a második cukorkát. Ez azt jelzi, hogy a gyermekek többsége képes jövőbeli céljaiért lemondani a jelen kísértéseiről. Ezzel ugyanis duplán jutalmazza magát: egyszer az elért céllal, másrészt azzal a lelki jó érzéssel, hogy ügyes volt. A kutatók 18 éven át, huszonkét éves korukig követték alanyaikat. Megállapították, hogy azok a gyermekek, akiknek megvolt a képességük, hogy kivárvák a második cukorkát, sikeresebbek voltak az iskolában, boldogabbak, elfogadottabbak lettek az élet más területein is. Jobban tudtak takarékoskodni, hosszabb távú célokat kitűzni és megvalósítani.

Három évtizeddel később a stanfordi eredményeket egy másik tanulmány is megerősítette (SOISSON 2018). Ez a tanulmány azt vizsgálta, hogy érdemes-e a szülőknek minden ajándékot megvenni, ami gyermekük karácsonyi kívánságlistáján szerepel. A megkérdezett szülők 60%-a többet költött a szükségesnél, majdnem 50%-uk még hitelt is felvett vagy hozzányúlt a pénzügyi jövőjét megalapozó megtakarításához. Tették ezt annak ellenére, hogy ennek tovaggyűrűző anyagi következményei lehetnek. Az ilyen „gondoskodó” szülők több mint kétharmadának van hitelkártya-tartozása, ami általában meghaladja az 5 000 \$-t (GILTENAN et al. 2019). A „nagy mályvacukor teszt” az eredményei alapján a pénzügyi kultúra és sikeresség egyik legjobb előrejelzőjének bizonyult. A kísérlet egyben azt is megmutatta a felnőtteknek, elsősorban a szülőknek, hogy nem szükséges a gyermekek minden kérését azonnal teljesíteni, lehet nekik nemet mondani és a türelmüket kérni. Ezzel olyan készségeket alakíthatunk ki, bennük, amely egész életében segíti őket a takarékoskodásban és a pénzügyi tervezésben.

Az amerikai *T. Rowe Price* (a továbbiakban: *TRP*; 2021) kérdőíve évente felméri a családok pénzügyi kultúráját. Ennek legfrissebb változata a 2020-as vizsgálat eredményeit ismerteti. Az előző felmérésben a 2019-es eredmények jelentek meg (GILTENAN et al. 2019). Válaszadóik 93%-ának van hitelkártyája, és háromnegyedüknek jelentős, legalább egy éve fennálló kártyatartozása van. Ezeket a szülőket többnyire nem érdekli az sem, mire költi a gyermekük a zsebpénzét. Sőt 17%-uk hitelkártyát is csináltat a gyermekének. Ennek költségeit ugyan 41%-uk szerint a gyermek fizeti, de én személy szerint inkább úgy gondolom, hogy ez csak a látszat – hiszen abban az esetben, ha a gyermek nem tudja fizetni a tartozását, a szülő kénytelen lesz kiegyenlíteni azt. Ezt a gondolatot támasztja alá az a hazai tanulmány is (KULCSÁR – KOVÁCSNÉ 2011), melynek szerzői szintén megállapítják, hogy a középiskolások számára még nem elérhető a bankkártya-szolgáltatások teljes köre, valamint a szülői közreműködésnek nagy szerepe van. Ráadásul ezek a szülők gyermekük fejlődését is hátrányosan befolyásolták. A későbbi vizsgálatok ugyanis azt mutatták, hogy azok a gyermekek, akik mindent megkaptak, a későbbi életkorukban sem voltak képesek fontossági sorrendet felállítani és a kevésbé fontos dolgokról lemondani. Pedig az előbb már említett *TRP*-kérdőív szerint az ilyen gyermekek csaknem

háromnegyede szeretné, ha szülei több időt fordítanának rá és több pénzügyi tanácsot kaphatna tőlük. Általánosan az a benyomásuk, hogy szüleik folyton a pénz miatt aggódnak. Válaszaik közül azonban a legfontosabb jelzés az, hogy 70%-uk szinte azonnal elkölti a zsebpénzét, amint megkapta. Mégis a szülők többsége szerint gyermekükre jellemző a takarékoság, igaz, majdnem ugyanennyien mondták azt is, hogy gyermekük többet költ, mint amennyi zsebpénze van.

A gyermek nézőpontjával kevés kutatásban találkozunk. Szerettem volna hazai kutatási eredményeket is ismertetni, de a magyar szakirodalomban nem találkoztam ilyen témájú tanulmánnyal. Ezért ezt a területet a 2018-as és a 2019-es TRP-kérdőív eredményeire alapozva ismertetem (GILTENAN et al. 2019, TRP 2019), amelynek készítői külön megkérdezték a 8–14 év közötti gyermekeket is, hogyan látják ők a családjuk pénzügyi helyzetét. Az eredmények alapján a következő kép rajzolódik ki. A családok 36%-ában az apa, 32%-ában az anya kezeli a pénzügyeket, 29%-ában a szülők közösen döntenek és mindössze a gyermekek 3%-a nem tudott válaszolni erre a kérdésre. A zsebpénzzel kapcsolatban a megkérdezett gyermekek 70%-a nyilatkozott úgy, hogy van zsebpénze, általában 10–20 \$ hetente, de többségük (61%-uk) maga keresi meg azt és mindössze 9% az aránya azoknak, akiknek a szülei adják a pénzt. 13%-uk mondta azt, hogy a szüleit nem is érdekli, van-e egyáltalán pénze, 3%-uk pedig akkor sem kap a szüleitől pénzt, ha kifejezetten jelzi, hogy szüksége lenne rá. Már ez a tény is jelzi, hogy a gyermekek képesek célokat kitűzni és azokért megdolgozni is. A gyermekek önképe általában inkább takarékos, mindössze egyharmaduk írja le saját magát költekezőnek. Ugyanakkor pozitív véleményük van a szüleikről is, mert 80%-uk szerint a szülei is takarékosak. 60%-uk számolt be arról, hogy havonta legalább egyszer beszél a szüleivel a pénzügyekről, de majdnem 10%-uknak sosincs része ilyen beszélgetésben. A beszélgetések témájaként ugyanazokat említik, mint a szülei is tették: a takarékoságot, a tudatos vásárlást, a pénzkereseti lehetőségeket.

A gyermekek egyharmada kevesli a szüleivel töltött időt és körülbelül ugyanilyen arányban számoltak be arról is, hogy zaklatás (itt jobb az angol bullying kifejezés, mert több jelentésárnyalatot is hordoz a magyarnál) áldozatai. A válaszadók több mint fele nyilatkozta a következőket: szeretne több pénzt kapni a szüleitől és többet költeni, mert úgy érzi, hogy neki kevesebb lehetősége van erre, mint barátainak, ismerőseinek. Ugyanennyien mondták el azt is, hogy szülei túlzottan aggódnak a családi pénzügyek miatt. 70%-nál többen mondták azt, hogy szülei egyetértenek ebben a kérdésben, de ugyanennyien gondolják azt is, hogy a tanulmányaik finanszírozása a szülei feladata. A fentebb említett 2021-es jelentés (TRP 2021) már bevezetője alapján is elsősorban a *Covid19* hatásaira koncentrált. Ellentétben saját eredményeimmel és számos más adattal, amelyek alátámasztják, hogy az emberek a korlátozások hatására átgondoltabb és felelős döntések meghozatala irányában változtak, az amerikai szülők esetében ez nem volt megfigyelhető. A megkérdezett szülők több mint egyharmada még mindig ragaszkodik korábbi életszínvonalához és képes akár a jelen kedvéért még távlati célú megtakarításait is felélni. Mivel a családi példa hatása igen erős, nem véletlen, hogy a gyermekek háromnegyede is azonnal elkölti juttatását. Ugyanakkor a gyermekek egyik fő panasza, hogy szülei nem beszélnek velük a pénzügyekről.

A pénzügyi ismeretek tanítása az iskolában

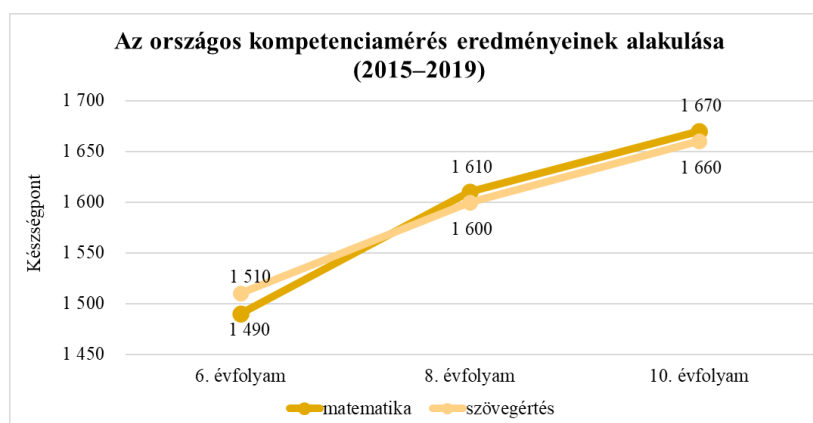
A második közeg az iskola, de a barátoktól és ismerősöktől kapott minták is szerepet kapnak a tudás alakításában. Életünk legfontosabb, hosszú távú pénzügyi döntéseinek (például nyugdíjprogramok közötti választás vagy a lakásszerzés finanszírozásának legmegfelelőbb módja) meghozatalára általában csak néhány alkalommal kerül sor. Ám ezeknek a döntéseknek a nagy részét többnyire fiatalon kell meghozni, amikor még nincs meg az ehhez szükséges kellő tapasztalat. A pénzügyi ismeretek iskolai oktatása olyan eszköz, amely segíti a fiatalokat a pénzügyi kérdések megértésében és eligazodni az egyre összetettebb pénzügyi eszközök és szolgáltatások folyamatosan növekvő kínálatában (POLÁK et al. 2020). Az oktatás nagy hatással van a pénzügyi részvételre, és kisebb, de statisztikailag és gazdaságilag jelentős hatása van a

pénzügyi gazdálkodásra. A pénzügyi ismeretek oktatása segít a pénzügyi termékek és szolgáltatások széles kínálatából az egyénnek megfelelő konstrukciók kiválasztásában, továbbá drámai módon csökkenti a fizetésektelenség vagy a pénzügyi válság idején a jövedelem nélkül maradás valószínűségét. Minden egyes pénzügyi oktatásra fordított év 7–8%-ponttal növeli a pénzügyi piacon való sikeresebb szereplés valószínűségét (S. A. COLE et al. 2012), valamint felelősségteljesebb pénzügyi magatartáshoz vezet (pl. csökken a hitelkártyás túlköltekezések aránya). Az oktatás növeli a magabiztosságot, pl. hitelfelvétel esetén (jelzáloghitel felvétele vagy egyéb megoldás keresése) vagy a foglalkozással kapcsolatos döntésekben (hosszú távú tervezés a nyugdíjas évek anyagi biztonságának megteremtése céljából). A pénzügyek kezelése a háztartások számára megkönnyíti a felhalmozást, a tartalékképzést és ezáltal a fogyasztási ingadozások kisimítását.

A pénzügyi döntések és az iskolai végzettség közötti kapcsolat azonban nem egyszerű direkt hatás, hanem sok más fontos tényezőt (például készségeket vagy családi háttérrel) is figyelembe kell venni, amelyek szintén befolyásolhatják a lehetőségek közötti választást. A pénzügyi magatartás befolyásolhatja a pénzügypolitikai szabályozás hatékonyságát is, mivel a pénzügyi eszközök birtokosai eltérő módon viszonyulhatnak például a befektetési- és adópolitikához, a kockázatmegosztáshoz és az újraelosztáshoz. A manapság egyre népszerűbbé váló, egyre szélesebb körben terjedő és megvalósuló „jó állam”-konceptiót (*Good State Good Governance – GSGG*) követő pénzügypolitikai szabályozás ehhez a viszonyuláshoz igazítva, azt figyelembe véve lehet a leghatékonyabb (KAISER 2020). Ilyen politikai választási lehetőség például az adóbevételek olyan strukturálása, amely elsősorban nem a jövedelmeket, hanem a fogyasztást adóztatja. Ide sorolható a lejáró külső államadósság hazai forrásból történő megújítása, azaz a külső kitettség csökkentése az állampapírokba vetett bizalom alapján. Ezzel nő az állam gazdaságpolitikai mozgástere, mert a kiadások a külpiazi hitelek felvétele helyett a háztartási megtakarítások bevonásával lesznek finanszírozhatók (CSATH 2020). A külső eladósodás csökkenése pedig javítja az ország adósbesorolását, növelve ezáltal a külföldi tőkebefektetésekre (*FDI*) gyakorolt vonzóerőt is. A pénzügyi magatartás számos aspektusa, például a korlátozott részvénytőke jelenlét, az alacsony megtakarítási ráta, valamint újabban a háztartások fizetésektelenségének magas előfordulási gyakorisága felhívta a közgazdászok figyelmét arra, hogy a viselkedésoptimalizálás szokásos modelljei ezen a területen nem alkalmazhatók sikeresen. A következőkben az oktatási szintek szerint tekintem át a pénzügyi ismeretek megszerzésének lehetőségeit

Az alapfokú oktatás szerepe a pénzügyi ismeretek átadásában

A 2008-as gazdasági világválság ráirányította a döntéshozók figyelmét a pénzügyi ismeretek oktatásának fontosságára. Az is egyértelművé vált, hogy a siker érdekében érdemes ezt a tudást minél korábban mindenkivel megismertetni. Az alapfokú oktatás legfontosabb feladata azoknak a kompetenciáknak a magas színvonalú, készségként történő alkalmazását elérni, amelyek a pénzügyek kezeléséhez nélkülözhetetlenek. A két legfontosabb alapképesség egyike a számolás, a másik a szövegértés. Az előbbivel kapcsolatban gondoljunk akár csak százalék- vagy a kamatszámításra. Mivel a matematikai képességek fejlesztése felnőtt korban igen nehéz, fontos, hogy a matematikai készségek fejlesztését már az alapfokú oktatásban elkezdjük, mert ez a felelős döntéshozatal alapfeltétele (LUSARDI – MITCHELL 2007). Az utóbbival kapcsolatban visszautalok arra a gondolatra, hogy a pénzügyek sikeres kezelésében fontos a pénzügyi nyelv alapszintű ismerete és a pénzügyi témájú szövegek megértése. Ezt a két alapkompétenciát méri nemzetközi szinten a *Program for International Student Assessment* („nemzetközi tanulói teljesítménymérés programja”, a továbbiakban: *PISA*), amelyet 3–4 évente az *OECD* bonyolít le, illetve a hazai szervezésű Országos kompetenciamérés (a továbbiakban: *OKM*), amelyre minden évben sor kerül (BELINSZKI et al. 2020). Ez utóbbi 2015–2019 közötti eredményei azt mutatják, hogy mindkét alapképesség fejlődik (8. ábra).

8. ábra: Az alapkompétenciák alakulása 2015–2019

Forrás: Oktatási Hivatal – saját kutatás

Az 8. ábra azt mutatja meg, hogy ténylegesen mennyit fejlődnek átlagosan ugyanazok a tanulók négy év alatt, a kétévente elvégzett előző felmérés eredményéhez képest. A négy év alatt természetesen a diákok is négyvel magasabb évfolyamba kerültek. Mivel minden mérésnél a korosztályi átlagkövetelményekhez viszonyítják a teljesítményt, a vizsgált időszakok eredményei kronologikusan összehasonlíthatók. A populáció azonosságát pedig úgy érik el a felmérők, hogy a válaszadók oktatási azonosítóit használják az összehasonlítandó csoportok kialakításakor; csak azoknak a diákoknak az eredményeit vizsgálják, akik minden felmérésben részt vettek és felmérésről felmérésre ők is folyamatosan haladtak előre a tanulmányaikkal évfolyamról évfolyamra. Így az eredmények különbsége alapján következtetni lehet a tanulók tényleges fejlődésére. A megfelelő értelmezéséhez felhívom a figyelmet arra, hogy a kompetenciamérés a matematikai eszköztudást, azaz a tanuló „birtokában lévő” matematikai eszközöknek, modelleknek a gyakorlatközelben való alkalmazási képességét méri. A matematikai eszköztudás 8. és a 10. évfolyam közötti lassúbb fejlődése nagy valószínűséggel azt jelzi, hogy a gyakorlati alkalmazási készségekre a középiskolai matematikaoktatásban nagyobb súlyt kell fektetni. A mérés eredményei ugyanis azt mutatják, hogy csupán a matematikai modellek megtanításával a gyakorlati alkalmazási készségek spontán fejlődése nem következik be.

Míg az OKM csupán a hazai viszonyok alakulását illusztrálja, a *PISA* lehetővé teszi az országok közötti összehasonlítást is. A *PISA* célja annak felmérése, hogy a közoktatás kereteit hamarosan elhagyó 15 éves tanulók milyen mértékben vannak birtokában azoknak az alapvető ismereteknek, amelyek a mindennapi életben való boldoguláshoz, a továbbtanuláshoz vagy a munkába álláshoz szükségesek. A két felmérés értékei egymással összevethetők (LAK 2020). A legutóbbi *PISA*-eredmények (GLOVICZKI 2019) szerint hasonlítom Magyarország eredményeit Ausztriához és Szlovákiához, azaz a saját kutatási mintámban is szereplő országokhoz. Röviden összefoglalva: a magyar diákokhoz képest az osztrák tanulók a 2018-as mérésben minden mérési területen jobb eredményt értek el, de néhány korábbi mérési ciklusban volt hasonló vagy gyengébb eredményük is. A szlovák diákok viszont szövegértésből minden ciklusban gyengébb, matematikából minden ciklusban hasonló eredményt értek el, mint a magyarok.

A középiskolai pénzügyi oktatás

A pénzügyi ismeretek szintje fiatal korban különösen fontos, hiszen a „korai életszakaszban elkövetett pénzügyi hibák a későbbiek során igen költségesek lehetnek” (LUSARDI et al. 2010 p. 358). Ezt a tapasztalatot igazolta a 2008-as gazdasági válság is. A korábban meghozott rossz döntések következményei ugyanis ekkor eszkalálódtak és hatásaik éveken át gyűrűztek az emberek az államok és a pénzvilág körében egyaránt. HUSTON (2010) hetvenegy tanulmányt

tekintett át, amelyeknek közel fele nem különíti el élesen a pénzügyi tudást és a pénzügyi kultúrát. A fogalom pontatlan meghatározása indokolja azt, hogy sem a pénzügyi kultúra sem a pénzügyi tudás fogalmát nem lehet egy szóval meghatározni. Annyi azonban bizonyos, hogy a tudás alapvető fontosságú és ezért az ismeretek átadásában az oktatási rendszer lehetőségeinek kihasználása nem nélkülözhető.

A Szegedi Tudományegyetem és az *Econventio* Kerekasztal Közhasznú Egyesület (a továbbiakban: *Econventio*) közös felmérése több éven át vizsgálta a középiskolás diákok pénzügyi kultúráját. A kutatás honlapján elérhető utolsó tudásfelmérés 2015-ös eredményeket tartalmaz (KOVÁCS P. et al. 2015b). A tudásfelmérésben a pénzügyi ismeretek és a számolási készségek vizsgálata is megtörténik. Az ismereteket nem fogalmak definiálásával mérik, hanem gyakorlatorientált problémák megoldásával, továbbá napi aktualitásokhoz kapcsolódó kérdésekkel. A 2015-ös, utolsó felmérés több mint tizenkétezer középiskolás diákra terjedt ki, akiket demográfiai változók (nem, életkor, lakóhely típusa, iskolatípus) alapján képzett csoportokban is vizsgáltak.

9. ábra: A középiskolások banki ismeretei 2015-ben (a jó válasz kövér betűtípussal jelölve)
Forrás: KOVÁCS P. és mtsai. (2015b)

A 9. ábra a középiskolások bankokkal kapcsolatos átlagos ismereteit illusztrálja a 2015-ös felmérési adatok alapján. A demográfiai csoportképző ismérvek szerint vizsgálva a kérdést, megállapítható, hogy a fiúk nagyobb arányban válaszoltak helyesen, mint a lányok (64% vs. 58%), továbbá, hogy az életkorral és az iskolatípussal szintén nő a helyes választ adók aránya. Míg a szakiskolások között a jó válaszok aránya 50%, az érettségi utáni képzéseken ez már 78%. Külön vizsgálták a kutatók a gazdasági középiskolákba járó diákok teljesítményét, ők 76%-ban tudták a jó megoldást, szemben a másféle iskolába járó társaikkal, akiknek csak 59%-a felelt jól. Bár az *Econventio* honlapján még 2021 decemberének elején is csak a 2015-ös adatok érhetők el, a frissebb felmérési eredményekről született már tanulmány, amelynek szerzői a 2011 óta eltelt évtized eredményeit összegzik a legfrissebb eredményeket is ismertetve (KOVÁCS P. et al. 2021). Új eredményként jelenik meg az internetes források egyre szélesebb körű használata a pénzügyi tudás bővítésében. Ezeket elsődleges forrásként történő használó középiskolások aránya mára csaknem elérte az iskolát legfőbb forrásként használókét. Bár használati arányát tekintve még mindig az iskola a fő forrás, a tudásukat elsősorban az internetről szerző diákok jobban teljesítenek a pénzügyi tudásfelméréseken. A helytelen válaszok egy részének oka kimutathatóan az otthonról kapott hibás pénzügyi minta. Ez a tény pedig felhívja a figyelmet a középiskolai pénzügyi oktatás reformjának szükségességére.

További számomra is lényeges megállapítása a vizsgálatnak, hogy a gazdasági képzést nyújtó középiskolák diákjainak tudása nagyobb ütemben nő más képzésen tanuló társaikhoz képest. A

kétféle növekedési ütem eltérése tizenhat éves kortól már szignifikáns és az érettségizőknél már 16,5%-os különbség mérhető közöttük. A felnőtt kontrollcsoporttal is elvégzett tesztek szignifikánsan jobb eredményei jelzik a gyakorlat fontosságát a pénzügyi tudás bővülésében. Az egyes kérdésekre adott válaszokat páronként összehasonlítva az is kiderült, hogy anazok a kérdések okoznak problémát felnőttkorban, amelyek már a középiskolában is nehézségekkel jártak. Azaz a gyakorlati ismeretek szélesebb körének beépítése a közoktatási kompetenciák közé jelentősen csökkenti a későbbi felnőttkori problémákat.

A gazdasági középiskolai képzést végző diákok alaposabb pénzügyi tudásáról és tudatosabb viselkedéséről más kutatók is beszámoltak (HORNYÁK 2013a). A KOVÁCS és munkatársai által végzett 2015-ös felmérés további megállapítása, hogy a diákok több mint 80%-a már középiskolában tudta, hogy mi az internetbank lényege, 70%-uk tisztában volt azzal, hogy az internetes vásárlással kapcsolatos problémák hogyan oldhatók meg. Ezek a kérdések a mindennapokhoz közelálló pénzügyi tudást mérték. A kevésbé mindennapi információkkal kapcsolatos eredmények jóval szerényebbek: az MNB működésével kapcsolatban csak a diákok egyötöde tudta, hogy az MNB nem foglalkozik lakossági hitelek nyújtásával. Mindössze 40%-uk volt tisztában a valutaváltással és tudta kiszámolni egy külföldi valuta forintértékét. Körülbelül ugyanekkora arányban tudtak helyes választ adni arra, hogy mit jelent az infláció vagy a munkanélküliségi ráta. A befektetésekkel és hitelezéssel kapcsolatos kérdésekre (hozam, rövid távú tervezés, kezesség) 50–65%-ban válaszoltak jól, a legtöbben (85%) azt tudták, hogy az „addig nyújtózkodj, amíg a takaród ér” mondás a legfontosabb tudnivaló a hitelezési ismeretek közül. A kutatás eredményei jelzik, hogy melyek azok az ismeretkörök, amelyekre a középiskolai oktatásban fokozottan kell koncentrálni, ilyen például a fordított kamatszámítás készsége, amely valószínűleg az elméleti megértés hiányára vezethető vissza. Ugyan a középiskolások kevesebb közvetlen tapasztalattal rendelkeznek, mint a felnőttek, de ők is naponta hoznak pénzügyi döntéseket, és tudásra van ahhoz szükségük, hogy a környezetükben tapasztalt jelenségeket megértsék (például, mit jelent a család számára a hitel törlesztése, vagy egy munkanélkülivé vált családtag, hogyan kell beosztani a jövedelmeket, mi az öngondoskodás). A 2016-os felmérés összesített eredményei (KOVÁCS P. 2017) alapján a diákok fele csak 50%-ban tudta a kérdéseket helyesen megválaszolni és további 25%-uk sem teljesített jobban 63%-nál. Szignifikáns teljesítmény-különbséget lehetett viszont kimutatni a gazdasági képzést nyújtó középiskolákba járó diákok javára. Az *Econventio* felmérése szerint a magyar középiskolások 44%-a otthon szerzi pénzügyi ismereteit, ugyanakkor az *OECD*, a *S&P*, de a Diákhitel Központ, a Magyar Bankszövetség és a MNB által 2008-ban közösen létrehozott Pénziránytű Alapítvány (a továbbiakban: Pénziránytű) felmérései szerint sem megfelelő a magyar lakosság pénzügyi kultúrája (ATKINSON-MESSY 2011, KLAPPER – LUSARDI 2020).

Ugyancsak hazai középiskolásokból álló mintán végzett kutatás (IMRE – HERGÁR 2017) alapján tudjuk, hogy a középiskolások már rendelkeznek bizonyos (alább felsorolt) pénzügyi kompetenciákkal.

- Csaknem háromnegyedükre jellemző az, hogy zsebpénzzel gazdálkodnak, vagy valamilyen munkával már szert tettek önálló keresetre. A saját zsebpénz segíti őket a fogyasztói magatartásminták elsajátításában, ahogyan azt a nemzetközi eredmények is mutatják (MCNEAL 2007).
- Majdnem minden második diáknak van bankkártyája vagy bankszámlája, egyetemista korra viszont a számlatulajdonosok aránya gyakorlatilag 100%. Ezzel kapcsolatban csupán reményemet tudom kifejezni, hogy az elmúlt tíz évben a kártákhöz kapcsolódó ismeretek és tudás szintje jelentősen nőtt ugyanis a 2011-ben soproni és kapuvári gimnazisták között végzett felmérés adatai szerint (KULCSÁR – KOVÁCSNÉ 2011) a magyar középiskolások ilyen irányú ismeretei meglehetősen hiányosak voltak. Akkor a legnagyobb nehézséget a betéti- és hitelkártya közötti különbségtétel jelentette, amit mindössze a diákok 41%-a tudott helyesen megoldani. Ugyanakkor a szülői-családi hatás

erősségét jól jelzi, hogy a tanulók közel egyharmada konzekvensen a rossz válaszokat jelölte helyesnek, például azt, hogy a betéti és hitelkártya ugyanazt jelenti. Érdekesnek érzem megjegyezni, hogy a Szlovák Nemzeti Bank (*Národná banka Slovenska*, a továbbiakban: *NBS*) ugyanezt a kérdést tette fel 2007-es szlovákiai felmérésében és ott csupán a kérdőívet kitöltők 35%-a adott megfelelő választ (ZVARÍKOVÁ – MAJEROVÁ 2014). Tehát ilyen erősen rögzültek bennük a hibás otthonról kapott minták, ami azt is mutatja, hogy a család, mint képzési közeg hatása a legerősebb, de az itt szerzett tudás nem megfelelő. Hasonlóan erős a családi minták szerepe a bankválasztásban. Mindez arra utal, hogy a felsőoktatásba bekerülő fiatalok valószínűleg számos hibás pénzügyi döntést hoznak majd, amikor magukra lesznek utalva. A hazai helyzet tehát ezen a téren hasonló a MCNEAL (2007) által leírtakhoz.

- 86%-uk takarékoskodik, félretesz pénzt a nagyobb tervezett kiadásokra.
- Csak harmaduk tartja elfogadhatónak, hogy hitelből finanszírozza a tanulmányait, a többiek inkább szeretnék elkerülni ezt a helyzetet.
- Amiben szinte mindannyian egyetértenek – tíz gyermekből kilenc –, fontos az, hogy a pénzügyi ismeretek szerepeljenek az iskolák tanterveiben.

A lakhely mint csoportképző ismérv szerint: az egri diákok kapják a legtöbb zsebpénzt, kétszer annyit, mint a ceglédiek és ugyancsak az egriek között vannak legtöbben azok, akik önálló pénzkereseti forrással is rendelkeznek. A diákhitellel és általában a hitelekkel kapcsolatosan az ózdi és orosházi tanulók a leginkább elutasítók. A sok eredmény közül azonban számomra a legfigyelemreméltóbb az volt, hogy a matematika feladat megoldása csak a diákok 47%-ának sikerült, mert ez arra hívja fel az illetékesek figyelmét, hogy ezen a területen jelentős fejlesztésre, változtatásra van szükség.

De mire kerüljön az oktatásban a hangsúly? Az USA Gazdasági Oktatási Tanácsának 1998 óta két évente végzett felmérése alapján 2020-ban az amerikai felnőttek szerint a fiataloknak elsősorban a takarékoskosságot és a pénzügyek kezelésének alapjait lenne a legfontosabb megtanítani, továbbá azt, hogy hogyan tűzzenek ki helyes pénzügyi célokat és hogyan dolgozzanak azok eléréseért (COUNCIL FOR ECONOMIC EDUCATION 2020). A válaszadók csaknem kétharmada a pénzügyi ismereteket javasolja kiegészítő érettségi tárgyként a középiskolások számára, egy százas skálán mérve a fontosságát ez a tárgy érte el a legmagasabb, 62,9-pontos értéket. A legfontosabbnak tartott területek a költségvetés-tervezés és a megtakarítások kérdése, a vállaltok és az iskolák együttműködése a pénzügyi ismeretek átadásában, továbbá a pénzügyeket oktató tanárok és projektek támogatása, valamint az, hogy a pénzügyi műveltség a nemzeti prioritások közé kerüljön (FRAZIER 2020). Az eltelt több mint húsz év alatt a pénzügyi oktatás iránti igény érzékelhetően megnőtt. Ezt egyes középiskolák pénzügyi tagozatos osztályok indításával elégítik ki, míg más intézményekben a meglévő tanrendbe integrálva oktatják a gazdasági ismereteket. Mindkét módszer eredményesnek bizonyult, az adatok alapján a pénzügyi oktatásban részesült diákok a későbbi utánkövetéses felmérés alapján tudatosabban képesek dönteni anyagi kérdésekben. A pénzügyi oktatás például csökkent a magas hitelkártya-tartozások valószínűségét és magasabb költségű személyi hitelek felvételét (CHARLES SCHWAB FOUNDATION 2018b). Mindezen megállapítások és eredmények kiemelik a középiskolai pénzügyi oktatás szükségességét.

Pénzügyi képzés a felsőoktatásban

A kétezres évek elején, körülbelül egy évtizeddel a 2008-as válság előtt már jól jelezte volna a problémákat – ha lett volna, aki felfigyel az eredményekre –, hogy az amerikai egyetemisták pénzügyi kultúra terén nyújtott teljesítménye mindössze 50,2%-os volt. Ez pedig figyelembe véve a szokásos értékelési gyakorlatot, egy olyan gyenge elégséges osztályzatnak felel meg, ami gyakorlatilag egyenértékű a bukással (ADAMS 2006). Ezt az eredményt a hallgatók a pénzkezelés, a bevételek és kiadások összehangolása, a költség és a hitelfelvétel, valamint a megtakarítások és

befektetések értékelése területén nyújtották. Még meglepőbb számomra, hogy ugyanezek a hallgatók 65%-a azt nyilatkozta, hogy képes problémák nélkül kezelni a saját pénzügyeit. Nem véletlen, hogy az 1995–2000 közötti időszak alatt a pénzügyi csődbe jutott hallgatók száma megtízszereződött. A pénzügyi ismeretek és a való életben a pénzügyekben nyújtott teljesítmény között jelentős eltéréseket emeltek ki az ezt vizsgáló tanulmányok (EITEL & MARTIN 2009).

Szerencsére a felsőoktatás igyekezett és jelenleg is igyekszik segítséget nyújtani a problémák kezelésében. A lehetőségek között szerepelnek az elsőéves felsőoktatási hallgatókat célzó programok, amelyek között sok a gyakorlati képzés és a hallgatók által választott előadók (GOETZ et al. 2005), vagy a *Mini-Society* program, amelynek célja a hallgatók érdeklődésének felkeltése a gazdaság és a vállalkozói szellem iránt. Ez a valós körülményeken alapuló program lehetővé teszi a hallgatók számára az alapvető gazdasági fogalmak elsajátítását azáltal, hogy megteremtik saját mikrogazdaságukat az osztályteremben (KOURILSKY 1974). A program a tapasztalatok szerint jelentősen csökkentette a szocializációs háttér okozta hátrányokat.

A nemzetközi felmérések alapján a magyar pénzügyi kultúra és ezen belül a pénzügyi tudás is fejlesztésre szorul (ATKINSON – MESSY 2011, KOSSEV 2020), bár kétségtelenül jó hír, hogy az utóbbi évek felmérései alapján előrébb léptünk az országok rangsorában. A pénzügyi tudásszint elérte az *OECD* átlagát, de a tudás gyakorlati alkalmazása területén még lemaradással küzdünk. Mivel a felsőoktatás a középiskolai képzés folytatásának tekinthető, az összehasonlítás érdekében az *Econventio* felsőoktatási hallgatókon végzett felmérésének eredményeit vetettem össze a középiskolásokéval (KOVÁCS P. et al. 2015a). Összesítve elmondható, hogy számolást igénylő feladatokban a magyar felsőoktatási hallgatók, a gyakorlati ismeretekben (online vásárlás, online banki ügyintézés, biztosítási igények) viszont gyakran a középiskolások nyújtottak jobb teljesítményt. Árnyalja a most leírt képet, hogy azok, akik 2015-ben középiskolába jártak, mára már a felsőoktatásban tanulnak. Valószínűleg ezzel magyarázható előrelépésünk a nemzetközi rangsorokban is. Változatlan tapasztalat viszont, hogy az ismeretek forrása még mindig elsősorban a család és az internet, az iskolarendszerű képzés csak a negyedik helyen szerepel. A bankválasztással kapcsolatos információk közül pedig mindkét korosztályban az alacsony bankköltségek jelentik a legfőbb vonzerőt, a hitelfelvételt pedig a legtöbben „szükséges rosszként” fogják fel.

Régóta bizonyított tényként kezeli a szakirodalom, hogy az egyetemisták pénzügyi tudása és kultúrája az átlagos szintnél némileg magasabb, azonban ez a tudásszint nem elegendő annak a kockázatnak a megfelelő kezeléséhez, amelyet az átlag feletti pénzügyi szabadság biztosít az ő korukban (NORVILITIS – MACLEAN 2010). Épp ezért ebben a generációban alapvetően kétféle magatartási irány figyelhető meg (BOWEN – H. M. JONES 2006): az egyikre a hitelkártyák számának és a hitelkártya-adósságoknak a többszöröződése jellemző, a másokra éppen ellenkező irány, a pénzügyektől való távolságtartás.

A pénzügyi oktatást, a gazdasági és fogyasztói oktatás részeként, jelenleg választható tantárgyként oktatják az osztrák iskolákban. Ezeket az információkat a gazdasági és fogyasztói oktatás részeként tanítják, a földrajz, a közgazdaságtan és az üzleti gazdaságtan tantárgyakba integrálva, de kapcsolódik más tantárgyakhoz is, mint a történelem/állampolgári ismeretek, a matematika és a háztartástan. Ez a helyzet 2023-ban megváltozik az új tantervek bevezetésével. Ebben a pénzügyi ismeretek továbbra is átfogó tantárgyként szerepelnek, de már a kötelező órakeretbe integráltak. Az új tanterv bevezetésére felmenő rendszerben kerül majd sor. Tekintettel a pénzügyi tudás és az egyéni jólét növekvő jelentőségére, a pénzügyi műveltségnek nagyobb súlya lesz a tantervekben, mint jelenleg. A pénzügyi műveltség témaköreit tehát kötelezően felveszik minden iskola tantervébe és az egyes évfolyamok speciális kompetenciáinak megfelelően alakítják ki.

Az oktatás fókuszja túlmutat a pénzügyi ismereteken. Az osztrák iskolák kulcsfontosságú feladatai közé tartozik, hogy biztosítsák a fiatalok számára az életben és a jövőbeni hivatásukban való boldoguláshoz szükséges ismereteket és készségeket és ezzel elősegíteni a gazdasági és kulturális

életben való részvételt. Ennek a célnak az elérése érdekében az iskoláknak biztosítaniuk kell a diákok számára a kompetenciák kialakítását és gyakorlását. A pénzügyi oktatás célja tehát e tágabb célkitűzés támogatása.

Az oktatott kompetenciák többsége megfelel az OECD (2015) alapvető elvárásainak:

- alapvető és kulcskompetenciák a gazdasági életben való eligazodáshoz és a gazdasági életben való részvételhez;
- a háztartás felelős pénzügyi irányítási alapjainak ismerete, figyelembe véve az ember személyes élethelyzetét;
- megfelelő reflektálás és kapcsolat az egyén személyes igényei, gazdasági lehetőségei és értékei között;
- az alapvető fogyasztói jogok, kötelességek és lehetőségek ismerete a szerződések megkötésekor;
- megfelelő matematikai készség a személyes pénzügyek kezeléséhez;
- a saját gazdasági körülményeihez igazodó döntéshozatal és a rövid- valamint a hosszútávú tervezés képessége, és
- a digitális adatok felelősségteljes használatához szükséges ismeretek, ideértve a személyes adatok kezelését is.

A tanítás módszertana gyakorlati alapú. Kiindulópontja a diákok mindennapi élete, és arra ösztönzi őket, hogy reflektáljanak saját viselkedésükre, tudatosítva az egyes döntéseket, az ezek alapján megvalósított viselkedést és ezek következményeit.

A pénzügyi ismeretek oktatásának további szinterei

Egyre fontosabb szerep jut a médiából érkező információknak is. Ezt jól illusztrálja a TRP 2019-es kérdőíves vizsgálatának az a megállapítása, hogy a legfőbb információforrások között az internet, valamint a szülői és baráti tanácsok állnak az első három helyen (TRP 2019). KULCSÁR és KOVÁCSNÉ (2011) eredményei alapján a televíziót tíz évvel ezelőtt még a diákok 8%-a említette pénzügyi információforrásként, enyhén pozitívan megítélve az ilyen témájú reklámokat, miközben a Magyar Reklámszövetség adatai szerint a televízió részesedése a médiareklámok teljes spektrumából 36% volt (MAGYAR REKLÁMSZÖVETSÉG 2012). Bár úgy gondoltam, hogy ez az arány az évek előrehaladásával nő, a 2018-as „rekámtortából” a televízió már csak egy 23%-os szelettel részesedik (MAGYAR REKLÁMSZÖVETSÉG 2019). Ez azért lett hátrány napjainkra, mert éppen most kezdenek olyan csatornák és programok megjelenni – még a közszolgálati csatornákon is – amelyek aktuális gazdasági kérdésekkel foglalkozva rendszeresen jelentkeznek. A média mellett egyre nagyobb szerepet kap a felnőttoktatás, amelynek egyik hazai képviselője a Pénziránytű. A gazdasági körülmények gyors változása, a pénzügyi szolgáltatások egyre bővülő köre ezen a területen is folyamatos fejlődést tesz szükségessé, azaz a napjainkban „divatos” egész életen át tartó tanulás (*lifelong learning* – LLL) a pénzügyi ismeretek esetében is elengedhetetlen lett.

A pénzügyek oktatásával kapcsolatos megfontolások

A világszerte elvégzett pénzügyi tudásfelmérések egybehangzóan eredményei megállapították, hogy a középiskolás diákok pénzügyi, gazdasági ismereteiket leginkább a családból szerzik, amely általában nem képes megfelelő minőségű ismeretekkel támogatni ezt a korosztályt. Ez az ellentmondás újratermeli a lakosság pénzügyi sebezhetőségét, ezért oktatás ismeretközvetítő szerepe egyre nagyobb jelentőséget kap. A szakembereknek meg kell vizsgálniuk azokat a lehetőségeket és módszereket, amelyek már a középiskolás diákok oktatásában lehetővé teszik a pénzügyi műveltség hatékony fejlesztését (HORVÁTH 2019). Egy lehetséges út, hogy nem sémákban, nem ábrákban, hanem emberi történetekben, emberekben gondolkodva közelebb

jutunk a gazdasági problémák mélyebb megértéséhez, amely a társadalmi folyamatok megértésével jut el napjaink kérdéseihöz. A pénzügyi tudás szükségességét felismerve – különösen a 2008-as pénzügyi összeomlás óta – számos országban, így hazánkban is megfigyelhető a centralizáció jelensége: az a törekvés, hogy a kormányzat, a nemzeti bank vagy a közszféra szervezetei célirányosan, nemzeti stratégia alapján, szervezeten, megfelelő módon és minőségben módon valósuljon meg a gazdasági ismeretek oktatása (JAKOVÁC – NÉMETH 2017). A vonatkozó nemzeti stratégia hazánkban 2017-ben született meg. A 110/2012. (VI. 4.) Korm. rendelet a Nemzeti alaptanterv (a továbbiakban: NAT) kiadásáról, bevezetéséről és alkalmazásáról (a továbbiakban: NAT-rendelet; 2012) a 2013/2014-es tanévtől már szintén tartalmazza a gazdasági ismereteket és a hozzájuk kapcsolódó kulcskompetenciákat. A NAT-hoz kapcsolódó cselekvési terv is kiemeli az általános pénzügyi kultúra iskolás korban történő megalapozásának fontosságát. Azonban a szakgimnáziumok kivételével a pénzügyi ismertek a közoktatásban nem szerepelnek a kötelezően oktatott tárgyak között, bár az akkreditált tananyagok elérhetők. A NAT-rendelet 2020. évi módosítása is csak a szabad órakeret terhére teszi lehetővé például a pénzügyi és vállalkozási ismeretek oktatását az általános iskolai és a gimnáziumi képzésben. Arról azonban, hogy ténylegesen hány diák tanulja a közoktatásban választható tárgyként a pénzügyi-gazdasági ismereteket, nincsenek adatok.

A 2008-as válság világosan rámutatott arra a tényre, hogy a pénzügyi tudás és műveltség a mindennapokhoz szükséges, nélkülözhetetlen kompetenciák egyike, amelyet az oktatási rendszerben is tanítani lehet és kell. Egy tizenkét magyar campusra, összesen tizenhatezer hallgatóra kiterjedő hazai kutatás (SÁGI et al. 2020) különböző szakokon vizsgálta a válaszadók pénzügyi műveltségi szintjét, külön fókuszálva e-banki szokásaikra. Legfőbb eredmény, hogy egyetemi hallgatók bizalma a nem kormányzati intézményekben van, hanem inkább az egyéb pénzügyi intézményekben. A felsőoktatási hallgatók pénzügyi ismereteinek és szokásainak felmérését az is indokolja, hogy a téma kapcsolódik a ma egyre fontosabbá váló kompetenciák kérdésköréhez és annak kutatásához. Hazánkban először a Nemzeti alaptanterv rendszerváltás utáni első tervezete foglalkozott a kérdéssel az 1990-es évek elején:

„A Nemzeti alaptanterv (NAT) a Magyar Köztársaság közoktatásának alapelveit, céljait és legfontosabb feladatait határozza meg, az iskolai munka alapidokumentuma. Elsősorban a magyar pedagógiai hagyományokból indul ki. Feladata, hogy [...] megteremtse a feltételeket ahhoz, hogy az iskola fel tudja készíteni a fiatalokat a jövő kihívásainak és feladatainak megoldásra.” (BARANYI 1993 p. 7.).

A tervezet már a piacgazdasági szemléletre alapozott és a vállalkozói készségek (mai szóval kompetenciák) fejlesztését tűzte ki egyik céljaként és célozza ma is az 5/2020. (I. 31.) Korm. rendelet a NAT-rendelet módosításáról (2020); csupán a fogalmak korszerűsödtek az idő előrehaladtával. Az új NAT-tervezet az uniós kompetenciákra – nyelvtudás, általános műveltség, a matematikai készségek infokommunikációs jártasság – alapozva készült el (MILENKOVA – APOSTOLOV 2019). A NAT-nál tágabb területet fog át a Magyar Képesítési Keretrendszer (MKK), amely a közoktatástól a doktori képzésig (FARKAS 2017) meghatározza az egyes oktatási szintek kimeneti követelményeit a tudás, képesség, attitűd és autonómia-felelősség kompetenciákra alapozva, amelyek részei mai felsőoktatásunknak (ZÉMAN et al. 2014).

A kompetenciának, bár nem ma született a fogalom, máig sincs egységes definíciója, de jelen dolgozat szempontjából talán fontosabb eleme a sajátos gondolkodásmód, a motiváltság, az alkalmazkodási képesség és a rugalmasság. A felsőoktatási hallgatók és a munkavállalók kompetencia-preferenciáiról hazai felmérés is készült (VARGA et al. 2017). Ennek eredményei szerint a munkahelyi feladatok megoldásában csak a hallgatók 15%-a támaszkodik egyetemen elsajátított ismereteire és közülük is csak minden ötödik nyilatkozott úgy, hogy ismereteit a tanórákba integrálva kapta. Mind a hallgatók, mind a munkáltatók a szakmai gyakorlat kompetenciafejlesztő szerepét helyezték előtérbe. Eltérően vélekedett viszont a két csoport a

képességek fontossági sorrendjéről. A terhelhetőséget, rugalmasságot vagy a kitartást csak a munkáltatók említették a fontos tulajdonságok között, míg a hallgatóknál ugyanezek a tulajdonságok a rangsor hátsó helyeire kerültek. A fentiekben ismertetett eredmények felhívják a figyelmet arra, hogy a kompetenciakutatások és -fejlesztő programok megtervezése igen fontos pillére a programok sikerének.

Az oktatott információknak például rövideknek és pontosaknak kell lenniük, könnyen megjegyezhető szabályok és tanácsok formájában, mert a viselkedéskutatási felismerések alapján ezek a leghatékonyabbak. Az információkkal kapcsolatos három legfontosabb követelmény a naprakészség, a pontosság és a gyakorlati alkalmazhatóság. A politikai döntéshozók ezt a kritikus pillanatot felhasználhatják az egyének tudásba történő befektetésének ösztönzésére, felhívva a figyelmet ennek előnyeire.

A középiskolai és egyetemi pénzügyi oktatás hatását volt hallgatókon lehet leszűrni (PENG et al. 2007), a felnőttkori háztartási megtakarítások és befektetési döntések vizsgálatával. Az eredmények azt mutatják, hogy középiskolai kurzusrésztétel nem korrelál a felnőttkori befektetési döntésekkel, sőt az egyetemi képzésnél is jobban hatottak a meghozott döntésekre a saját pénzügyi tapasztalatok, mint a tanulmányok (ZÉMAN et al. 2021a). Az általam ebben a munkában ismertetett vizsgálatok egyik területét, a pénzügyi műveltséget több kutatás is vizsgálja (N. JAIN – J. K. JAIN 2017). Ők a kamatszámítás képességét, a pénz időértékének megértését, a diverzifikáció, infláció fogalmainak megértését vizsgálták kereskedelmi és más képzésre járó hallgatók között. A gyakorlati készségek közül a felelősségteljes befektetői magatartásra fókuszáltak. Eredményeik alapján elmondható, hogy a kereskedelmi képzést látogató hallgatók:

- a mindennapi pénzügyekben 5–35%-ponttal jobbak a más szakokra járóknál, csak az inflációban és a pénz időértékének ismeretében egyforma a két csoport teljesítménye, valamint
- a pénzügyi szolgáltatások és befektetések területén a kereskedelmi hallgatók 40–80%-ponttal nyújtanak jobb teljesítményt, kivéve az életbiztosítások és a lekötött betétek területét, ahol mindössze 5–10%-ponttal előzik meg a nem kereskedelmi képzésben részesült társaikat.

Nemcsak nálunk, hanem külföldön is régóta kutatási téma a pénzügyi képzés szerepe. Megállapították (CHANG – LYONS 2007), hogy pénzügyi oktatás területén a kompetenciaképzések hatékonysága függ attól, hogy mennyire az igényeknek megfelelő a tanterv. Ez egybecseng a hazai kutatások eredményeivel is (VARGA et al. 2017). Mivel a kompetencia fogalma nem egységes, az összetevőit is vizsgálták a kutatások (KERSHAW – WEBBER 2004), fontos összetevőként kiemelve, hogy a pénzügyi döntéshozatal képességének fontos kiegészítője, hogy a jó döntést ne a megérzések, hanem a racionalitás alapján hozzák meg az emberek. KERSHAW és WEBBER a tudás mellett nagy hangsúlyt helyeztek a viselkedésre, vizsgálva annak számos formáját, mint például a hitelkártya-használatot, a számlák kezelésének képességét (áttekintés, megértés, határidőre fizetés), alapvető pénzügyi számításokra, illetve a megtakarításra való képességet, a pénzügyi szolgáltatások ismeretét, pénzügyi célok kitűzését, befektetésekkel kapcsolatos döntések meghozatalát, biztosításokkal kapcsolatos ismereteket.

A pénzügyi műveltség olyan képességeket biztosít az egyének számára, amelyek növelik pénzügyi jólétüket napi döntéseik révén (QUACH 2016). A pénzügyi műveltség javításában az oktatási intézményeké az elsődleges szerep (SWIECKA et al. 2020). Az ismeretek javítják a pénzügyi döntéshozatal képességét, például a befektetések kiválasztásával kapcsolatban. A megfelelően átadott tudás vezet az egyéni készségek, a megszerzett ismeretek értéké alakításához és az elméleti ismeretek helyes gyakorlati alkalmazásához (ROBEYNS 2006). Különös fontosságú ez, tekintettel arra, hogy a pénzügyi tudatosság és a hosszú távú pénzügyi célok kitűzése kevésbé jellemző a fiatal felnőttek körében (NÉMETH – ZSÓTÉR 2019).

A *Covid19* hatását (is) vizsgálta az Állami Számvevőszék egyik legfrissebb nem reprezentatív felmérése a pénzügyi tudatosság és a digitális kompetenciák kapcsolatáról a magyar felnőtt lakosság körében (KOVÁCS D. et al. 2021). Ennek legfőbb következtetése, hogy a magyar lakosság a *pandémiától* függetlenül is jelentős arányban használ internetbankot és mobilbank, és vásárol az interneten. Ugyanakkor az egyéb digitális szolgáltatásokat (a *SimplePay* kivételével) szinte alig használják. Ennek pedig fő oka, hogy nem is ismerik ezeket a szolgáltatásokat. Pedig megkérdezettek négyötöde megfelelőnek ítélte saját digitális pénzügyi ismereteit. Ez pedig azt jelzi, hogy a pénzügy ismeretek oktatását jelentősen fejleszteni kell. Mindez annak ellenére is igaz, hogy az előző felmérés óta eltelt hét évben jelentősen megváltozott a gazdasági és társadalmi környezet és új középiskolai pénzügyi tananyagok is születtek. A pénzügyi oktatáson résztvevők száma 2020-ra megháromszorozódott, másfélszer annyi intézmény háromszor annyi programot kínál, mint a korábbi felmérés idején, 2016-ban (VARGHA et al. 2020).

3.2.2. A pénzügyi magatartás és aspektusai

A pénzügyi magatartás megközelítése az *OECD*-definíció alapján

A pénzügyi viselkedés mindazon magatartásformák összessége, amelyeket a pénzügyi feladatok megoldása közben az egyén megvalósít. Ide tartozik a pénzügyi döntések meghozatala, a tranzakciók lebonyolítása, a vásárlás, az internetbank és mobilbank, a biztosításkötés, a pénzügyi befektetések, de ide tartozik a fogyasztói- vagy egyéb szerződések megkötése is. Olyan mindennapi tevékenységek is e körbe sorolhatók, mint a megtakarítások, a számlák határidőre történő kiegyenlítése. Az *OECD* pénzügyi kérdőíve (KOSSEV 2020) három szempont köré csoportosítja a fogalmat: hosszú távú megtakarítások, tudatos vásárlás, pénzforgalom, pénzügyi ügyletek nyomon követése. A külföldi szakirodalomban a *financial behaviour* kifejezés jelentésmezője felel meg a pénzügyi viselkedésnek.

A fogyasztói viselkedés alakítja az egyén pénzügyi helyzetét, mind rövid, mind hosszú távon. Bizonyos típusú viselkedések, például a számlafizetés elhalasztása, a jövőbeli kiadások megtervezésének elmulasztása vagy a nem megfelelő pénzügyi termékek választása negatív hatással van az egyén pénzügyi jólétére. Ezért elengedhetetlen a pénzügyi magatartást a pénzügyi műveltség részének tekinteni. Olyan magatartásformák sorolhatók ide, mint a költségvetéstervezés, a felelős vásárlás, a számlák határidőre történő fizetése és megtakarítások a jövő anyagi biztonsága érdekében. A pénzügyi viselkedés lényege a tudatos döntéshozatal képessége, aminek széleskörben elfogadott mutatója a költségvetés készítése. A költségvetés megléte vagy hiánya, kiegészítve a háztartási pénzügyekért való felelősség viselésének kérdésével kulcskompetencia a pénzügyi magatartásban.

A magatartások egy része ismétlődő, ilyen például a számlák fizetése, a megfontolt vásárlás, a jövő biztosítását szolgáló rendszeres megtakarítások képzése, vagy a számlaforgalom ellenőrzése. Ezek alapozzák meg ugyanis a folyamatos anyagi biztonságot és a személyes pénzügyi védőhálót. A megtakarítások segítenek a pénzügyek hullámainak kisimításában, a kiadások egyenletessé tételében és megteremtik a pénzügyi ellenállóképesség alapjait és segítik az egyént pénzügyi céljainak elérésében. A bekezdés elején felsorolt mutatók egy része önmagában is alkalmas lehet a pénzügyi viselkedés leírására és mérésére, más mutatók viszont elsősorban a kapott kép árnyalását teszik lehetővé, önálló leíró értékük nincs. Nézzük most végig ebből a szempontból a pénzügyi magatartás összetevőit! A megtakarítási képesség értékeléséhez hosszabb időtávra kiterjedő mérési tartományra van szükség, mert ezzel küszöbölhető ki a váratlan bevételek és kiadások, vagy a szezonális kérdése. Ugyanakkor az eredmény értékelhetősége érdekében a bankszámla- vagy folyószámla meglétét önmagában még nem tekintettem megtakarítási képességnek és magatartásnak. Fontos kitérni arra is, hogy a pénzügyi viselkedésnek a megtakarítások felől történő megközelítésekor a megtakarítás képességét kell vizsgálni és nem a

megtakarítások állományát, mert ezek a tartalékok származhatnak például olyan régi befektetésekből, amelyek aktuálisan már futamidejük végére érték, de összegüket az egyén/háztartás még nem használta fel, vagy akár egy másodlagos jövedelemforrásból is.

A megfontolt vásárlás önmagában nem alkalmas a pénzügyi magatartás prediktív mutatójának szerepére, mert elvben szinte mindenki elismeri ennek fontosságát, ugyanakkor a gyakorlat jelentős különbségeket mutat az egyes országok, sőt az egyes válaszadók között is. A számlák határidőre történő kifizetése pedig jelentős mértékben külső kényszer által motivált pénzügyi viselkedés, hiszen ennek rendszeres elmaradásával a fogyasztók például a közüzemi szolgáltatásokból való kiesést, vagy a hitelkártya-költségek drasztikus növekedését kockáztatják. A számlaforgalom rendszeres áttekintése viszont valódi tudatos pénzügyi magatartás, ami segít a mindennapi pénzügyek intézését, a váratlan helyzetek megfelelő kezelését, sőt nagyobb biztonságot nyújt a pénzügyi csalásokkal szemben is, ám ez utóbbi jelenséget ebben a dolgozatban nem tárgyalom. A pénzügyi magatartás megfelelőségének jó mutatója a hosszú távú tervezés is. Ennek előfordulási gyakorisága azonban országonként jelentősen változik, ahogyan ezt az *OECD*-nek a témában készült rendszeres felmérései is mutatják (KOSSEV 2020, KEMPSON 2018).

A 2020-as *OECD*-felmérés alapján Magyarország a pénzügyi magatartás területén (pontosítása: 0–9) 4,5 pontot ért el, ami alacsonyabb az 5,3-pontos *OECD*-átlagnál. Ez a pontszám százalékban kifejezve nem éri el az 50%-ot sem (49,9%), ami azt jelenti, hogy az átlagál jobb tudásukat a magyarok a gyakorlatban nem alkalmazzák – szemben például az osztrákokkal, akik 66,3%-os eredményükkel a legjobbak közé tartoznak. A hazai felmérték között a gazdasági középiskolába járó tanulók az átlagdiáknál tudatosabbak, például többségük igyekszik elkerülni hitelfelvételt, mint szükséges rossz választást és fontosnak tartja a jövőre vonatkozó megtakarításokat (HORNÁK 2013b).

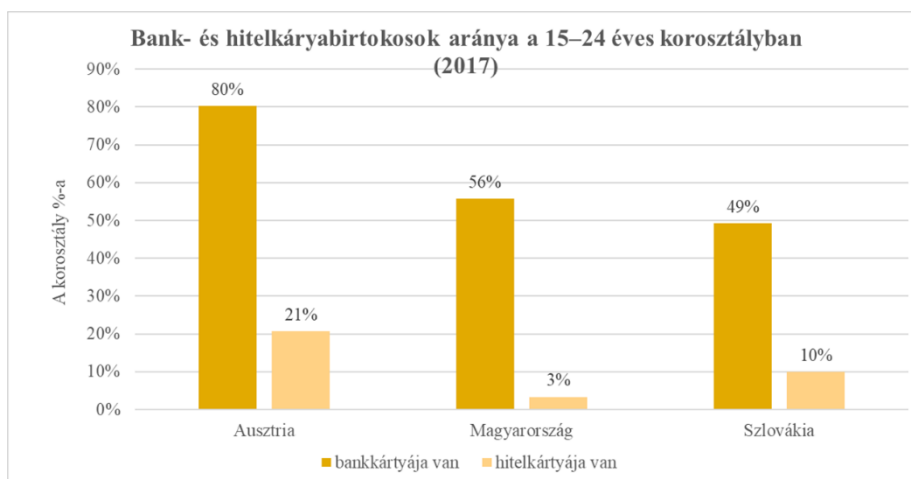
A pénzügyi magatartás a Világbank (World Bank) megközelítése alapján

A pénzügyi magatartás talán legszélesebb körű felmérését a Világbank háromévente végzi el. A 2011–2014–2017-es felmérések eredményei állnak eddig rendelkezésre, a 2020-as adatokat még nem publikálta a Világbank. Az általuk összeállított *Global Findex* adatbázis a világ legátfogóbb adatkészlete arról, hogy a felnőttek hogyan spórolnak, kölcsönöznek, fizetnek és kezelik a kockázatokat a világ 140 országában. Jelen kutatásommal kapcsolatban a két legutóbbi (2014-es és a 2017-es) jelentés adatait tekintettem át (DEMIRGÜÇ-KUNT et al. 2015, 2018). Ahhoz, hogy az adatbázisból lesűrhető ismereteket érthetőbbé tegyem, néhány szóban ismertetem az adatbázissal kapcsolatos, számunkra releváns tudnivalókat. A Világbank vizsgálata minden országban a 15 év feletti népességre terjed ki, hetvenhárom változó mentén vizsgálja azt, hogy az egyes országok állampolgárai a vizsgálat évében igénybe vettek-e valamilyen pénzügyi szolgáltatást, éltek-e valamilyen lehetőséggel, volt-e a birtokukban valamilyen pénzügyi termék. Valamennyi esetben rendelkezésre áll egy százalékos mutató, mely az igen válaszok arányát mutatta az ország teljes népességén belül. A vizsgálat nem csak általánosságban terjed ki a társadalomra, hanem hat demográfiai jellemző mentén is rendelkezésre állnak az arányok, melyek a következők voltak:

- nem (férfi, nő);
- munkahely (munkaerőpiacon jelen van, nincs jelen);
- életkor (25 éves vagy idősebb, 18–24 éves);
- végzettség (legalább középfokú végzettségű, legfeljebb alacsony fokú végzettségű);
- jövedelem (a leggazdagabb 60%, legszegényebb 40%), és
- település (falun élők aránya teljes népességre vetítve).

Mivel az adatbázis százalékos mutatókkal mér, statisztikailag inkább a mért értékek különbségére alapozhatjuk megfigyeléseinket. A 2017-es felmérés adatai szerint a rendelkezésre álló pénzügyi

infrastruktúra általános igénybevétele Ausztriában 88, Szlovákiában 63, Magyarországon viszont csak 37%-os, a hitelkártya-használat viszont a 140 vizsgált ország átlaga fölött van. A kártyabirtokos fiatalok (15–24 éves korosztály) többsége mindhárom országban inkább bankkártyát használ (10. ábra).

10. ábra: Kártyabirtokosok aránya az általam vizsgált országok fiatal felnőtt korcsoportjában a Global Findex Database szerint

Forrás: DEMIRGÜÇ-KUNT és mtsai. (2018) – saját kutatás

A válaszadók 89%-a használta legalább egy alkalommal bank- vagy hitelkártyáját egy éven belül – jellemzően közvetlen vásárlásra vagy ATM-ből történő készpénzfelvételre, az elektronikus fizetés csak a harmadik a rangsorban. Az elektronikus vásárlás gyakorisága a fiatal felnőttek között az alábbiak szerint alakult (2. táblázat):

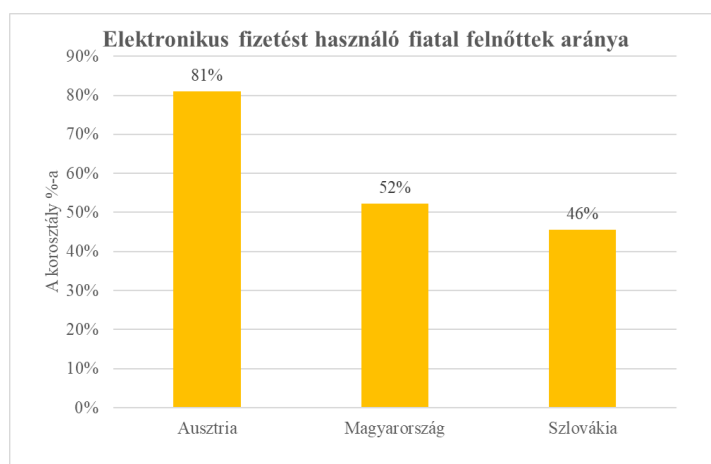
2. táblázat: Az online vásárlási szolgáltatások használata a fiatal felnőttek körében a 2017-es Global Findex Database adatai szerint

Az online vásárlási szolgáltatásokat használó fiatal felnőttek aránya (15–24 évesek)	
Ausztria	52%
Magyarország	42%
Szlovákia	40%

Forrás: DEMIRGÜÇ-KUNT és mtsai. (2018) – saját kutatás

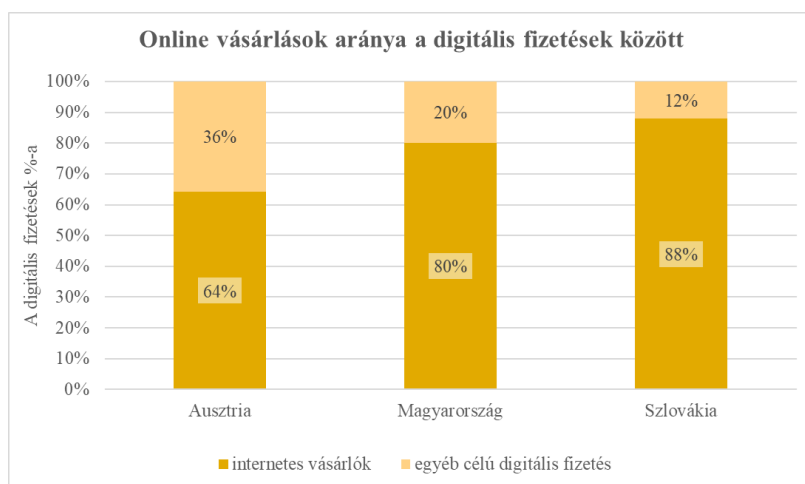
DEMIRGÜÇ-KUNT és munkatársai (2015, 2018) ugyanakkor általános tendenciaként számolnak be arról, hogy az, akinek van hitelkártyája, legalább 80%-os valószínűséggel használja is azt. Az elektronikus fizetéseket vizsgálva viszont éppen fordított sorrend állítható fel: 2017-ben a magyarok használták leginkább ezt a rendszert (57% volt a kérdésre igennel válaszolók aránya). Szlovákia 53%-os adatával sem sokkal maradt el Magyarországtól, az osztrák megkérdezettek viszont csak 43%-ban számoltak be arról, hogy az elektronikus fizetést rendszeresen használják. Más a helyzet a fiatal felnőtt korosztályban, itt az osztrák fiatalok között a leggyakoribb az elektronikus fizetési rendszerek használata, legkevesbé pedig a szlovák fiatal felnőttek élnek a lehetőséggel (11. ábra). Ugyanakkor a három ország közül éppen Ausztriában voltak a legkisebbek ebben a kérdésben a nem, életkor és lakóhely szerinti különbségek. Ez utóbbi megállapítás nemcsak az elektronikus fizetésekre, hanem a pénzügyi infrastruktúra használatára is érvényes.

Mindhárom országra érvényes trend ugyanakkor, hogy a bankszámla-tulajdonosok csoportjában a nemek közötti különbségek fokozatosan eltűntek 2011–2017 között, azaz gyakorlatilag ugyanannyi férfinak van bankszámlája, mint nőnek. Nemcsak demográfiai szempontból van különbség a három országban az elektronikus fizetési szolgáltatásokat igénybe vevők között, hanem aszerint is, hogy mire használják azt. Mindhárom ország fiataljai elsősorban az online vásárlások során fizetnek digitálisan, de míg Ausztriában csak az összes tranzakció 64%-a kapcsolódik az online vásárláshoz, Magyarországon ez az arány 80, Szlovákiában pedig 88(12. ábra).

11. ábra: Elektronikus fizetést használó fiatal felnőttek aránya a 2017-es Global Findex Database adatai szerint

Forrás: DEMIRGÜÇ-KUNT és mtsai. (2018) – saját kutatás

12. ábra: A digitális fizetések cél szerinti megoszlása a fiatal felnőttek között a Global Findex Database alapján 2017-ben

Forrás: DEMIRGÜÇ-KUNT és mtsai. (2018) – saját kutatás

A 2017-es *Global Findex* adatbázis azt mutatja, hogy 2011 óta 1,2 milliárd felnőtt szerzett számlát, köztük 2014 óta 515 millió. 2014 és 2017 között globálisan 62%-ról 69%-ra nőtt azoknak a felnőtteknek a száma, akik számlával rendelkeznek akár hagyományos, bankfiókhálózattal rendelkező pénzintézetben, akár kizárólagosan online működő ún. neobankban (online bank, digitális bank, virtuális bank). A fejlődő gazdaságokban az arány 54%-ról 63%-ra emelkedett. Mégis, a fejlődő gazdaságokban a nők továbbra is 9%-ponttal kisebb eséllyel rendelkeznek bankszámlával, mint a férfiak.

Az anyagi biztonság egyik fontos pillérét jelentik a megtakarítások. Ezek teremtik meg azt a személyes pénzügyi védőhálót, amely segít kisimítani az anyagi helyzet előre nem látható ingadozásait, például egy váratlanul szükségessé váló kiadásra fedezetet biztosítva. Az előzőekben már ismertettem a KSH felmérésének azt az eredményét, amely szerint 2017-ben Magyarországon a húszéves korosztály nem rendelkezett olyan megtakarításokkal, amelyek ezt a védőhálót biztosítanák (CSATH 2020). A *Global Findex* ugyanebben az évben azonban arról tudósít, hogy ugyanennek a korosztálynak a 48%-a szükség esetén megtalálja a lehetőséget a váratlan kiadások fedezetének előteremtésére. Ebben segíthet a család, az ismerősök, a plusz jövedelemért vállalt többletmunka, de csak legvégső kényszerhelyzetben választják a pénzintézeti hitelfelvételt – ahogyan ezt a hazai felmérések is kimutatták (KOVÁCS P. et al. 2015a).

3.3. A pénzügyi kultúra jelenlegi helyzete az általam vizsgált országokban

Az *OECD* évente zajló kutatása pénzügyi műveltség pilléreit jelentő pénzügyi tudás-viselkedés-attitűd helyzetének alakulását vizsgálja. Én a szervezet tagállamai közül hármat választottam vizsgálatom tárgyául. Ezek az országok földrajzi szomszédságuk és közös történelmi pályájuk révén a Habsburg Birodalom részeként sok tekintetben ugyanazt a fejlődési utat járták be a XVI. századtól 1918-ig. A történelmi események következtében azután a két világháborút követően Ausztria Európa nyugati feléhez tartozott, míg korábbi tartományainak lakói (csehek, szlovákok, magyarok) a szovjet érdekszféra részei lettek. Ez olyan mértékben hatott további fejlődésükre, hogy máig ledolgozatlan hátrányba hozta ezeket az országokat Ausztria és Nyugat-Európa fejlődéséhez képest.

Ez annak ellenére is igaz, hogy mára ismét eltűntek az elválasztó országhatárok; mind a négy ország tagja az Európai Uniónak és az *OECD*-nek is. Ezért döntöttem úgy, hogy kutatásomban megvizsgálom miben közös és miben tér el ezekben az országokban a felsőoktatási hallgatók pénzügyi műveltsége. Ezért felmérési területként azt a három országot választottam, amelyek a közös hármasság révén földrajzilag is egységet alkotnak: Magyarország mellett Ausztriát és Szlovákiát jelöltem ki kutatási területként.

3.3.1. A pénzügyi kultúra jelenlegi helyzete Magyarországon

Az *OECD* legfrissebb nemzetközi összehasonlító elemzésének adatai, amely huszonhat ország, köztük Magyarország pénzügyi kultúráját vizsgálta, 2020 nyarán jelentek meg (HERMAN 2020a). Bár a tanulmány bevezető mondata szerint az *OECD*-felmérés a pénzügyi tudatosságot vizsgálja, valójában a pénzügyi műveltség helyzetét méri fel a vizsgált országokban. Ennek legfontosabb állításait foglalom most össze. Pozitív eredmény, hogy relatív helyzetünk 2015 óta enyhén javult és összpontszámunk is közel áll az *OECD* átlagához. Magyarország a legjobb eredményeket a pénzügyi ismeretek, pénzügyi tudás kategóriában érte el, Dél-Koreával megosztva a 9. helyen végzett. Az eredmények azt mutatják, hogy a pénzügyi műveltség minden vizsgált országban fejlesztésre szorul, mivel a lakosság jelentős része nem rendelkezik a megfelelő pénzügyi ismeretekkel ahhoz, hogy eredményesen foglalkozzon mindennapi pénzügyeivel. Magyarország 2010 és 2015 után 2018-ban immár harmadszor vett részt a felnőtt lakosság (18–79 évesek) pénzügyi tudatosságának nemzetközi összehasonlító kutatásában. Az előző felmérés eredményeihez viszonyítva javulás figyelhető meg. Emellett azonban továbbra is nagy szükség van pénzügyi szemlélet célirányos formálására, mivel a pénzügyi műveltséget mérő komplex mutató értéke 12,3. Ez az érték a maximálisan lehetséges 21 pontnak mindössze csak 60%-a. Ezzel a teljesítménnyel a középmezőnyben, a 14. helyen állunk. A pénzügyi műveltséget mérő komplex

mutató három részeleme a pénzügyi ismeretek szintje, ezek alkalmazásának képessége, azaz a pénzügyi magatartás, valamint a pénzügyi attitűd.

Bár a műveltség területén érték el a magyarok a legjobb eredményt, az egyszerű kamattal a megkérdezettek fele, a kamatos kamattal csupán ötöde volt tisztában. Pedig ezek kulcsfogalmak alapvető pénzgazdálkodásban és a megtakarítási, hitelfelvételi döntésekben. Az előző felmérés óta szignifikánsan csökkent az inflációval kapcsolatos kérdésre helyes választ adók aránya, ez összefügghet az elmúlt időszak alacsony inflációs rátájával is. A pénzügyi viselkedés terén ugyanakkor jelentős problémákat tárt fel a jelentés. A 2010-es egyharmad utáni 2015-ös egynegyedhez képest 2018-ban már csak a megkérdezettek egyötöde válaszolta azt, hogy készít családi költségvetést. Összehasonlításképpen: a TRP 2019-es pénzügyi kérdőíve szerint az amerikai családok több mint fele készít írásban, pl. papíron, *Microsoft Excel* 365 (a továbbiakban: *Excel*) vagy pénzügyi szoftver segítségével költségvetést és további 40%-uk fejben, nagy vonalakban állítja össze költségvetését (GILTENAN et al. 2019). Megjegyzem, a TRP legutóbb elérhetővé vált, a *pandémia* hatását vizsgáló kutatása már korántsem fest ennyire kedvező képet az amerikai szülők pénzügyi döntéseiről (TRP 2021). Eredményként könyvelhető el viszont, hogy a megtakarítási hajlandóság csaknem megduplázódott, 27%-ról 51%-ra nőtt. Sajnos azonban még így sem közelíti meg a 70%-os *OECD*-átlagot. Az amerikai TRP-válaszadók megtakarítási hajlandósága szintén magasabb a magyarokénál. Megtakarításaik általában három cél elérését szolgálják: időskori pénzügyi biztonságuk megteremtését, a váratlan kiadásokra szolgáló tartalék képzését, valamint gyermekeik taníttatását. A váratlan kiadások közül legtöbbször a lakásban végzendő felújítást, az egészségügyi költségeket és az új autót említik. Gyakori azonban az az eset is, hogy ezt a tartalékot végül nyaralásra költik. A legszomorúbb eredménnyel a pénzügyek kontrollálásának képessége járt, ebben Magyarország 47%-os teljesítménnyel az utolsó helyre került, míg a legjobb teljesítményt e képességgel kapcsolatosan Ausztria nyújtotta.

Fontos kiemelni tehát, hogy miközben a pénzügyi tudás terén a magyarok nincsenek lemaradva a többi *OECD*-tagállamhoz képest, a tényleges pénzügyi magatartásban, azaz a döntéshozatalban alulteljesítünk. Csupán a számlák határidőben történő befizetése kapcsán értünk el komoly javulást, mivel ebben a pontban a korábbi utolsó harmadból a 10. helyre léptünk előre, ami részben a családok kedvezőbb anyagi helyzetével is magyarázható. Pénzügyi attitűd terén viszont az átlag feletti eredményt (66%) sikerült elérni; a legjobb teljesítményt a pénzügyi csalásokkal szembeni védettség terén nyújtották a magyarok, akiknek csak 0,9%-a esett áldozatul, szemben az *OECD*-országok 1,8%-os átlagával. Szemben a felmérés általános eredményével, ami szerint a 30–60 éves férfiak pénzügyi tudása a legmagasabb, nálunk a nők mutattak nagyobb szakértelmet a pénzügyekkel kapcsolatban.

3.3.2. A pénzügyi kultúra jelenlegi szintje Szlovákiában

Az NBS 2017-ben elvégzett cseh és szlovák pénzügyi kultúrát vizsgáló felmérése szerint (BROKESOVA et al. 2017) a pénzügyi műveltség Szlovákiában meglehetősen alacsony szintű a többi fejlett országhoz képest. A felnőtt válaszadók mindössze 17%-a tudott valamennyi pénzügyi tudást mérő kérdésre helyesen válaszolni. Ez felhívja a figyelmet a pénzügyi ismeretek oktatásának fontosságára. A szlovák válaszadók többsége tudott válaszolni a kamatlábakra, az inflációra és a diverzifikációra vonatkozó kérdésekre, nehézséget jelentett viszont számukra, hogy megértsék a kockázatoság fogalmát. A legalacsonyabb pénzügyi műveltséget az alacsony iskolai végzettségű, alacsony jövedelmű és munkanélküli válaszadók körében figyelték meg. BROKESOVA kutatócsoportja szignifikáns kapcsolatot mutatott ki a szlovák korona – euró átváltási érték kiszámításának képessége és a pénzügyi műveltség között. A szlovák kutatások a magyar eredményekhez hasonlóan arra a következtetésre jutottak, hogy a pénzügyi műveltségi teljesítmény javításának kulcseleme az oktatás. A szlovák pénzügyi oktatás megalapozásában több felmérés is fontos szerepet játszott, például a Szlovák Bankszövetség (*Slovenská banková*

asociácia – SBA) 2007-es vizsgálata, OECD PISA eredményei, a Partners Group AG és a Focus Agency s.r.o. kutatása vagy a 2017-es GfK-kérdőív (KLIEŠTIKOVÁ et al. 2020).

Egy 2016-os felmérés a cseh és szlovák üzleti középiskolák diákjainak pénzügyi tudását mérte (BELÁŠ et al. 2016). A kutatók a készpénzhasználat, valamint a családi megtakarítások és hitelek felől közelítettek a kérdéshez, elkülönítve a gazdasági determinánsokat (bevételek, árak, kamatok) az egyéb jellegűektől (társadalmi helyzet, divatok, elvárások, ízlés, hagyományok). A szerzők szerint az iskolai végzettség szintje fontos tényező, ami jelentősen befolyásolja az eladósodásra való hajlamot, annak ellenére, hogy az iskolázottabb emberek hajlamosak a jövedelmükhöz képest ésszerű egyensúlyban tartani a hiteleket. Elsősorban a férfiak körében figyelték meg, hogy hajlamosabbak hitelt felvenni igényeik kielégítésére, ha az igényszint alakulása nincs szinkronban a folyó jövedelem alakulásával. Erre különösen akkor nagy a hajlandóság, ha a gazdaság egésze felívelő pályán halad, mert ilyenkor csökken a kockázatértékelés realitása – a mechanizmus hasonló a 2008-as válságot kiváltó makrogazdasági folyamatokhoz és az okok (a mohóság és a kockázatok alulértékelése) is teljesen megegyeznek. Ilyenkor kap kiemelkedő szerepet a pénzügyi tudás megfelelő és felelősségteljes gyakorlati alkalmazása. Ez segít ugyanis elkerülni a csapdát, ami arra csábít, hogy ma fogyasszunk a holnapi jövedelmünk terhére, mert elhisszük, hogy a reklámozott tárgyak nélkül nem vagyunk a társadalom teljes értékű tagjai.

A szerzők eredményei szerint a tanulási folyamat hatékonysága a szlovák középiskolákban még javítható. A megtakarításokra vonatkozó helyes válaszok átlagos értéke alig haladta meg a 16%-ot, mely nagyon alacsonynak minősíthető. Jelentősen jobb eredményeket mutattak a válaszadók a fogyasztási hitelekkel kapcsolatosan. A helyes válaszok átlagos értéke viszonylag magas, közel 88%-os volt. A bank- és hitelkártyákkal kapcsolatos helyes válaszok átlagos értéke viszonylag magas, csaknem 78% volt, ami jelentős előrelépést mutat a 2007-ben elvégzett felmérés (ZVARÍKOVÁ – MAJEROVÁ 2014) 35%-os arányához képest. A vizsgálat eredményei azt mutatták, hogy a szlovák középiskolás diákoknak az elméleti ismeretek helyes alkalmazására és a saját pénz kezelésére szolgáló képessége még fejleszthető. Jelentős megállapítás, hogy a középiskolások téves megközelítéssel tekintenek a készpénztartalékok megtakarítás formájában történő létrehozására. Az ezzel kapcsolatos kérdésre csak a diákok egyötöde adott helyes választ, ami riasztó tendencia, mivel a háztartások pénzügyeinek kezelésében a megtakarítások kiemelt fontosságúak. A szlovák üzleti középiskolák hallgatói jobb gyakorlati készségeket mutattak be a fogyasztói hitelek, valamint a bank- és kártyák külföldi fizetésekben való előnyeinek értékelése terén. Eredményeink azt mutatják, hogy a középiskolákban a közgazdaságtan oktatásának megközelítése nem illeszkedik megfelelően a társadalmi-gazdasági fejlődés jelenlegi dinamikájához, ezért új megközelítésekre, formákra és módszerekre van szükség. Ezek közé tartozik a kreativitás fejlesztése esettanulmányok, problémamegoldási módszerek és ötletelés révén. Személyes megjegyzésem, hogy ez utóbbi módszer, az ún. *brainstorming* hatékonysága ugyanakkor erősen kérdéses. Tudományos tények bizonyítják ugyanis, hogy a csapatmunka és az „elmevihar” hatékonysága a kreativitásra kisebb, mint korábban a szakemberek gondolták (CAIN 2012). A jelenlegi tanítási módszer hagyományosan az enciklopédiai ismeretek megszerzésére összpontosít. Ezek azonban inkább egy tanulmányi versenyen használhatók, mint a való életben.

A felsőoktatásban csaknem tíz évvel ezelőtt végzett kutatások meglehetősen kedvezőtlen képet festettek a szlovák egyetemisták és főiskolások pénzügyi műveltségéről. A válaszadók közel 85%-a teljesített átlag alatt (BAČOVÁ et al. 2013). Ez az átlag azonban nem referenciaátlag (pl. OECD), hanem a válaszadók csoportátlaga. Egy többfokozatú skálán értékelve a válaszokat a kutatók kimutatták, hogy a hallgatók 37%-a „megbukott” pénzügyi tudását illetően, mivel a kérdőív kérdéseinek több mint 50%-ára adott rossz választ. További 36% ért el elégséges szintet, ami 51–60% közötti helyes választ jelent. Másképpen megfogalmazva a 2013-as felmérés eredménye azt mutatta, hogy a szlovák felsőoktatási hallgatók csupán negyede rendelkezik legalább közepes szintű pénzügyi ismeretekkel. A hétszáz főre kiterjedő vizsgálat eredménye nemek szerinti különbséget is kimutatott. A teljes mintában az átlagos ismeretszint 54%-os, a férfiak átlaga 58, a

nőké 52%-os lett. A gazdasági tanulmányokat folytató hallgatók jobb teljesítményt nyújtottak, mint más szakra járó társaik és a felsőbb évesek is több helyes választ adtak alsóbb éves társaiknál.

A fenti, középiskolások között végzett kutatásnál frissebb eredmények ismertetik a szlovák egyetemisták pénzügyi kultúrájával kapcsolatos megállapításokat (KUBAK et al. 2018). Tanulmányuk az egyetemi gazdasági karok hallgatóinak jelenlegi pénzügyi kultúra-szintjének elemzésével és értékelésével foglalkozik. A pénzügyi kultúrát a következő nézőpontokból vizsgálták: nem, iskolai végzettség, tanulmányi program és a bizonytalan, kockázatos körülmények között mutatott viselkedésbeli különbségek. Ezek a tényezők jelentették ennek a kutatásnak a lényegét a különböző országok más szerzőiben is. A tanulmány bebizonyította, hogy két vizsgált egyetemi kar hallgatói között a férfi válaszadók szignifikánsan magasabb szintű pénzügyi ismeretekkel rendelkeztek, mint a nők. Ezt a kapcsolatot azonban nem erősítették meg a harmadik egyetem eredményei. Kimutatták azt is, hogy az első év hallgatói szignifikáns eltérések nélkül hasonló szintet értek el, mint felsőbb évfolyamokra járó társaik. Felhívják a figyelmet arra is, hogy a speciálisan gazdasági képzést nyújtó üzleti középiskolákból egyetemre érkező elsőévesek rosszabbul teljesítettek, mint a gimnáziumból jövők. A pénzügyi ismeretek tehát inkább az egyetemen elért tanulmányi szinttől függenek.

Még frissebb eredmények (KOZUBIK 2021) születtek cseh és szlovák menedzsment-szakos egyetemisták megkérdezésével, amely elsősorban azt vizsgálta, hogy a nappali szakos vagy a részidős hallgatók nyújtanak-e jobb teljesítményt a pénzügyi tudás terén. A válaszok értékelése alapján a tanulmányaik mellett dolgozó részidős képzésre járó hallgatók tudása magasabb szintű, ami valószínűleg több gyakorlati tapasztalatuknak köszönhető. Bár az adatok alapján egyértelműnek látszik a pénzügyi ismeretek terén történt fejlődés, ez nem teljesen fedi a valóságot. A fejlődés ugyanis nem egyenletes. A Szlovák Bankszövetség 2007-es felmérésében például még 66%-os volt a pénzügyi tudás szintje, míg egy másik, 2019-ben végzett felmérés szerint ugyanez az érték csak alig haladta meg az 53%-ot (POLEDNÁKOVÁ 2019). Feltételezhető az is, hogy azokon a karokon, amelyeknek a hallgatói megfelelő szinten teljesítettek a felmérésen, a gazdasági képzés is megfelelő. Nem sikerült viszont ennek kimutatása a harmadik egyetemen. Becslések szerint a pénzügyekre összpontosító tantárgyak alacsony aránya csökkenti a hallgatók motivációját a pénzügyi folyamatok megismerésére. Kimutatták azt is, hogy a hallgatók kilátáselméleti elvek alapján hoztak döntéseket, mint racionális alapon. Ez azt jelenti, hogy elfogadható ár-érték arány számításával hozzák meg döntésüket még akkor is, ha képesek lennének többet elérni.

Az oktatás célja az *OECD* átlagához való felzárkózás, aminek megvalósítása már az általános iskolai oktatásban kezdődik. Jelenleg – hasonlóan az osztrák rendszerhez – a pénzügyi ismeretek oktatása nem külön tantárgyként, hanem más tárgyakba integráltan történik. Az oktatás modernizációjának egyik alapja az új technológiák bevonása az ismeretátadásba (mobiltelefonos alkalmazások, *e-learning* tananyagok). Folyik a tanárok képzése is, akiket a korszerű ismeretekre és azok átadásának modern módszereire oktatnak a szakemberek. Számos iskola teremti meg a lehetőségét olyan pénzügyi rendezvények megtartásának, amelyeken az iskola dolgozói és diákjai ingyen vehetnek részt. A képességek kialakításában a valós életből vett helyzetek alapján megtervezett feladatok játsszák a főszerepet. A mindennapi ismeretek (mindennapi pénzügyek, háztartási gazdaságtan) mellett a diákok képességeihez adaptáltan tartalmaz az oktatás pénzügyi, fogyasztóvédelmi, befektetési, megtakarítási, hitelekkel kapcsolatos, kockázatkezelési és *fintech* ismereteket is. Kiemelt figyelmet fordítanak az olyan alapvető információk megfelelő elsajátítására, mint a betéti- és hitelkártya közötti különbségek, mert ezen a területen különösen sok téves válasz született a korábbi vizsgálatok alapján.

3.3.3. A pénzügyi kultúra Ausztriában

Számszerű adatok tükrében az osztrákok pénzügyi ismeretek szintjén 2018-ban a lehetséges hét pontból ötöt (egészen pontosan 4,9-et) értek el, ami annyit jelent, hogy a megkérdezettek a pénzügyi ismereteiket felmérő hét kérdésből átlagosan ötöt válaszoltak meg helyesen, ami a minimális kitűzött cél elérését jelentette. Ez a teljesítmény 2020-ra csaknem 0,5%-ponttal, 5,3%-pontra nőtt. Ezzel az eredménnyel mára Ausztria jelentősen meghaladja az *OECD* átlagát, ami az előző felmérés óta eltelt öt évben ráadásul még csökkent is. Az *OECD* felmérésében a legmagasabb pontszámot, a lehetséges kilencből hatot, nem a pénzügyi ismeretek, hanem a pénzügyi viselkedés területén érték el az osztrákok. A pénzügyi kultúra harmadik pillérét jelentő pénzügyekhez való viszonyulás területén viszont az *OECD* átlagának közelében állnak, tehát tudják és értik a mindennapi élethez nélkülözhetetlen és lényeges pénzügyi összefüggéseket, meg tudják hozni a megfelelő döntéseket is de a pénzügyekkel való foglalkozás jelentősége életük természetes része. Összegezve a három részpontszámot, Ausztria összpontszáma 2018-ban 14,2, 2020-ban pedig 14,4 volt, és ezzel a kilencedik lett a felmérésben részt vevő országok között, mindkét mérés idején meghaladva az *OECD*-átlagot.

Ausztria sikeres *OECD*-gazdaság: polgárainak életszínvonala és a szubjektív jólét szintje az *OECD*-ben a legmagasabbak között van. Az átlagbérek, a *GDP*-arányos nyugdíjkiadások és a születéskori életkilátások is magasabbak az *OECD*-országok átlagánál. Az osztrák felnőttek a pénzügyi műveltség nemzetközi mérése során is az *OECD* átlagánál is magasabb eredményeket értek el. Szemben Magyarországgal – ez a jó eredmény elsősorban nem a magasabb szintű pénzügyi ismereteknek, hanem inkább a kedvező viselkedési pontszámnak köszönhető.

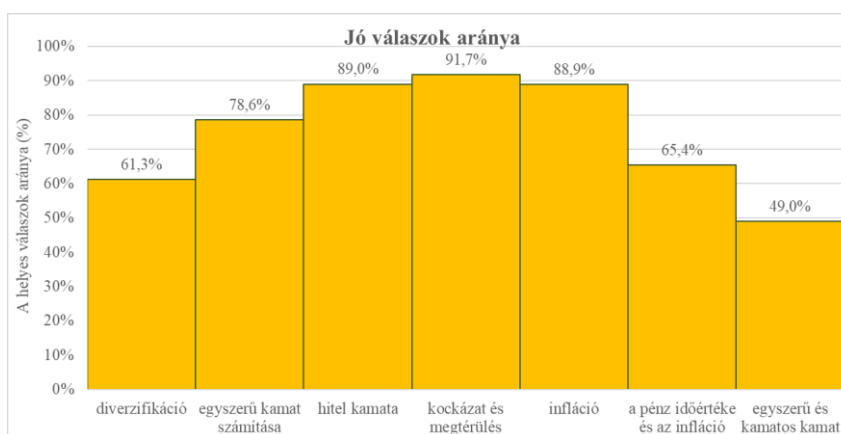
Összefoglalva a két legutóbbi (2017 és 2020) *OECD*-felmérés adatait elmondható, hogy Ausztria a pénzügyi kultúra terén folyamatosan jól teljesít. Pénzügyi viselkedés szempontjából jelentősen jobban teljesít az *OECD* átlagánál, amit az erre a dimenzióra kapott pontszáma is mutat. Az *OECD* felmérésében a legmagasabb pontszámot, a lehetséges kilencből hatot, nem a pénzügyi ismeretek, hanem a pénzügyi viselkedés területén érték el az osztrákok, bár nem az ő eredményük a legjobb; 2018-ban a finnek, a franciák vagy a belgák, a 2020-as, tizenegy *OECD*-tagállamot átfogó vizsgálat eredményei alapján a szlovén válaszadók is magasabb viselkedésbeli tudatosságot mutattak. A jelen dolgozatban vizsgált három ország közül azonban kétségtelenül az osztrákok pénzügyi viselkedése a legtudatosabb. Ausztriában a válaszadók 95%-a nyilatkozta, hogy egyedül vagy párjával együtt felelős háztartása napi pénzügyi döntéseiért, ez az arány a többi országhoz képest jelentősen magasabb. Az általam vizsgált korosztály eredményei az *OECD* értékelése alapján 13,2 pontot értek el (tudás = 5,0; viselkedés = 5,5; attitűd = 2,7) a lehetséges 21-ből, mely 62,9%-os eredményt jelent.

Összehasonlítva a többi korosztállyal megállapítható, hogy a fiatalok eredménye a legrosszabb, az idősebb generációk 14–15 pontos (66–71%-os) teljesítményt nyújtottak. A legtöbb helyes választ (70,5%-os arányban) a 40–60 évesek adták. Nemek szerint elemezve az eredményeket, a férfiak teljesítménye lett magasabb, ami kizárólag nagyobb pénzügyi tudásuknak köszönhető. A viselkedés és az attitűd területén a nők jobb teljesítményt nyújtottak, bár a különbség csak az attitűdök terén szignifikáns. Mindkét nem egyformán fejlődött a megelőző felmérés óta, a férfiak és a nők is fél pontos növekedést mutattak. Javul a teljesítmény az iskolai végzettséggel és a szellemi munkát végzők is jobb eredményt érnek el, mint a fizikai dolgozók. A felnőttek sok tekintetben különböznek az idősebb korosztályoktól, ideértve a megtakarításokat, a befektetési magatartást, a kockázatok észlelését és vállalását, valamint a technikai és pénzügyi újításokra való nyitottságukat. A felmérés legfiatalabb résztvevői viszonylag alacsony pontszámot értek el mind a pénzügyi ismeretek, mind a pénzügyi magatartás és attitűd szempontjából. Ezt az eredményt annak ismeretében lehet objektív módon értékelni, hogy a fiatal felnőtt generáció még mindig szakmai karrierje és kereseti ciklusa kezdeti szakaszában tart.

A pénzügyi ismeretek szintje ugyanakkor nem ilyen kedvező. Az osztrák felnőttek fele nem tud helyesen válaszolni a kamatösszetétel kérdésére, és csaknem 40%-uk nem tudja, mit jelent a kockázat diverzifikációja. A fiatal felnőtt generáció (15–40 évesek) pénzügyi helyzete instabil, és a harminc év alattiak 25%-a az ügyfele valamelyik adósságtanácsadó ügynökségek. Ezek az eredmények felhívják a figyelmet a túlzott eladósodás kockázatára és aláássák a pénzügyi források hosszú távú hatékony kezelésének képességét. Az osztrákok csaknem 80%-a az anyagi biztonság hiányát a három legfontosabb időskori kockázat egyikének tekinti. A megnövekedett pénzügyi műveltség fokozhatja a pénzügyi jólétet és a gazdasági sokkokkal szembeni ellenállóképességet is.

Az osztrák pénzügyi kultúra legutóbbi széleskörű belföldi (nem az *OECD* keretei között végzett) felmérésére 2019 tavaszán került sor (FESSLER et al. 2020). Ennek alapján a helyzet némileg kedvezőbb. Az előző, 2017-es felméréshez (CUPAK et al. 2017) képest úgy tűnik, hogy az osztrákok pénzügyi ismeretei jelentősen nőttek. Míg a férfiak ezen a téren felülmúlják a nőket, a pénzügyi magatartás és attitűdök tekintetében valamivel rosszabb eredményt érnek el, bár csak ez utóbbi eltérés szignifikáns. Az összkép azt mutatja, hogy az osztrákok meglehetősen körültekintőek, kockázatkerülőek, jellemző rájuk a tervezés és jól átlátják pénzügyeiket.

Általánosságban elmondható, hogy a pénzügyi műveltség meglehetősen egyenletesen oszlik meg a korcsoportok között. A 15–40 évesek azonban több szempontból is különböznek a többi korosztálytól: viszonylag alacsony szintű pénzügyi ismeretekkel rendelkeznek, pénzügyileg kevésbé tudatosak, döntéseik kockázatosabbak és kevésbé előrelátók. A megfigyelt különbségek nem túl nagyok, és eltűnhetnek a kor előrehaladásával, az üzleti és pénzügyi tapasztalatok megszerzésével. Ezért fontos ennek a korcsoportnak a pénzügyi műveltségét monitorozni, tekintettel a pénzügyi döntések növekvő összetettségére, valamint arra, hogy ők fogják kezelni azokat a hatalmas pénzügyi forrásokat, amelyeknek az emberiség jövőjét kell biztosítaniuk. A válaszadók elsősorban az elméleti kérdésekre válaszoltak helyesen: 90% feletti arányban tudták, hogy mi a kockázat és megtérülés vagy az infláció fogalma. A gyakorlati jellegű kérdésekre, mint például a hitelkeret-túllépés csak 70% alatt, a matematikai képességeket igénylőkre és mérőkre pedig már csak 49%-ban tudtak helyesen válaszolni (13. ábra). Ugyanakkor nyitottabbak a *fintech*, azaz a digitális fizetési eszközök és általában a pénzügyi innovációk iránt.

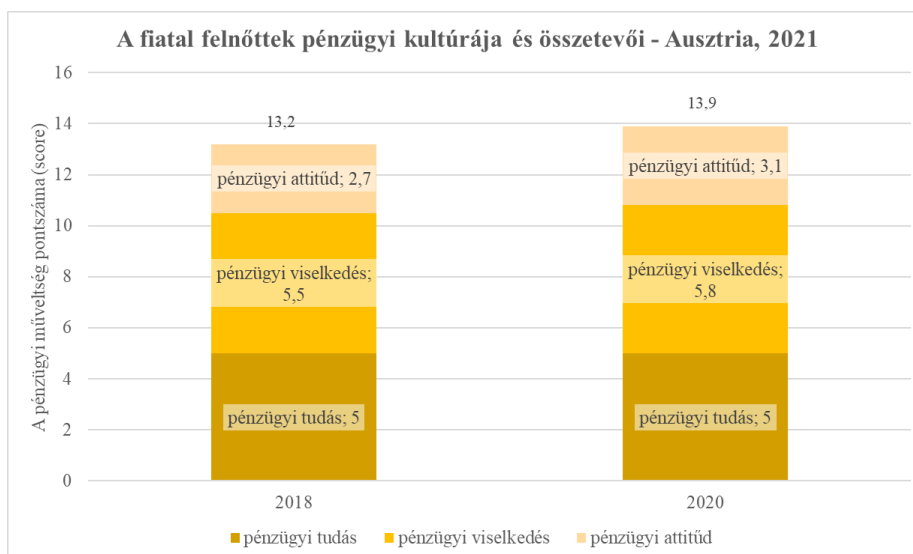

13. ábra: A helyes válaszok aránya a 2020-as ausztriai *OECD*-felmérésben

Forrás: GRIFONI és mtsai. (2021) – saját kutatás

A 2020-as felmérés eredményei javulást mutatnak. A teljes pontszám 13,9. Ez 66,2%-os teljesítményt jelent. Az előrelépés az előző eredményekhez képest 3,3%-pont. Legnagyobb mértékben a pénzügyi viselkedés fejlődött, sajnos a pénzügyi tudás szintje viszont változatlan

maradt (14. ábra). A nemek közül a férfiak továbbra is jobban teljesítenek, ráadásul 2020-ra már nemcsak tudásban, hanem a pénzügyi viselkedésben is magasabb pontszámot értek el a nőknél.

14. ábra: A pénzügyi műveltség alakulása Ausztriában (2018-2020)
 Forrás: GRIFONI és mtsai. (2021) – saját kutatás

Összességében elmondható, hogy Ausztriában a fiatal felnőttek, akik közé az egyetemisták is tartoznak, pénzügyileg a legkevésbé tudatosak. Például sokkal kevésbé gondolkodnak egy vásárlás előtt, hogy megtehetik-e, vagy sem, mint a többi korcsoport. Hasonlóképpen alacsonyabb a hajlandóságuk a kiadások nyomon követésére vagy az alternatív költségvetési szokások kialakítására, mint pl. a számlákra szánt pénz elkülönítése a napi költéstől vagy a számlák nyomon követése (pedig valószínűleg nekik kisebb a jövedelmük, mint az idősebb korosztályoknak). Hasonló eredményeket közöltek más szerzők is (WUTTKE – APREA 2018).

Úgy tűnik, hogy Ausztriában a fiatal felnőttek kevésbé érzékelik és kerülnek a kockázatot, valamint kevésbé előrelátók. Hajlamosak a mának élni. Ők azok, akik készek kockáztatni a saját pénzüket és ők a leghajlamosabbak befektetni. A fiatal osztrák felnőttek körében a pénzügyileg tudatosan viselkedők aránya csak körülbelül 45%, szemben a 25–50 évesek 56%-os és az 50 év feletti 78%-os arányával. Mindhárom korcsoport számára fontos viszont a hosszú távú pénzügyi célok kitűzése és az azok elérésére való törekvés.

A fiatal osztrák felnőttek nagyobb eséllyel használnak új pénzügyi technológiákat, mint a többi korosztály: 44%-uk nyilatkozik úgy, hogy mobiltelefonjával fizet – ez az arány csökken az életkorral: a 40–50 évesek 30%-a, az 50 év feletti válaszadóknak pedig kevesebb mint 10%-a használja ezt a fizetési lehetőséget. Azonban annak ellenére, hogy új pénzügyi technológiákat használnak, például banki alkalmazásokat, ez a generáció pénzügyileg mégis kevésbé tudatos. Ez azt jelzi, hogy bár ők a leggyakoribb felhasználók, mégsem képesek teljes mértékben befogadni az új pénzügyi technológiák által nyújtott sok információt.

Összegezve az eredményeket, a fiatal osztrák felnőttek kockázatosabb és kevésbé előrelátó pénzügyi magatartást mutatnak, mint más korosztályok. Az új pénzügyi technológiák használata nem feltétlenül segíti őket abban, hogy nyomon kövessék pénzügyeiket. Érdekes módon ők azok, akik kevésbé bíznak a bankrendszerben, mint a többi korosztály. Fontos megállapítása az említett OECD-kutatásnak az, hogy a pénzügyi oktatás megtérül. Ugyanis az eredmények határozottan bizonyítják, hogy a pénzügyi ismeretek oktatása és a jobb pénzügyi ismeretek, valamint a kedvezőbb pénzügyi magatartás között határozott kapcsolat van. Ausztria a nemek felől közelítve

a kérdést nem tartozik a kivételes országok közé, mivel – ugyancsak szemben a magyar eredményekkel – itt is a férfiak eredményei a jobbak. A két nem közötti különbség azonban nem jelentős: nők enyhe lemaradásának okai lehetnek egyéni tényezők, az oktatási rendszer következményei, esetleg az alacsonyabb pénzügyi szerepvállalás, de részben kompenzálják ezeket a körülmények pénzügyi magatartással.

A tudásszint önértékelésével kapcsolatos válaszok eloszlási görbéje Ausztriában enyhe pozitív ferdeséget mutat, azaz az átlag némileg nagyobb a mediánnál, ami annak is köszönhető, hogy egyetlen válaszadó sem ítélte tudását nagyon alacsony szintűre. Hazánk görbéje viszont negatív ferdeségű, amelyben szakzsargonnal kifejezve az átlag „lefelé húz”. Vagyis, míg az osztrák megkérdezettek inkább átlagosnak vagy afelettinek értékelik pénzügyi ismereteik szintjét, a felmérésben részt vevő magyar válaszadók inkább átlagos, vagy enyhén átlag alatti tudásúnak tartják magukat. Ez az önkép pedig negatív hatást gyakorolhat a pénzügyi döntések meghozatalára. Hasonló hatás figyelhető meg a gyakorlati eredmények más területein is, például az idegen nyelvű környezetben megszólalni sem merő, nyelvvizsgával rendelkezőknél is.

3.4. A gazdasági környezeti krízis hatásai

Ebben a fejezetben először röviden áttekintem az aktuális, *Covid19-pandémia* hatását a gazdaságra, kiemelve a pénzügyi szektor szerepét, majd megvizsgálom, melyek a sajátosságai egy világjárvány miatt kialakuló válságnak. A fejezet második részében a *Covid19*-nek a felsőoktatásra kifejtett hatását elemzem részletesebben, mivel egyrészt saját kutatási területem is a felsőoktatási hallgatókat célozza, másrészt pedig azért, mert a ma egyetemistái lesznek hamarosan a felelős pénzügyi döntéshozók.

Egy válságra a bankok és a pénzpiacok szinte azonnal reagálnak (GOODELL 2020, CORBET et al. 2021). A járványok lehet közvetlen gazdasági hatása is (HAACKER 2004, SANTA-EULALIA-LLOPIS 2008). A járványok gazdasági költségei ugyanis önmagukban is jelentősek és más területekről vonják el a tőkét (BLOOM et al. 2018, FAN et al. 2018). A *Covid19* kezdeti becsült éves költsége például 500 milliárd \$ volt, ami a valós, billió nagyságrendű adatok fényében meglehetősen alábecsült várakozásnak bizonyult (ENSZ 2020). Bár a bankok a fokozott költségek és a hiteltörlesztési nehézségek miatt fokozott veszélynek vannak kitéve, a *Covid19*-járvány nem tipikus *black swan* esemény, hiszen számos figyelmeztetés történt a nemzetközi szervezetek részéről is, még a járvány kitörése előtt. Az Egészségügyi Világszervezet (*World Health Organization*, a továbbiakban: *WHO*) monitoring testülete 2019 szeptemberében jelezte egy világjárvány kitörésének magas valószínűségét és azt is, hogy a világ nincs erre felkészülve (GLOBAL PREPAREDNESS MONITORING BOARD 2019). A felkészülést sem alapok nélkül kellett elkezdeni (L. JONES et al. 2021, CORBET et al. 2018).

A válság mindig jelentősen rontja a gazdasági várakozásokat és a következő évek makrogazdasági előrejelzéseit (TRADEMAGAZIN 2021, SZAPPANOS 2020). A gazdasági hatások tünetei mindig hasonlóak: infláció (CAVALLO, 2020, SHAPIRO, 2020), csoportos létszámleépítések (BACON – LEIA 2020), a szolgáltató ágazat visszaesése (GURSOY – CHI 2020, KASHIF et al. 2020). A visszaesés hatásainak elemzésében a szezonalitást is figyelembe kell venni (ARASLI et al. 2020). Tovagyűrűzött a leépítések sora, az iparra (CORTES – FORSYTHE 2020, HARRIS et al. 2020), és a többi szolgáltatásra is (ALBITAR et al. 2020). A kiskereskedelmi forgalom esik. Csökken a konjunktúraindex (GKI GAZDASÁGKUTATÓ ZRT., 2020) és a távolabbi kilátások sem javulnak (DOMOKOS 2020, EUROSTAT 2020). Ehhez a világjárvány kapcsán az a jelenség is társult, hogy a korlátozások miatt a kereskedelem súlypontja az online térbe helyeződött át (KIM 2020, POÓR et al. 2020). Ebben a gazdasági szektorban növekedés volt tapasztalható (KWAN 2020, SHAHZAD et al. 2020). Azok a cégek, amelyek túléltek egy váratlan válság első időszakát,

haladékot kapnak arra, hogy megoldást találjanak gondjaikra (JUNGKEUN KIM – LEE, 2020). A krízisre adott válaszok országfüggők (TÓTH et al. 2021, CHETTY et al. 2020). Minden recesszióra hat az egyénekre/háztartásokra is. Az anyagi és egzisztenciális gondok mellé itt magas arányban csatlakoznak lelki problémák is (VINDEGAARD – BENROS 2020, YELIN et al. 2020). Ez növeli például annak valószínűségét, hogy egy érintett háztartás kockázatkerülő lesz és átlagban közel 10%-kal csökkenti befektetéseinek összegét (YUE et al. 2020).

A világjárvány olyan hirtelen kezdődő és magas halálozási rátájú (MADHAV – OPPENHEIM 2017) új fertőző betegség, amely nagy területekre (kontinensekre) vagy az egész világra kiterjed és a WHO (2010) a rendelkezésére álló információk értékelése alapján világjárványnak minősíti (PIPER 2020). Napjainkban az influenza okozza legnagyobb járványokat, de az 1919-es spanyolnáthához hasonló világjárvány valószínűsége mindössze néhány százalék (K. E. JONES et al. 2008). Ha a járvány a megfelelő helyen tör ki, a közlekedés fejlettsége révén gyorsan áterjedt a világ más részeire és a zárlatok kényszerű elrendelése miatt társadalmi, politikai, gazdasági, valamint pénzügyi zavarokhoz vezet (JAMISON et al. 2017 p. xv, THOMAS 2018). A zárlat legfontosabb célja, gyógyszer és vakcina híján a fertőzés terjedésének megelőzése volt (KHARROUBI – SALEH 2020, KOH 2020, LAU et al. 2020). Egy járvány okozta gazdasági válság megoldása is komplikáltabb, mivel a gazdasági szakemberek mellett járványmatematikusokat is be kell vonni (OROSZI et al. 2020).

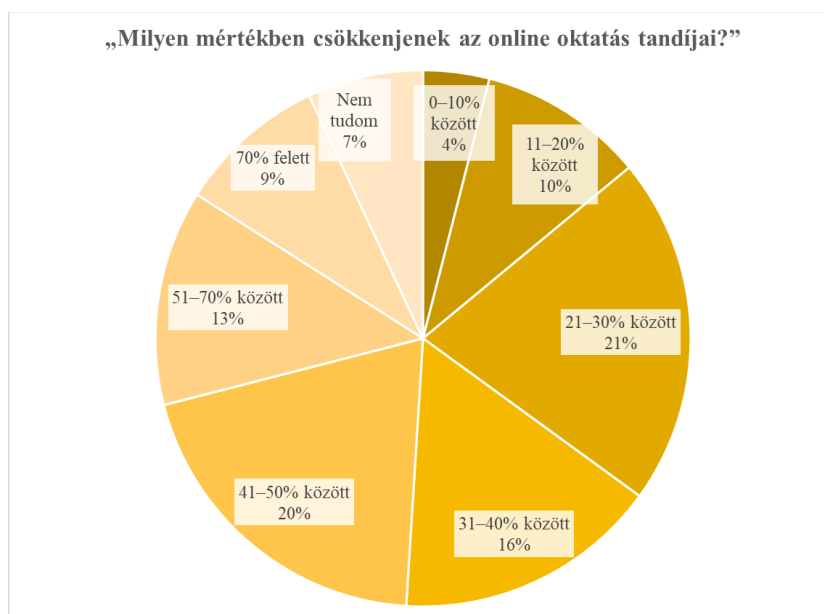
A *Covid19* globálisan széleskörű válságot okozott a felsőoktatásban. Ez különösen az alacsony jövedelmű országok és más nemzetek kevésbé tehetős hallgatóit és tudományos intézményeit érintette. Az állami és a magánegyetemek azonnali pénzügyi problémákkal szembesülnek a *Covid19* válság alatt, mivel campusaikat be kellett zárniuk. Nem világos az sem, hogy hogyan kezelik a rendszerbe ezután belépőket az elkövetkező egy-két évben. A rangos magánegyetemek számára, főleg az Egyesült Államokban, az adományok is értéküket veszítették a tőzsdei áresés miatt. Remélhetőleg a felsőoktatási intézmények többsége kilábal a válságból, de annak hatásait középtávon elkerülni nem tudják. A válság idején a gazdaságok stabilizálását célzó hatalmas kiadások miatt valószínűsíthető, hogy a felsőoktatásnak szánt állami támogatások is csökkenni fognak (ALTBACH – DEWIT 2020). A *Covid19*-világjárvány elleni küzdelem számos korlátozó kormányzati intézkedés meghozatalát tette szükségessé. Ezek egyike volt a felsőoktatás online térbe költöztetése. A *Covid19* járvány terjedése kihívást jelent a felsőoktatási intézmények számára. A személyes tanulási modellek online modellekké történő átalakulása befolyásolja a hallgatók tanulási tapasztalatait. A zárlatok hatását az oktatás minden résztvevője megérezte, hallgatók és oktatók egyaránt.

A hallgatókra kifejtett hatást számos felmérés vizsgálta. Az oktatás online térbe költözése mellett a hallgatói mobilitásra kifejtett hatás volt a legjelentősebb (QUACQUARELLI SYMONDS 2020b). A járvány terjedésének gyorsaságát jól mutatja, hogy a 2020 február közepétől március közepéig tartó egy hónap alatt a külföldi tanulási terveiről lemondó diákok aránya 25-ről csaknem 60%-ra nőtt. A helyzet komolyságát mutatja a cég vezérigazgatójának, *Nunzio Quacquarellinek* a kiadványban kifejtett gondolata:

„Kiemelt feladatunk, hogy az intézmények számára a lehető legfrissebb információkat nyújtsuk a helyzet alakulásáról. Reméljük, hogy meglátásaink lehetővé teszik az egyetemek számára, hogy mérsékeljék a vírus hallgatókra és munkatársakra gyakorolt legrosszabb hatásait, mivel továbbra is felelős partnerként töltjük be szerepünket a felsőoktatási szektorban” (p. 1).

A felsőoktatási intézmények szerte a világon vizsgálják a *Covid19*-válság nyomán bekövetkező oktatási, működési változásokat és az ezekhez kapcsolódó pénzügyi szempontokat. Valószínűleg csak az idő fogja megmutatni, milyen súlyos a mobilitási korlátozások és egyéb intézkedések anyagi hatása, ezért a proaktív stratégiai tervezés és előkészítés elengedhetetlen. A készenléti tervezés, a kockázatkezelés és a rugalmas stratégiák minden egyetem ütemtervének kritikus

elemeivé váltak. Megvizsgálják az intézmények jelenlegi kihívásait, hogy jobban felkészülhessenek a következő évekre, és azt, hogy mit tehetnek a diákok legjobb támogatása érdekében ezekben a nehéz időkben. Vizsgálják többek között, hogy az online tanulói attitűdök hogyan befolyásolják a tandíjat (QUACQUARELLI SYMONDS 2020a). A hallgatók pénzügyi nehézségeit enyhítendő felmerült annak kérdése is, hogy milyen mértékben lehetne az online oktatás idejére a jelenléti kötelezettség és az ezzel együtt csökkent infrastruktúra-igénybevétel miatt a tandíjat is csökkenteni. A hallgatók 78%-a gondolta úgy, hogy egyetemének csökkentenie kellene a tandíjat. A díjcsökkentés mértékével kapcsolatos hallgatói véleményeket foglalja össze a 15. ábra.

15. ábra: Felsőoktatási hallgatók véleménye a tandíjcsökkentésről

Forrás: QUACQUARELLI SYMONDS (2020c) – saját kutatás

Az egyetemek a hallgatói elvárásokkal szemben nem tervezik a tandíj csökkentését, sőt az előzetes tervek szerint növelés várható. Példaként a 3. táblázat az Egyesült Királyságban tervezett tandíjváltozást illusztrálja (UK GOVERNMENT 2021). Bár a tandíjak mértéke a kormányzati irányítás alatt álló felsőoktatási intézményekben egységes, a tandíjakat nem a költségvetés, hanem közvetlenül az egyetem kapja meg.

3. táblázat: Az angol felsőoktatás jelenlegi és tervezett tandíjai

	2020/2021-es tanév díja (£)	2021/2022-es tanév díja (£)	Növekedés mértéke
Otthon lakik	7 747	7 987	3,1%
Nem otthon lakik, de Londonon kívül	9 203	9 488	3,1%
Nem otthon lakik, de Londonban	12 010	12 382	3,1%
Külföldi campuson végzi tanulmányait	10 539	10 866	3,1%

Forrás: UK GOVERNMENT (2021) – saját kutatás

Bár a 3,1%-os növekedés hazai szemmel önmagában nem tűnik jelentősnek, igazán értékelni a mértékét csak akkor tudjuk, ha figyelembe vesszük az Egyesült Királyságban az éves átlagbér értéke, ami az angol statisztikai hivatal (Office for National Statistics) honlapján szereplő legfrissebb adatok szerint 2019-ben 30 580 £ volt (EVANS 2020), az éves inflációs ráta, pedig a fogyasztói árindex alapján 2020-ban 0,8%-os (KING 2021), azaz mindössze egynegyede a tandíjemelés mértékének. Ezek a kedvezőtlen feltételek szintén a *Covid19* hosszú távra tovaggyűrűző anyagi hatásait vetítik előre, amelyek minden bizonnyal megnehezítik majd az oktatáshoz való hozzáférést. Természetesen nemcsak az oktatáshoz való hozzáférés változik, hanem a hallgatói és az oktatói mobilitás is korlátok közé szorult.

3.5. Az eddigi kutatások áttekintése

Ebben a fejezetben áttekintem a témámhoz hasonló kérdéseket vizsgáló kutatások szakirodalmi beszámolóit. A felsőoktatási hallgatók pénzügyi kultúrájának, viselkedésének és véleményeinek felmérése kulcsfontosságú, hiszen a fiatal generáció pénzügyi döntéseinek következményei nemcsak saját életükre, hanem az egész társadalom jövőjére és életére jelentős hatással vannak (HORNYÁK 2013a). A fiataalkori eladósodottság és pénzhiány okainak felderítése és megoldása javítja a későbbi felnőttkori esélyeket a pénzügyi nehézségek elkerülésére. Ehhez meg kell találni a megfelelő módszereket és eszközöket, amit szintén elősegítenek a kutatások. Az oktatás hatékonyságát segítheti annak a ténynek a figyelembevétele is, hogy egyazon generáció tagjai családi háttérük, iskolázottságuk különbözősége miatt nem indulnak azonos esélyekkel a felnőttkor küszöbén. A kezdeti kutatások DANES, HIRA, CHEN és VOLPE nevéhez fűződtek. Az 1980-as évek végétől számos olyan tanulmány készült, amelyek a pénzügyi ismereteket és a pénzügyi műveltséget vizsgálják. DANES és HIRA (1987) a hitelkártya használatot, a biztosításokat, a személyi kölcsönöket, a pénzügyi nyilvántartás vezetésének képességét és az általános pénzügyi menedzsment ismereteket mérte fel a főiskolai hallgatók között. Eredményeik azt mutatják, hogy a férfiak a legtöbb területen többet tudnak, mint a nők, a házasságban élő jobban teljesítenek, mint a nem házasságban élő, a felsőbb osztályok eredményei jobbak, mint az alsóbb osztályoké. Átfogó megállapításuk az, hogy az egyetemisták pénzügyi ismeretei alacsonyak.

VOLPE és munkatársai (1996) az egyetemi hallgatók körében elsősorban a befektetési ismeretekre összpontosítottak. Eredményeik alacsony, 44% -os átlagos műveltségi pontszámot mutatnak, az üzleti szakra járó hallgatók jobban ismerik a befektetéseket, mint azok, akik nem az üzleti szakra járnak. CHEN és VOLPE (1998) amerikai egyetemeken hallgatói között készített pénzügyi műveltségi felmérést. Négy fő területen vizsgálta a pénzügyi kultúrát, megvizsgálta annak hallgatói jellemzőkkel való kapcsolatát, valamint elemezte hatását a diákok döntéseire és attitűdjeire. Demonstrálták a pénzügyi műveltség szintjének eltérését a hallgatók alcsoportjai között. Megállapították, hogy a 30 évnél fiatalabb, munkatapasztalat nélküli, nem gazdasági női hallgatók rendelkeznek a legalacsonyabb szintű ismeretekkel. Ezek a kevesebb tudással rendelkező hallgatók nagyobb valószínűséggel hoznak hibás döntéseket.

BEAL és DELPACHITRA (2003) az ausztrál felsőoktatási hallgatók pénzügyi műveltségét mérve megállapította, hogy az egyetemi hallgatók nem jártasak pénzügyi kérdésekben és a megfelelő készségekkel sem rendelkeznek. Eredményeik szerint a magasabb pénzügyi műveltségi pontszámmal rendelkező hallgatók nagyobb valószínűséggel férfiak, nagyobb munkatapasztalattal és magasabb jövedelemmel rendelkeznek. Azt is kimutatták, hogy a pénzügyi műveltség szintje javul a munkatapasztalat és a jövedelem függvényében.

LUSARDI és munkatársai (2009) a fiatal felnőttek pénzügyi műveltségét vizsgálták. Kimutatták, hogy a pénzügyi műveltség szintje általánosan alacsony; a fiatal felnőttek kevesebb mint egyharmada rendelkezik alapszintű ismeretekkel például a kamatlábakról, az inflációról és a

kockázatok diverzifikációjáról. Szorosan összefüggést igazoltak a pénzügyi műveltség és a szociodemográfiai jellemzők, illetve a családi pénzügyi kifinomultság között. Ugyanebben az évben más kutatások (ALTINTAŞ 2009) kimutatták, hogy a befektetési ismeretek oktatása figyelemre méltóan gyarapíthatja az ezeken részt vevő alanyok pénzügyi ismereteit.

Annak ellenére, hogy a pénzügyi ismeretek oktatása a középiskolai tanrendnek egyre inkább részévé válik, egy amerikai népszámlálási adatbázisra alapozott felmérés szerint a középiskolai pénzügyi oktatás valójában nem volt hatással az egyének pénzügyi magatartására (S. A. COLE – SHASTRY 2010). Ugyanerre az eredményre jutottak hazai kutatók is (LUKSANDER et al. 2014), akik megállapították, hogy a középfokú pénzügyi képzés pozitív hatást gyakorol a későbbi pénzügyi tudásra, a gyakorlati készségekre viszont egyáltalán nem. Ezért meg kell vizsgálni, vajon az oktatás hatására bekövetkezik-e változás a háztartások pénzügyi viselkedésében vagy a munkával, jövedelmekkel kapcsolatos döntésekben. Befolyásolja-e a pénzügyek iskolai oktatása a preferenciákat, például a kockázathoz való hozzáállást és a saját anyagi helyzet feletti kontroll érzését? Az biztosan állítható, hogy az oktatás megváltoztatja az egyének számára elérhető munkalehetőségek körét. Például egy középiskolai végzettség egy alkalmazotti fizetéssel járó munkához vezethet egy nagyvállalatnál, ami a fix jövedelem meglétével megkönnyíti a pénzügyi piacon való részvételt. Egy amerikai felmérés (S. A. COLE et al. 2012) eredményei statisztikailag szignifikáns összefüggést mutattak az oktatás és a nyugdíjas állás megtalálásának valószínűsége között. Eszerint minden középiskolai oktatásban eltöltött év 1%-kal növeli ezt a valószínűséget. Lehetséges magyarázat az is, hogy az oktatás a hiedelmek és attitűdök befolyásolásával (is) hat a pénzügyi magatartásra, például a befektetői optimizmusra, de ezen a területen, pszichológiai összetettsége miatt, egzakt eredmények még nincsenek. Érdekes és jogos felvetés (BAY et al. 2014) a pénzügyi oktatással kapcsolatban, hogy annak nemcsak a szervezők által fontosnak gondolt lexikai ismereteken kell alapulnia, hanem a hallgatók pénzzel kapcsolatos véleményén és hozzáállásán is. Mivel a hasonló korú fiatalok a pénzügyi attitűdjeik tekintetében jelentősen különböznek, a hatékony pénzügyi oktatási programnak a különböző pénzügyi készséggel, tudással és képességgel rendelkező diákok képzési igényeit is ki kell elégítenie.

A témával foglalkozó szakirodalom áttekintése után megállapítottam, hogy ugyan számos tanulmány szól a felsőoktatási hallgatók pénzügyi kultúrájáról, több kutatás is zajlott magyar diákokat vizsgálva, de ezek adatai már nem egészen naprakészek. Nem talákoztam továbbá olyan vizsgálattal, amelyik regionális szinten hasonlítja a magyar egyetemisták eredményeit más országok közgazdászhallgatóihoz. Nem találtam továbbá szakirodalomban tanulmányokat azzal kapcsolatban sem, hogy milyen preferenciákról számolnak be a közgazdászhallgatók, ha a jobb, magasabb életszínvonal összetevőit kell megfogalmazniuk. Annyit az erről talált kevés szakirodalmi eredmény közül azonban le tudtam szűrni, hogy egy olyan – korlátozásokkal és zárlatokkal járó – válsághelyzet, mint a 2020-as *Covid19*-világjárvány jelentősen átalakítja az életszínvonalal kapcsolatos elgondolásokat (TERTÁK – KOVACS 2020). Az ilyen kényszerű bezártság ugyanis alkalmat ad annak átgondolására, hogy rendszeres költségeink közül melyeket hagyhatjuk el életünk színvonalának érzékelhető csökkenése nélkül. Ezeket a kutatási réseket kívánom betölteni dolgozatommal.

3.5. Hipotézisek

Mint láttuk, már viszonylag korán, az egyetemisták pénzügyi műveltségének kezdeti időszakában CHEN és VOLPE (1998) megállapította, hogy a nem gazdasági hallgatók rendelkeznek a legalacsonyabb szintű ismeretekkel. Eredményeiket később más tanulmányok is megerősítették (BAČOVÁ et al. 2013). Hasonlóan magas tudatosság már a gazdasági középiskolába járó tanulóknál is kimutatható, ők az átlagdiáknál tudatosabbak (HORNYÁK 2013b). Összefoglalva ezeket az ismereteket fogalmaztam meg 1. hipotézisemet („H1”) még a kutatás első lépcsőjében a célkitűzésekkel (1. táblázat) és vizsgálati módszerekkel összhangban.

H1. A magyar és külföldi felsőoktatásban tanuló közgazdászhallgatók pénzügyi kultúra terén jobban teljesítenek, pénzügyi biztonságérzetük magasabb a más szakokon tanuló hallgatókéval.

A szakirodalom áttekintése során két olyan forrással is találkoztam, amelyek szerint a joghallgatók teljesítménye szinte megegyezik a közgazdászhallgatókéval, sőt egyes területeken ők teljesítenek legjobban (CHMELÍKOVÁ B. – SVOBODA, M. 2017, KOVÁCS L. 2015). Ezért saját kutatásomban ezt a kérdést én is vizsgálom. Így – bár első hallásra ez a hipotézis evidenciának tűnik – mégis meghagytam kiindulási feltételezéseim között.

CHEN és VOLPE (1998) már említett vizsgálata azt is kimutatta, hogy a nők, a 30 évnél fiatalabbak és a kevés a munkatapasztalattal rendelkezők pénzügyi tudása kisebb. Ugyanerre az eredményre jutott BEAL és DELPACHITRA (2003), akiknek vizsgálatában a munkában szerzett nagyobb gyakorlattal és magasabb jövedelemmel rendelkező férfi hallgatók teljesítettek legjobban. A szociodemográfiai tényezők hatását igazolták LUSARDI és munkatársai (2009) is. Mindezekre alapozva feltételeztem a 2. hipotézist („H2”).

H2. A pénzügyi ismeretek és tudatosság terén demográfiai változók és országok szerint is eltérések mutathatók ki.

A pénzügyi ismereteket a fogyasztói magatartás kialakulásával kapcsolatban vizsgálta (MCNEAL 2007), aki megállapította, hogy a fogyasztói magatartás kialakulása összefügg a személyiség fejlődésével. Ugyancsak a személyiség pénzügyi kultúrához kapcsolódását vizsgálta az 1980-as évek elejétől használatos a *Money Attitude Scale* (YAMAUCHI – TEMPLER 1982). Hazai kutatások (NÉMETH et al. 2016, 2018) szerint a gyermekek pénzügyi személyisége három klaszterbe sorolható, a felnőttek esetében kilenc klaszter különböztethető meg. Más kutatások (ZSÓTÉR et al. 2015) más személyiség típusokat írtak le. A fentiek alapján 3. hipotézisem („H3”).

H3. A pénzügyi kultúra összetevői között kölcsönhatás van. Az egyes összetevők egyéni szintje alapján a hallgatók tipizálhatók és csoportokba sorolhatók.

A második lekérdezéskor, amelyet a *Covid19*-világjárvány első és második hulláma közötti időszakban végeztem el, az eredeti hipotézisek bővültek. A világjárvány ugyanis lehetőséget teremtett arra, hogy az egyetemi hallgatók pénzügyi műveltségéről ne csak egy pillanatképet kapjak. A járvány okozta válság ugyanis nemcsak korlátozásokkal járt, hanem bizonyos területeken recesszív, más területeken (felelősségérzet, tudásnövekedés, digitalizáció) progresszív hatásokkal járt. A válsághelyzetek okozta anyagi nehézségek mindig felértékelik a pénzügyi ismereteket (MACZÁK 2015). Így történt ez a *Covid19* idején is (KÁLMÁN et al. 2021, GAJDOS 2021). Ezért a következőt gondoltam (4. hipotézis – „H4”).

H4. A világjárvány hatására felértékelődött a pénzügyi ismeretek fontossága a felsőoktatási hallgatók körében és növekedett pénzügyi tudatosságuk is.

SHIM és munkatársai (2009) négydimenziós modellt alkottak a pénzügyi biztonságérzetről, amelynek főbb meghatározói közé tartozik a pénzügyi tudás, tevékenység, a szocializáció és a testi-lelki elégedettség. XIAO és munkatársai (2011) szintén négy pillérre alapozott biztonságmodellt alkottak a megtakarítás, költségek, hitelfelvétel és tervezés doménjeit hangsúlyozva. A válsághelyzetek mindig hatnak a pénzügyi biztonságérzetre is, nem volt ez másképpen a 2020-as világjárvány alatt sem (PÉNZCENTRUM 2021). Erre alapoztam 5. hipotézisemet („H5”).

H5. A járvány következtében a nem gazdasági hallgatók pénzügyi biztonságérzete nagyobb mértékben csökkent, mint a közgazdászhallgatóké.

4. ANYAG ÉS MÓDSZER

4.1. Kutatási stratégia

Alapvetően a tudományos kutatás két irányban indulhat el. Az egyik irány a feltáró (kísérleti), a másik a szemlélet- más néven – attitűdkutatás (GAJAR 1983, STEBBINS 2001). Kísérleti kutatások esetén a témáról korlátozott ismeretek állnak rendelkezésre; ezért a fő cél az alapvető információk összegyűjtése a jobb megértés érdekében. A szemléleti kutatás lebonyolításakor gyakran felmerülnek bizonyos kérdések. Kutatásom ez utóbbi típusba tartozik, mivel speciális kérdéseket vizsgál és egyszerű válaszokat tartalmazó kérdőív összeállításával és eredményeinek feldolgozásával.

A kutatási módszer lehet kvantitatív felmérés, kvalitatív interjú, esettanulmány vagy cselekvésorientált kutatás (CAMERON – PRICE 2009). Az esettanulmányok mélyen elemeznek egy adott helyzetet, és egy vagy néhány esetre koncentrálnak. A cselekvésorientált kutatást többnyire a szervezetben bekövetkezett változás hatásainak tanulmányozására használják. Mivel felsőoktatási hallgatók pénzügyi műveltségi és aktivitási szintjének felmérése volt a célom, sem esettanulmány, sem cselekvésorientált kutatás nem felelt meg ehhez. A kvalitatív kutatás kis mennyiségű mintát alkalmaz, mivel összegyűjtött információkat gyűjt. Ez sok időt vesz igénybe, és csökkenti az érintettek számát. A kvalitatív interjúk a válaszadók egy kis csoportjáról szólnak, de elkészítésükhöz az adatok viszonylag nagy mintája szükséges, amelyből végül a használható interjúk összegyűjthetők. Ebből adódóan ez a módszer sem alkalmas egy nagyobb mintán elvégzendő, statisztikai jellegű vizsgálatra. Következésképpen a jelenlegi kutatásomat kvantitatív attitűdfelméréssel kellett elvégezni.

A kvantitatív feltárások a számítási, matematikai és statisztikai eszközöket részesítik előnyben az eredmények elemzéséhez és értelmezéséhez, vizsgálva és feltárva az ok-okozati összefüggéseket. Mivel a tanulmány kvantitatív kutatása felmérés jellegű, az összegyűjtött információk gyorsan megvizsgálhatók, ellentétben egyéb stratégiákkal. Megalapozott információkat kínál és megismételhető. Természetesen a kvantitatív kutatás is megszab bizonyos határokat. Tekintettel arra, hogy ebben a megközelítésben nincsenek közvetlen kapcsolatok a válaszadókkal, a kutató nem tudja értékelni az egyes eredmények megbízhatóságát vagy valóságát. Ezért a kérdőívem tartalmazott egymást kizáró kérdéseket is, amelyekkel a szándékos rossz válaszadás nagyobb eséllyel kiszűrhető. Amennyiben az ellenőrző kérdésekre adott válaszok megfeleltek az őszinteség kritériumának, azt feltételeztem, hogy a megkérdezett őszintén töltötte ki a kérdőívet és az általuk adott minden válasz igaz – ezeket a kérdőíveket tartalmazza az elemzett mintám. Mivel csak korlátozott eséllyel lehet tesztelni a kutatásból kapott válaszokat, ez hátrányt jelenthet az általam választott módszer szempontjából. Ennek kiküszöbölése érdekében egy kísérleti próbát (pilot-tesztet) szerveztem, amely valóban hasznos volt a kérdőív összeállításához és végleges formájának elkészítéséhez.

4.2. A minta, és az adatgyűjtés módja

Tekintettel arra, hogy a kutatási stratégia meghatározása során a kvantitatív kérdőíves felmérést találtam alkalmasnak, megvizsgáltam, milyen lehetőségek állnak rendelkezésemre Manapság egyre népszerűbb a felmérések online kérdőíves lebonyolítása. Ez különösen jelen disszertáció írásakor, a Covid19-járvány harmadik hullámának felszálló szakaszában tulajdonképpen az

egyetlen megvalósítható eljárás. Akkor azonban, amikor 2019-ben a kutatás első fázisát végeztem, még senki nem is sejtette, mi vár a világra a közeli jövőben. Ezért alaposan megvizsgáltam az online és az offline kérdőívek használatának előnyeit és hátrányait. Ezek pontosításával és a torzító hatás minimális szinten tartásának célját kitűzve végül az offline kérdőívet kidolgozása mellett döntöttem (GUNTER et al. 2002, ZHANG et al. 2017). Választásom végül helyesnek bizonyult, mivel a módszertan megfelelő meghatározására szánt idő és energia itt bőségesen megtérült. A kérdőíves válaszarány ugyanis 92% lett, mely meghaladta az online kérdőívek esetén már sikeres felmérésnek számító szokásos 20–40%-os visszaküldési arányt (ILIEVA et al. 2002, TSE 1998).

A cél egy úgynevezett önkitöltő kérdőív létrehozása volt (LAVRAKAS 2008). A kérdőívek terjesztésében, újbóli összegyűjtésében és visszaküldésében ismerőseim segítettek, akik saját egyetemükön diáktársaikat kérték meg a válaszadásra. Amint megérkeztek a kérdőívre adott válaszok, azokat első lépésként egy *Excel*-munkafüzetbe importáltam, majd elvégeztem az adatok tisztítását és kódolását. Ezzel alkalmassá váltak az *IBM SPSS* (a továbbiakban: *SPSS*) *Statistics 26* moduljában való feldolgozásra. Az adatbázis tisztítása az adatbázis egészének ellenőrzését jelenti. Meg kell keresni, nincsenek-e hiányzó értékek és gondoskodnunk kell ezek kezeléséről. Az adatbázis tisztítása elvégezhető manuálisan is, de én nagyobb adatbázisok esetén az *R* programozási nyelvre létrehozott integrált fejlesztői környezetet (*Integrated Development Environment – IDE*), az *RStudio 1.3.1093*-t (a továbbiakban: *RStudio*) használtam, mely egyaránt képes *Excel*- és *SPSS*-állományok beolvasására is. Feltétlenül szükséges továbbá döntést hozni a hiányzó adatok kezeléséről is. Ezeket nem lehet sem 0, sem más számértékkel (pl. 9-es vagy 99-es) beírni az adatbázisba, hiszen ilyenkor problémákat okozhatnak (pl. nullával való osztás vagy átlagszámítás esetén). A hiányzó változókat ezért már az *Excel*-táblában az „n. a.” (nincs adat) karakterekkel helyettesítettem, melyet az *R* is felismer és hiányzó adatként kezel. A statisztikai feldolgozhatóság érdekében kérdőívemben kizárólag zárt kérdéseket (PETERSON 2000) használtam, kivéve az életkorra vonatkozó kérdést. Az első kérdéscsoport, a demográfiai rész (SHUSHA 2017) a statisztikai felmérésekben megszokott kérdésekből állt; így az összes rendelkezésre álló választ zárt kérdésekben lehetett megadni. Jelen dolgozatomban a demográfiai változókhoz soroltam a klasszikus (nem, életkor, lakóhely, végzettség) mellett minden más csoportképző ismérvet is (melyik ország melyik egyetemén, illetve annak milyen képzésén tanul, nappali vagy részidős hallgató-e, dolgozik-e tanulmányai mellett és – ha igen – milyen beosztásban). A pénzügyi szokásokról, műveltségről és tevékenységekről szóló második rész szintén kizárólag zárt kérdéseket tartalmazott. Ezek megválaszolására 3-, 4- és 5-pontos *Likert*-skálát (ASÚN et al. 2016), igen-nem kérdéseket és feleletválasztós kérdéseket (SAUNDERS et al. 2015) használtam.

A különböző *Likert*-skálák alkalmazásának oka a kérdőív felépítése volt, amely különböző blokkokból állt. Ennek megfelelően különböző skálák használatára volt szükség, de egy kérdéscsoporton belül csak egyféle *Likert*-skálát készítettem. Például háromfokozatú *Likert*-skálát alkalmaztam az oktatáshoz (alapfokú, középiskolai, felsőoktatás), négyponos skálát a gyakoriságokhoz (soha, néha, gyakran, mindig), és ötpontosat a véleménynyilvánító kérdésekhez (1 – „egyáltalán nem értek egyet”, 5 – „teljes mértéken egyetértek”). A *Likert*-skála hagyományos formájában ötelemű, 1–5 értékek közötti választást tesz lehetővé. A páratlan fokozatszám előnye, hogy van egy középérték, ami alatt és fölött egyaránt válaszolhat a megkérdezett. Ez azonban egyben a hátrányát is jelenti ennek a rendszernek, hiszen a bizonytalanok gyakran választják a hármas értéket. Én személy szerint inkább a páros (4 esetleg 6) lehetőséget kínáló skálák híve vagyok, mert itt minden megkérdezett kénytelen valamelyik irányban legalább kis mértékben elköteleződni. A kiválasztott kutatási témát több szempont szerint elemeztem, ezért több különféle kérdést tartalmazó blokkot állítottam össze. Ezek kiterjedtek az adott kérdéskörhöz kapcsolódó összes kulcsfontosságú területre, hogy az elemzés során összesíteni lehessen az ezekre jellemző válaszokat.

4.3. Az adatok elemzésének módja

Az adatok elemzéséhez a már említett statisztikai szoftvereket használtam, míg az útmodell készítésében az SPSS 24. verziószámú Amos-modulja volt segítségemre. A kérdőív adatainak elemzésével a 18–35 évesek pénzügyi kultúrájának különböző aspektusait vizsgáltam: a pénzügyi ismereteket, a pénzügyi viselkedést és a pénzügyi attitűdöket – továbbá az azokat befolyásoló *szociodemográfiai* ismérveket. A pénzügyi szokások, aktivitás és kultúra kérdéseinek felhasználásával első célom e fogalmak mutatóinak elkészítése volt. Ezek az indexek képezik az elemzés alapját (FOWLER 2009, MCDONALD 2014). A különböző demográfiai csoportok összehasonlítása bevett statisztikai módszerekkel, *t*-teszttel, ANOVÁ-val (*analysis of variance*), *Mann–Whitney*-próbával, illetve *Kruskal–Wallis H-próbával* történt. Az ezek közötti választást döntően az elemzett csoportok száma és az adatok normalitása szabta meg.

A *post hoc* teszteket (*Bonferroni-korrekciónak* alkalmazásával) több mint két csoport összehasonlítása esetén futtattam, hogy kiderüljön, hogy a csoport-párok jelentősen különböznek-e egymástól (URY – WIGGINS 1974). *Levene*-tesztet használtam a *homoszkedaszticitás* feltételezésének tesztelésére a paraméteres tesztek alkalmazásakor. A *homoszkedaszticitás* fogalma a modellben a szórások egyenlőségét jelenti. Fennállása jelentősen leegyszerűsíti a modell szerkezetét és ezáltal többek között becslését, tesztelését is. Itt szeretném azonban felhívni a figyelmet arra, hogy a szórások egyenlősége, mint leegyszerűsítés nem a modell megfelelőségét jelenti. Nem természetes jelenségről van szó ugyanis, hanem mesteréges egyszerűsítésről. Ezért a szórások egyenlőségének hiánya, azaz a *heteroszkedaszticitás* nem hiba, hanem közeledés a valósághoz.

A változók csoportosításának érvényességét *Cronbach-alfa* használatával teszteltem (BONETT – WRIGHT 2015). Ez a mutató annak mérésére szolgál, hogy a változók valójában azt a jelenséget mérik-e, amit szeretnénk, ez az úgynevezett belső konzisztencia. Értéke 0–1 között van, a megfelelőséget a 0,7–0,85 közötti érték jelenti. Az e feletti értékek megítélése már ellentmondásos: egyesek szerint a 0,85 feletti érték kiváló eredmény, más nézőpontból azonban inkább úgy tűnik, hogy ilyen magas érték esetén a skála felesleges állításokat is tartalmaz. Megjegyzendő még, hogy a *Cronbach-alfa* értéke javítható úgy is, hogy bizonyos állításokat törölünk a mintából. Ez a törlés azonban nagy tapasztalatot, szaktudást és odafigyelést igényel, nehogy fontos változó vesszen el. Sikert ért el az indexeket létrehoznom, a válaszadókat pénzügyi szokásaik, műveltségük és aktivitásuk alapján, a hierarchikus klaszterképzés segítségével csoportokba soroltam. Mivel a kérdőívben nominális skálák találhatók, többek között a lakóhely vagy a családi állapot tekintetében, ezeknek az indexekkel való kapcsolatát *Spearman*-korreláció használatával számítottam. Az életkor és az indexek skála jellegű változók, kapcsolatukat Pearson korrelációs együtthatóval elemeztem, amikor feltételezhető volt a normalitás (HAUKE – KOSSOWSKI 2011, MCDONALD 2014).

Ahhoz, hogy adatsorunkat bizonyos statisztikai próbákkal vizsgálhassuk, megadott előfeltételeknek kell teljesülniük. Ez azt jelenti, hogy meg kell vizsgálnunk, megfelel-e az adatsorunk ezeknek az előfeltételeknek. Ilyen előfeltétel például a normalitás (normáloszlás). Ezzel kapcsolatban releváns információként fontosnak tartom megemlíteni a központi határeloszlás tételét (ROUAUD 2013). Bár a tétel matematikai-statisztikai levezetése és megfogalmazása meglehetősen bonyolult, jelen dolgozathoz elegendő annak a ténynek az ismerete, hogy a minta elemszámának növelésével a minta eloszlása közelít a normális eloszlás felé és a harminc elemet elérő minta már a normál eloszlásúnak tekinthető. Ez azt jelenti, hogy száz feletti elemszám esetén a minta normális eloszlása már olyan biztonsággal feltételezhető, hogy tényként vehetjük számításba – ez a központi határeloszlás tételének leegyszerűsített megfogalmazása.

Nominális változók esetén összefüggésüket *khi*-négyzet (a továbbiakban: χ^2) próbával teszteltem, *Cramér V*-vel (CRAMER – HOWWITT 2004) mértem és kereszttáblákban mutattam be. A demográfiai és a minőségi változók hatásait összességében kovarianciaanalízissel (*analysis of covariance*, a továbbiakban: *ANCOVA*) készített általános lineáris modellben (*general linear model – GLM*) elemeztem (BALTAGI 2008), és megvizsgáltam, hogy van-e közöttük szignifikáns kölcsönhatás. Ezenkívül a pénzügyi ismeretek és aktivitás összehasonlítására is szükség volt korrelációs és kétmintás tesztekkel. A fentiek közül a *Cramér-V* nem általánosan használt fogalom. Két kategorikus változó közötti asszociáció általánosan használt mértékét mutatja. Értéke 0 és 1 közötti lehet, ahol 0 a változók közötti asszociáció hiányának, az 1 pedig annak a helyzetnek felel meg, amikor az egyik változót felel meg, amelyet a másik teljesen meghatározza.

A kérdőív feldolgozása során a leíró statisztika módszerein túl regressziós modelleket használtam. Az adatok feldolgozásához az *SPSS*-t használtam, amelyet a klaszterképzésben is igénybe vettem. A *Ward*-módszerű klaszterelemzés célja a fiatalok jellemzése volt pénzügyi tudásuk, magatartásuk és attitűdjeik szempontjából, hiszen feltételeztem – és ez a modellek elemzésekor igazolódott is –, hogy célcsoportom nem homogén a vizsgált változók mentén. A klaszteranalízissel azt vizsgáltuk, hogy milyen csoportok képezhetők az alapján, hogy bizonyos esetekben (jelen vizsgálatnál a pénzügyi szokásokra, magatartásra és attitűdökre vonatkozóan) kimutathatóan hasonló válaszokat adnak az egyes csoportba tartozók.

Mivel a korreláció fennállása nem mutatja az ok-okozati összefüggéseket (SASSOWER 2017; TAVISH 2015), ezek feltárásához szükség volt néhány további vizsgálatra. Az egyik lehetőség a Simon-módszer (BLALOCK 1961) alkalmazása. Ez azonban nagy mintát igényel, és további feltétele, hogy a releváns változók egyáltalán ne zavarják az ok-okozati összefüggéseket. A másik népszerű oksági vizsgálat, a *Granger*-teszt (GRANGER 1969), ez viszont csak a hosszabb idősorok közötti oksági kapcsolat vizsgálatára alkalmazható. Olyan technikát kellett tehát találnom, ami lehetővé teszi annak elemzését, hogy a magasabb szintű pénzügyi ismeretek valóban okai-e a tudatosabb pénzügyi magatartásnak. Ehhez végül a döntési fák módszerét (LI et al. 2017) választottam, ami nemcsak osztályozásra, hanem előrejelzésre is alkalmas (SONG – LU 2015). A döntési fa komplex kérdések megválaszolását segíti azzal, hogy egymáshoz kapcsolódó részproblémákra bontja az eredeti feladatot. A döntések láncolt sorozatát végigkövetve megtudható, hogy az egyes választások sora végül milyen következményhez vezetnek. Jelen vizsgálatomban ennek a módszernek nem a döntéstámogató funkcióját használtam ki, hanem azt a jellegzetességét, hogy különbségképző algoritmus képes az egyes csoportok hasonlóságait és különbségeit is megmutatni és ezáltal kiemelni és rangsorba állítani az adott kérdést leginkább meghatározó ismérveket. Ennek ellenére, tekintettel az eljáráshoz kapcsolódó szakirodalmi konvencióra, a módszert továbbra is döntési fának nevezem dolgozatomban. Az okság kérdését úgy fogalmaztam meg, hogy mennyiben különböznek az egyes demográfiai csoportok közötti válaszok (döntések) és ezek hogyan eredményezik az egyes csoportok egymástól eltérő viselkedését. A döntési fák létrehozására használt algoritmusok rekurzív típusúak, azaz a mintán belül annak alapján történik a csoportok elválasztása, hogy a két csoport attribútumai hol különböznek a legjobban. A rekurzió több szinten is megvalósulhat, amíg a csomópontokra vonatkozó elemek el nem fogynak, homogénekké nem válnak, vagy az attribútumok el nem fogynak (CAO 2014, KAMIŃSKI et al. 2018).

A módszer képes bemutatni az egyes csoportok közötti különbségek okát. Az elemzést a szociodemográfiai változók és két saját készítésű mutató (pénzügyi ismeretek és pénzügyi viselkedés) segítségével végeztem el. A döntési fákat nominális és ordinális skálaváltozók alkották, χ^2 -automatikus interakciódetektálás (*Chi-squared automatic interaction detector*, a továbbiakban: *CHAID*) alkalmazásával. A döntési fák megalkotásához felhasznált algoritmusok közül ez az egyik leggyakoribb többváltozós rekurzív osztályozó eljárás. A módszer a függő változó és a magyarázó változók közötti kapcsolatrendszer könnyen értelmezhető vizuális fastruktúrában lehet ábrázolni, ami megkönnyíti az értelmezést. A modellkészítés szempontjából

az eljárás előnye, hogy a változók mérési skálájára és azok eloszlására nincs megkötés, az algoritmus vagy annak bővített változata a folytonos és kategóriás függő és független változókat is képes kezelni. Az eljárás lényege, hogy egyesíti azokat a magyarázó változókat, amelyek a függő változóra nézve a legkevésbé térnek el egymástól. Az így keletkezett kategóriák alkotják a fastruktúra következő szintjét, amelyen a függő változók egyesítés utáni csoportokra osztása folytatódik egy új szint létrehozásával.

Ez a rekurzív folyamat mindaddig folytatódik, amíg egy előre definiált megállító feltétel be nem következik. A felépítéskor alkalmazott megállító szabálynak megfelelően a szülői ágak sokasága nem lehet kevesebb 50-nél, a gyermekágak számának pedig legalább 25-nek kell lennie. Intervallum típusú és metrikus skálaváltozók (életkor, pénzügyi tudás és pénzügyi viselkedés) egyaránt szerepeltek a vizsgálatban. Az ezek mentén való megosztottság nagy hasonlóságot mutatott a megfogalmazott modellekben, ezért a jobb megértés érdekében kategorizáltam őket.

4.4. Az adatok minőségének kérdése

A felmérés során számos minőségi és érvényességi kérdéssel kell szembenézni (LEEUEW et al. 2008). A kérdőív végső formáját ezért pilot-teszt segítségével alakítottam ki. A minta várható terjedelmét figyelembe véve első lépésként a kérdőív kezdeti változatát huszonöt válaszadóval töltöttem ki. A kísérleti teszt résztvevői számára a kérdőív megítélésével kapcsolatos feltett kérdéseket tudományos kutatások (DILLMAN – SMYTH 2014, SAUNDERS et al. 2015) alapján választottam ki és a kapott válaszokat az *RQDA*-szoftver használatával elemeztem. A hivatkozott tanulmányok szerint a következő kérdéseket tettem fel a kísérleti teszt során:

- adminisztráció (a kérdőív kitöltéséhez szükséges idő, a kérdések érthetősége),
- kérdőív szerkezete (a kérdések relevanciája, szükségessége és átláthatósága),
- tartalom (a kérdések egyértelműsége, és hogy a kérdések mérik-e a szándékunkat).

A válaszadók egy része megjegyezte, hogy két kérdés bizalmas információra vonatkozik, amit valószínűleg a későbbi kutatási résztvevők sem akarnak majd megosztani velem. Mivel a kutatás szempontjából nem voltak fontosak, ezeket a kérdéseket a kérdőívből töröltem és helyettük más kérdéseket tettem fel vagy végleg kiküszöböltem ezeket (van-e autója, van-e hiteltartozása).

Ezután megvizsgáltam, hogy a teszt-kitöltők a kérdéseket egyértelműnek tekintik-e (mint végül kiderült, senkinek sem volt kétsége az egyértelműséggel kapcsolatban), és van-e olyan kérdés, amely kifogásolható. A kísérleti kérdőívek kitöltése megelőzte a kérdések végleges formájának kialakítását. A válaszok alapján a vitatott kérdéseket átdolgoztam a pontosítás érdekében. Néhányat külön kérdésekre bontottam, míg másokat alkérdésekkel tettem egyértelművé. Az átalakított kérdőív ezután már megfelelt az érvényesség kritériumainak.

A megbízhatóság dimenzió azt jelenti, hogy ha az adott módszert-eljárást azonos körülmények között alkalmazzák, általában hasonló eredményre vezet. Ez a feltétel a belső konzisztenciára vonatkozik, amely értelmezi, hogy a különböző változók megfelelően mérik-e a vizsgált jellemzőket (BOLLEN 1984). A mérendő indexek létrehozásának a belső konzisztencia elengedhetetlen feltétele; a siker mértéke *Cronbach-alfa* értékével mérhető.

4.5. A kérdőív összeállítása

A kérdőívem összeállításához áttekintettem a téma szakirodalmát, továbbá a napi pénzügyekkel kapcsolatos ismereteket, majd ennek alapján fogalmaztam meg saját kérdéseimet. A 4. számú mellékletben (M 4.) az 57. táblázat foglalja össze az egyes kérdésekhez felhasznált forrásokat, az 58. táblázat pedig a többször is használt DEMIRGÜÇ-KUNT et al (2018) tanulmányon belül pontosítja az egyes kérdések származási helyét.

Kérdőívemet először magyar nyelven készítettem el. Az osztrák és szlovák hallgatók megkérdezését az eredeti kérdőív német és szlovák nyelvre lefordított változatával végeztem. A fordításban azok az ismerőseim voltak segítségemre, akik a megcélzott egyetemeken tanulnak, ezért jól beszélik az ott használt nyelvet és nincs problémájuk a gazdasági szakkifejezéseknek az adott nyelvre fordításával sem. Tekintettel arra, hogy globalizálódó világunkban fokozatosan eltűnnek a korábbi elválasztó határok, mi elsősorban egyetemisták, diákok, fiatalok vagyunk. Ez azt jelenti, hogy több bennünk a közös kulturális elem, mint az állampolgárságunk szerinti különbség. A kérdőívek fordításában és célnyelvi adaptálásában ez jelentős könnyebbséget jelentett számomra kutatásom tervezésekor. Nem volt szükség oda-visszafordítás alkalmazására sem, mivel kérdőívem zárt kérdéseket tartalmazott, ezért az igen-nem válaszlehetőségek ugyanúgy numerikus kódolást kaptak, mint a Likert-skálás válaszok.

4.6. Hozzáférés az adatokhoz

Az összes kitöltött kérdőív összegyűjtésével maguk a válaszok érkeztek vissza a válaszadók neve nélkül, mivel a felmérést az anonimitás követelményét figyelembe véve hajtottam végre. Az adatgyűjtési módszer tehát offline kérdőív volt.

A válaszadók összesen hét különböző felsőoktatási intézmény alábbi nyolc karára járnak:

1. Budapesti Gazdasági Egyetem Pénzügyi és Számviteli Kar (a továbbiakban BGE-PSZK),
2. Eszterházy Károly Egyetem Pedagógiai Kar (a továbbiakban: EKE PK),
3. Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar (a továbbiakban: ELTE ÁJK),
4. Eötvös Loránd Tudományegyetem Gazdálkodástudományi Intézet (a továbbiakban: ELTE GTI; jelenlegi neve: ELTE Gazdaságtudományi Kar),
5. Budapesti Metropolitan Egyetem Művészeti és Kreatív Ipari Kar (a továbbiakban: METU ART),
6. Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar (a továbbiakban: PTE BTK),
7. *Fakultät für Wirtschaftswissenschaften, Wirtschaftsuniversität Wien* (Bécsi Gazdasági és Üzleti Egyetem Üzleti, Gazdasági és Statisztikai Kar, a továbbiakban: WU WiWi),
8. *Fakulta podnikového manažmentu, Ekonomická univerzita v Bratislave* (Pozsonyi Közgazdasági Egyetem Üzleti Menedzsment Kar, a továbbiakban: EUBA FPM).

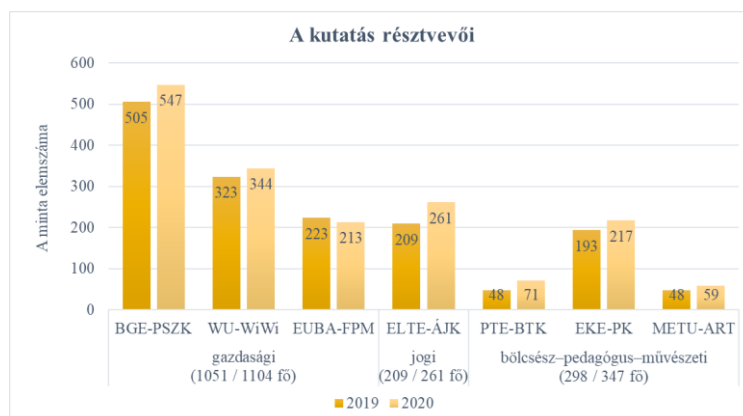
Mivel csak egy megfelelően kitöltött kérdőív érkezett vissza az ELTE GTI-ről, ezt a kart kizártam az elemzésből; tehát a vizsgálat összesen hét egyetem hét karának hallgatóira terjedt ki. Az elemzés nem magára a hét karra, hanem csak azok programjaira összpontosított, amelyeket önkényesen az alábbi három képzési területbe soroltam: gazdasági; jogi; és bölcsészettudomány, pedagógusképzés és művészet együttléve (a továbbiakban: bölcsész–pedagógus–művészeti).

5. EREDMÉNYEK ÉS AZOK MEGBESZÉLÉSE

5.1. A minta leíró statisztikája

Kutatásom két egymást követő évben (2019-ben és 2020-ban) végrehajtott kérdőíves felmérés eredményén alapul. Mindkét évben ugyanazt a kérdőívet kérdeztem le változatlanul. 2019-ben összesen 1 549-en töltötték ki, míg 2020-ban 1 712-en. Mindkét évben felsőoktatásban tanulókat kérdeztem, összesen hét egyetemről. A hét egyetem egy-egy karára fókuszáltam, így három képzés hallgatói kerültek a mintába. A hét egyetem a következő volt (16. ábra):

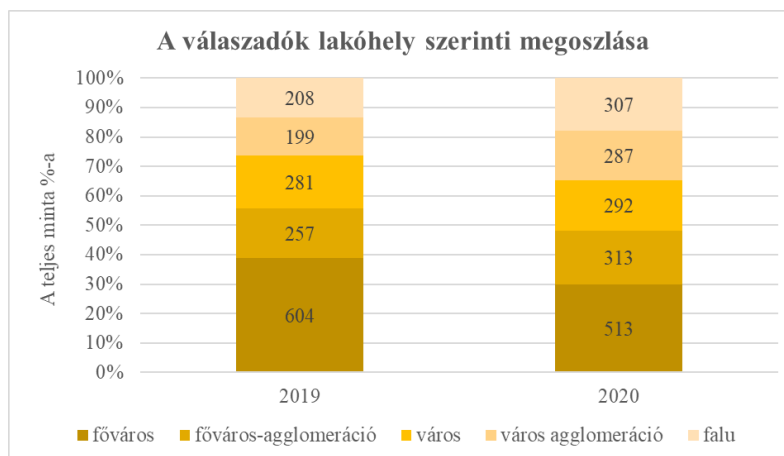
- Gazdasági képzésen:
 - BGE PSZK,
 - WU WiWi,
 - EUBA FPM.
- Jogi képzésen:
 - ELTE ÁJK.
- Bölcsész–pedagógus–művészeti képzéseken:
 - PTE BTK,
 - EKE PK,
 - METU ART.

16. ábra: A megkérdezettek megoszlása a két felmérés időpontjában egyetemenként és képzésenként

Forrás: saját kutatás

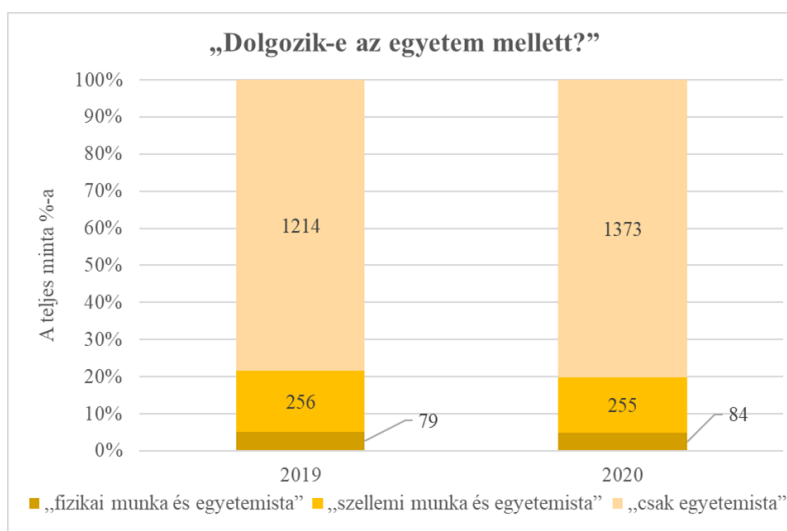
Nemek szerint nagyon hasonló megoszlásokat lehet tapasztalni mind a két évben: 2019-ben 655 nő (42,3%) és 894 férfi (57,7%); 2020-ban pedig 742 nő (43,3%) és 970 férfi (56,7%) került a mintába. A lakóhely típusa szerint is hasonlóképpen osztottak meg a hallgatók a két felmérés során. 2019-ben 604 fővárosi (39,0%), 257 főváros agglomerációjában lakó (16,6%), 281 városi (18,1%), 199 városi agglomerációban élő (12,8%) és 208 falusi (13,4%) hallgató válaszolt. 2020-ban némileg kisebb arányban kerültek a mintába a fővárosi lakosok és valamivel többen a városi agglomerációk és a falvak lakói (17. ábra). Ebben a második évben a megosztások a következőképpen alakultak: főváros 513 fő (30%), főváros agglomerációja 313 fő (18,3%), város 292 fő (17,1%), város agglomerációja 287 fő (16,8%) és falu 307 fő (17,9%).

17. ábra: A megkérdezettek megoszlása a két felmérés időpontjában településtípusonként

Forrás: saját kutatás

Mintámban, akárcsak az egyetemeken, többségében nappali tagozatos hallgatók voltak, a levelezősök aránya nagyjából egyötöd. 2019-ben 1 198 volt nappali tagozatos (77,3%) és 351 levelező tagozatos (22,7%). 2020-ban 1 358 nappali tagozatos hallgató (79,3%), továbbá 354 levelező tagozatos hallgató (20,7%) töltötte ki a kérdőívet. A mintába került hallgatók nagy része csupán egyetemi tanulmányokat folytat és nem végez mellette munkát. Ők 2019-ben 1 214-en (78,4%), 2020-ban pedig 1 373-an (80,2%) voltak a mintákban (18. ábra). Azok a hallgatók, akik egyetemi tanulmányaik mellett munkát is végeznek, nagyrészt szellemi tevékenységet folytatnak, így a mintában is nagyobb arányban képviseltették magukat: 2019-ben 256 fő (16,5%), 2020-ban 255 fő (14,9%). Nagyjából minden huszadik hallgató végez tanulmányai mellett fizikai munkát: 2019-ben 79 fő (5,1%), 2020-ban pedig 84 fő (4,9%).

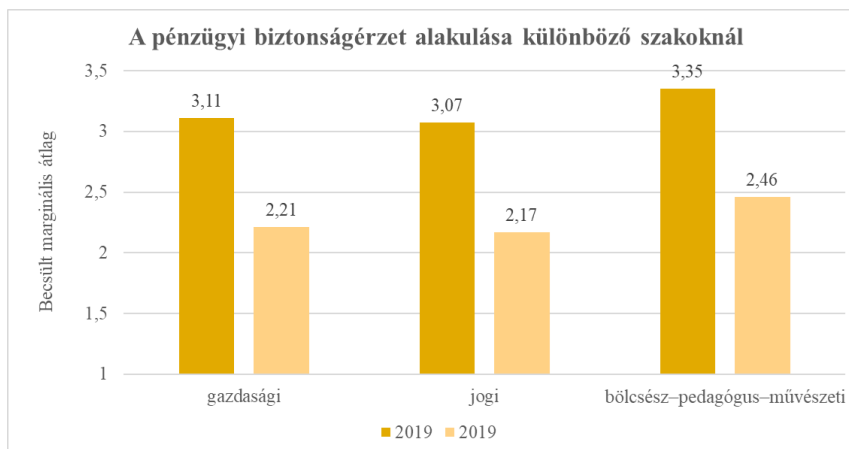

18. ábra: A megkérdezettek megoszlása a két felmérés időpontjában foglalkozástípusonként

Forrás: saját kutatás

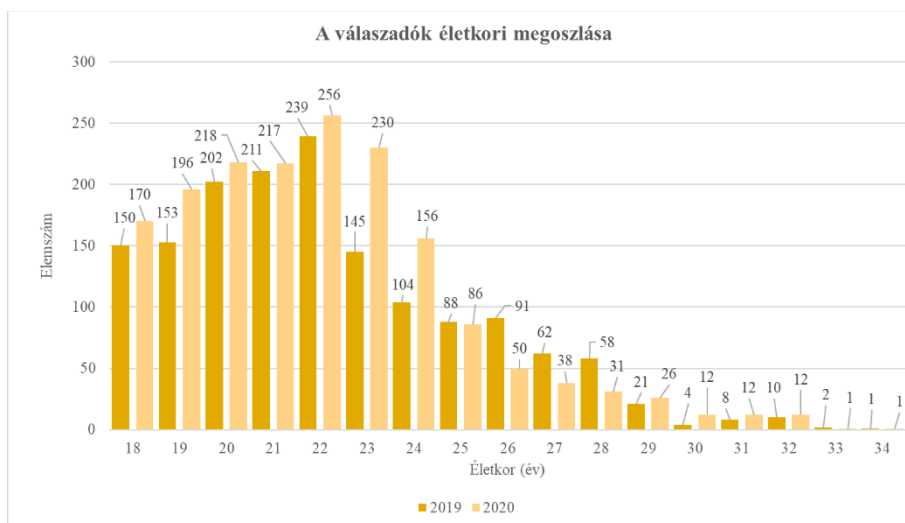
2019-ben 335-en voltak, akik egyetemi tanulmányaik mellett dolgoztak is, közülük 170-en (11,0%) voltak beosztottak, 44-en (2,8%) középvezetők, 53-an (3,4%) felsővezetők, és végül 68-an (4,4%) vállalkozók. Az arányok 2020-ra szinte változatlanok maradtak: 175-en (10,2%) voltak

beosztottak, 45-en (2,6%) középvezetők, 53-an (3,1%) felsővezetők és 66-an (3,9%) pedig vállalkozók (19. ábra).

19. ábra: A megkérdezettek megoszlása a két felmérés időpontjában beosztásonként
Forrás: saját kutatás

Életkor szerint a két felmérés megoszlása nagyon hasonlít egymáshoz, minimális eltérés látható a 23. életévüket betöltötték arányában. Ők az első mintában némileg kevesebben képviseltetik magukat, mint a második adatfelvételben (20. ábra).

20. ábra: A megkérdezettek életkor szerinti megoszlása a két felmérés időpontjában
Forrás: saját kutatás

A demográfiai kérdéseken túl összesen 83 kérdést tartalmazott a kérdőívem, amelyeket a következő csoportokba soroltam:

- a válaszadók pénzügyi biztonságérzetének mérésére használt 11 állítás,
- a pénzügyi ismeretek mérésére összeállított 32 kérdésből és állításból álló rész,
- 15 kérdés és állítás, mely a pénzügyi attitűd vizsgálatára,
- a pénzügyi viselkedés mérésére szolgáló 18 kérdés és állítás, végül

- a megkérdezettek stressz-szintjét mérő állítássor, mely a generalizált szorongás szindróma (*generalized anxiety disorder*, a továbbiakban: *GAD*) szűrésére és súlyosságának mérésére kifejlesztett *Generalized Anxiety Disorder 7* (a továbbiakban: *GAD-7*; SPITZER et al. 2006) általam készített fordítása, mely egy hétkérdéses amerikai stresszteszt.

A stressz-szintet mérő kérdéssor volt jelen munka szempontjából a legkevésbé releváns, de mivel a regressziós és az útválasztó modellben is szerepet játszik, a stresszel kapcsolatos eredményeket ezekkel a modellekkel kapcsolatosan ismertetem. Az ismereteket, viselkedést és attitűdöt felmérő három kérdéscsoport részben a szakirodalmi áttekintés alapján, részben saját fejlesztésű kérdésekből készült, melyekkel igyekeztem a lehető legszélesebben lefedni a három vizsgálni kívánt területet.

Az öt kérdéscsoport mindegyikéből saját indexet hoztam létre, melyek a következők:

- a pénzügyi biztonságérzet indexe (a továbbiakban: PÜ_BIZT),
- a pénzügyi ismeretek indexe (a továbbiakban: PÜ_ISM),
- a pénzügyi attitűd indexe (a továbbiakban: PÜ_ATT),
- a pénzügyi viselkedés indexe (a továbbiakban: PÜ_VIS),
- a hallgatói stressz szintje (a továbbiakban: STRESSZ).

Mind az öt esetben egyszerű számtani átlag segítségével hoztam létre az adott jellemvonást mérő indexet. A pénzügyi jólétet mérő állításokra adott válaszok egy-egy ötfokozatú *Likert*-skálára illeszkedtek, így az index elméleti tartományának két szélső értéke az egy és az öt volt. A *GAD-7* válaszait egy négyfokozatú *Likert*-skálán lehetett megadni, ennek megfelelően a STRESSZ index elméleti minimuma egy, elméleti maximuma pedig négy volt.

A három saját fejlesztésű index értéke nulla és egy közé eshetett, mivel többségében igen-nem válasz adás volt lehetséges, ahol az indexnek megfelelő válasz egy, az annak nem megfelelő válasz pedig nulla pontot ért. Amennyiben a válaszra nem csupán két lehetőség volt, akkor transzformáltam a több válaszlehetőséget úgy, hogy az indexnek legkevésbé megfelelő nulla, leginkább megfelelő egy, a többi pedig a két szélső érték között arányos helyet foglalt el. Végül ezen értékek átlagolásával hoztam az indexeket. Az öt index leíró statisztikáit tartalmazza a 4. táblázat.

4. táblázat: Az öt index leíró statisztikái

Kérdés	N	Minimum	Maximum	Átlag	Szórás
PÜ_BIZT	3261	1,36	4,73	2,72	0,59
PÜ_ISM	3261	0,28	0,94	0,66	0,10
PÜ_ATT	3261	0,13	1,00	0,72	0,16
PÜ_VIS	3261	0,26	0,82	0,62	0,09
STRESSZ	3261	1,00	4,00	2,31	0,61

Forrás: saját kutatás

5.2. Modellalkotás

Vizsgálatomban első lépéseként egy-egy lineáris modellel elemeztem az öt index meghatározó tényezőit. A magyarázó változók lehetséges körét a demográfiai változók és a másik négy index képezték. Nem csupán az egyedi hatásokra fókuszáltam, hanem arra is kíváncsi voltam, hogy létezik-e interakció az egyes magyarázó változók között, külön hangsúlyt fektetve az országra, mint csoportképző ismérvre. A minta nagyságából adódóan a központi határeloszlás tétele alapján feltételeztem annak normalitását, ezért a vizsgálatokat *ANCOVA*-val végeztem. Minden egyes vizsgált index esetében felállítottam egy lineáris modellt, mely első lépésben tartalmazta valamennyi demográfiai változót, valamint a másik négy indexet és ezeknek az évvel való interakcióját, mint magyarázó változót. Ezután eliminálva a nem szignifikáns változókat végül csak azt a modellt használtam a további elemzésben, melyben minden magyarázó változó szignifikáns. Ez alól kivételt csupán az jelentett, ha két változó interakciója szignifikáns hatást gyakorolt az eredmény változóra, miközben az interakcióban szereplő változók egyedi hatása nem szignifikáns; ez esetben a nem szignifikáns egyedi változót is tartalmazta a végső modell. A szignifikanciaszintet egységesen 5%-ban határoztam meg. A kvantitatív típusú elemzéseinket az *RStudio*- és az *Excel*-programok segítségével végeztem el. Ennek részleteit tartalmazza a 4–5. táblázat.

A kiinduló modell valamennyi kérdés esetén a következő volt:

$$Y = \beta_0 + \beta_1 X_{1i} + \beta_2 X_{2i} + \beta_3 X_{3i} + \beta_4 X_{4i} + \beta_5 X_{5i} + \beta_6 X_{6i} + \beta_7 X_{7i} + \beta_8 X_{8i} + \beta_9 X_{9i} + \beta_{10} X_{10i} + \beta_{11} X_{11i} + \beta_{12} X_{12i} + \beta_{13} X_{13i} + \beta_{14} X_{14i} + \beta_{15} X_{15i} + \beta_{16} X_{1i} X_{2i} + \beta_{17} X_{1i} X_{3i} + \beta_{18} X_{1i} X_{4i} + \beta_{19} X_{1i} X_{8i} + \beta_{20} X_{1i} X_{9i} + \beta_{21} X_{1i} X_{11i} + e_i \quad (1)$$

ahol:

- X1: Felmérés éve: 2019, 2020;
- X2: Képzés: gazdasági, jogi, bölcsész–pedagógus–művészeti;
- X3: Ország: Magyarország, Ausztria, Szlovákia;
- X4: Munkarend (nappali, levelező);
- X5: Foglalkozás
„fizikai munka és egyetemista”, „szellemi munka és egyetemista”, „csak egyetemista”;
- X6: Beosztás
beosztott, középvezető, felsővezető, vállalkozó,
egyetem mellett munkát nem vállaló hallgató (a továbbiakban: csak diák);
- X7: Nem: nő, férfi;
- X8: Kor;
- X9: Családi állapot: 1 = egyedülálló..., 5 = érzelmileg is szoros kapcsolatban);
- X10: Magánélettel való elégedettség:
1 = teljes mértékben elégedetlen..., 5 = teljes mértékben elégedett;
- X11: STRESSZ (saját index, ld. 4. táblázat);
- X12: PÜ_BIZT (saját index, ld. 4. táblázat);
- X13: PÜ_ISM (saját index, ld. 4. táblázat);
- X14: PÜ_ATT (saját index, ld. 4. táblázat), és
- X15: PÜ_VIS (saját index, ld. 4. táblázat).

Az öt illesztett modell közül valamennyi szignifikáns volt, magyarázó erejük pedig a gyengébb 14,11% és az erősebb 70,19% között szóródott. Ez utóbbi eredmény erősen magyarázott modellt jelent (5. táblázat).

5. táblázat: A lineáris modellek globális statisztikái

Mutató	PÜ_BIZT	PÜ_ISM	PÜ_ATT	PÜ_VIS	STRESSZ
R-négyzet (R^2)	0,6214	0,3735	0,1411	0,1899	0,7019
F	484,900	129,000	35,540	108,900	637,300
szf1	11	15	15	7	12
szf2	3249	3245	3245	3253	3248
Szig.*	< 0,001	< 0,001	< 0,001	< 0,001	< 0,001

(*Jelen és a további táblázatokban a szignifikanciaértéket „szig.” formában rövidíttem.)

Forrás: saját adatok

A globális magyarázottságon túl a meghatároztam azt is, hogy az egyes változók milyen *parciális* hatással bírnak a modellben, mely *parciális eta-négyzet* (a továbbiakban: η_p^2) mutatók tulajdonképpen az egyes változók hatás nagyságát is mérték. Ezek alakulását mutatja az 6. táblázat.

6. táblázat: A lineáris modellek magyarázott varianciája és a paraméterek η_p^2 -mutatói

Paraméter	PÜ_BIZT	PÜ_ISM	PÜ_ATT	PÜ_VIS	STRESSZ
R-négyzet (R^2)	0,6214	0,3735	0,1411	0,1899	0,7019
Felmérés éve	0,5774	0,0260	0,0000	0,0007	0,6805
Képzés	0,0521	0,1162	0,0439	0,0056	0,0223
Ország	n. a.	0,0020	0,0026	n. a.	0,0038
Munkarend	n. a.	0,0037	n. a.	0,0411	n. a.
Foglalkozás	n. a.	n. a.	0,0619	n. a.	n. a.
Beosztás	0,0073	n. a.	n. a.	n. a.	n. a.
Nem	n. a.	n. a.	0,0022	n. a.	n. a.
Kor	0,0001	0,0045	n. a.	n. a.	n. a.
Családi állapot	n. a.	n. a.	n. a.	n. a.	0,0005
Magénélet	n. a.	n. a.	0,0058	n. a.	n. a.
STRESSZ	n. a.	n. a.	n. a.	0,0045	n. a.
PÜ_BIZT	n. a.	0,0019	0,0012	n. a.	n. a.
PÜ_ISM	0,0016	n. a.	0,0128	0,0804	0,0017
PÜ_ATT	0,0015	0,0128	n. a.	n. a.	n. a.
PÜ_VIS	n. a.	0,0812	n. a.	n. a.	n. a.
Év * Képzés	n. a.	0,0117	0,0065	n. a.	0,0089
Év * Ország	n. a.	0,0005	0,0010	n. a.	0,0015
Év * Munkarend	n. a.	0,0015	n. a.	n. a.	n. a.
Év * Kor	0,0012	n. a.	n. a.	n. a.	n. a.
Év * Családi állapot	n. a.	n. a.	n. a.	n. a.	0,0013
Év * STRESSZ	n. a.	n. a.	n. a.	0,0015	n. a.

(Megjegyzés: *-gal jelöltem két változó interakcióját.)

Forrás: saját kutatás

Minden egyes modell esetében azt a gondolatmenetet követtem, hogy csupán akkor maradhatott bent egy változó a modellben, ha vagy az önálló hatása, vagy a felmérés évével mutatott interakciója volt szignifikáns. Ez utóbbi esetben természetesen előfordulhatott, hogy a modellben továbbra is szerepelt egy olyan változó, amelynek fő hatása nem volt szignifikáns. A modell egyes paramétereinek teszt statisztikáit 7–8. táblázat tartalmazza.

7. táblázat: A lineáris modellek paramétereinek *F*-statisztikái

Paraméter	PÜ_BIZT (3249)	PÜ_ISM (3245)	PÜ_ATT (3245)	PÜ_VIS (3253)	STRESSZ (3248)
Tengelymetszet (1)	1 228,185	378,236	287,026	692,717	1 271,406
Felmérés éve (1)	127,745	84,870	0,979	6,564	1 137,806
Képzés (2)	89,292	56,650	55,492	9,231	9,126
Ország (2)	NA	0,613	2,551	NA	1,036
Munkarend (1)	NA	16,448	NA	139,322	NA
Foglalkozás (2)	NA	NA	107,043	NA	NA
Beosztás (4)	5,942	NA	NA	NA	NA
Nem (1)	NA	NA	7,119	NA	NA
Életkor (1)	0,653	14,593	NA	NA	NA
Családi állapot (1)	NA	NA	NA	NA	5,739
Magénélet (1)	NA	NA	18,887	NA	NA
STRESSZ (1)	NA	NA	NA	0,218	NA
PÜ_BIZT (1)	NA	6,222	3,972	NA	NA
PÜ_ISM (1)	5,080	NA	42,015	284,485	5,515
PÜ_ATT (1)	4,819	41,927	NA	NA	NA
PÜ_VIS (1)	NA	286,660	NA	NA	NA
Év * Képzés (2)	NA	19,149	10,641	NA	14,549
Év * Ország (2)	NA	0,821	1,612	NA	2,472
Év * Munkarend (1)	NA	4,763	NA	NA	NA
Év * Életkor (1)	3,989	NA	NA	NA	NA
Év * Családi állapot (1)	NA	NA	NA	NA	4,302
Év * STRESSZ (1)	NA	NA	NA	4,954	NA

(Megjegyzések: *-gal jelöltem két változó interakcióját; zárójelben a paraméterek, illetve a maradéktag szabadságfokai láthatók.)

Forrás: saját kutatás

8. táblázat: A lineáris modellek paramétereinek szignifikancia-értékei

Paraméter	PÜ_BIZT	PÜ_ISM	PÜ_ATT	PÜ_VIS	STRESSZ
Tengelymetszet	< 0,001	< 0,001	< 0,001	< 0,001	< 0,001
Felmérés éve	< 0,001	< 0,001	0,323	0,010	< 0,001
Képzés	< 0,001	< 0,001	< 0,001	< 0,001	< 0,001
Ország	n. a.	0,542	0,078	n. a.	0,355
Munkarend	n. a.	< 0,001	n. a.	< 0,001	n. a.
Foglalkozás	n. a.	n. a.	< 0,001	n. a.	n. a.
Beosztás	< 0,001	n. a.	n. a.	n. a.	n. a.
Nem	n. a.	n. a.	0,008	n. a.	n. a.
Kor	0,419	< 0,001	n. a.	n. a.	n. a.
Családi állapot	n. a.	n. a.	n. a.	n. a.	0,017
Magénélet	n. a.	n. a.	< 0,001	n. a.	n. a.
STRESSZ	n. a.	n. a.	n. a.	0,641	n. a.
PÜ_BIZT	n. a.	0,013	0,046	n. a.	n. a.
PÜ_ISM	0,024	n. a.	< 0,001	< 0,001	0,019
PÜ_ATT	0,028	< 0,001	n. a.	n. a.	n. a.
PÜ_VIS	n. a.	< 0,001	n. a.	n. a.	n. a.
Év * Képzés	n. a.	< 0,001	< 0,001	n. a.	< 0,001
Év * Ország	n. a.	0,440	0,200	n. a.	0,085
Év * Munkarend	n. a.	0,029	n. a.	n. a.	n. a.
Év * Kor	0,046	n. a.	n. a.	n. a.	n. a.
Év * Családi állapot	n. a.	n. a.	n. a.	n. a.	0,038
Év * STRESSZ	n. a.	n. a.	n. a.	0,026	n. a.

(Megjegyzés: *-gal jelöltem két változó interakcióját.)

Forrás: saját kutatás

5.3. Eredmények

5.3.1. Pénzügyi biztonságérzet

A pénzügyi biztonságérzet indexét összesen hat állításra és öt kérdésre adott válasz alapján hoztam létre. Mind a 11 esetben ötfokozatú *Likert*-skálán mértem a válaszokat, ahol az 1-es érték jelentette a teljes egyet nem értést az 5-ös pedig a teljes egyetértést. Szükség esetén a megfelelő állításokra/kérdésekre adott válaszokat megfordítottam (ezeket *-gal jelöltem).

Mennyire jellemeznek téged az alábbi állítások?

- Képes lennék megoldani egy váratlan nagyobb kiadást.
- A pénzügyi jövőm biztosítva van.
- * Úgy érzem, többé nem fogom tudni megvenni, amire vágyom.
- Élvezhetem az életet, mert jól kezelem a pénzem.
- * Éppen csak boldogulok anyagilag.

- Aggódom, hogy elfogynak a megtakarításaim.

Milyen gyakran mondható el rólad, hogy...

- * esküvő, születésnap, ajándékozás túl nagy teher a számodra?
- van még pénzed a hónap végén is?
- * nem tudod követni a pénzügyeidet?
- te irányítod a pénzügyeidet?
- tudsz félretenni a bevételeidből?

A 11 állításra/kérdésre adott válaszokat átlagolva hoztam létre a pénzügyi biztonságérzetet mérő indexet. Ennek átlaga a teljes miután 2,72 volt, értékét pedig szignifikánsan befolyásolja, hogy melyik évben történt a felmérés ($\eta_p^2 = 0,5774$; $p < 0,001$), mi a megkérdezett képzése ($\eta_p^2 = 0,0521$; $p < 0,001$), beosztása ($\eta_p^2 = 0,0073$; $p < 0,001$), milyen a pénzügyi ismereteinek szintje ($\eta_p^2 = 0,0016$; $p = 0,028$), a pénzügyi attitűdjének foka ($\eta_p^2 = 0,0015$; $p = 0,028$), továbbá az év és a kor interakciója ($\eta_p^2 = 0,0012$; $p = 0,015$). Látható a η_p^2 -mutatók alapján, hogy a pénzügyi biztonságérzetre a legnagyobb hatást az idő múlása jelentette, a többi változó hatása hozzá képest jóval alacsonyabb (2–7. táblázat).

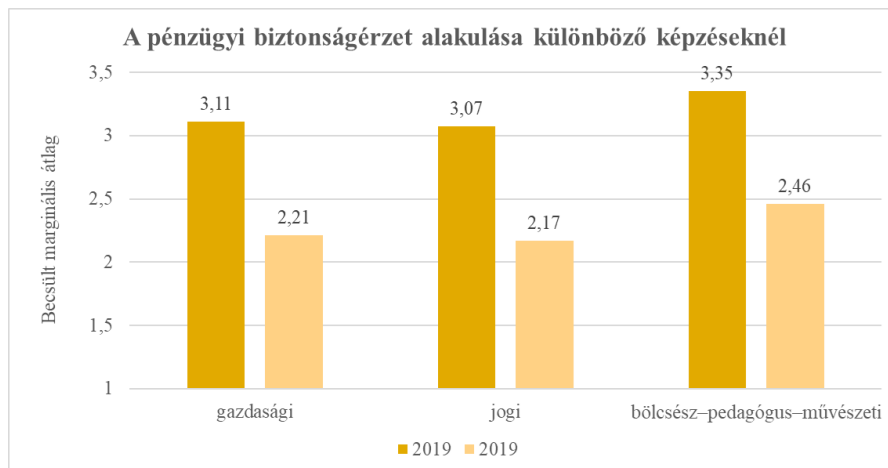
A vírushelyzet előtti pénzügyi biztonságérzet (3,17) jóval magasabb volt, mint az azt követő időszakban (2,28), azaz kijelenthető, hogy az egyetemi hallgatók szignifikánsan bizonytalanabbnak érezték pénzügyi helyzetüket a második vizsgálat idején. Ez a tendencia minden egyes képzésen hasonlóan alakult, nem mutatható ki szignifikáns interakció a felmérés éve és a képzés között. A képzések között viszont találtam szignifikáns eltérést, nevezetesen a bölcsész, pedagógus, művészeti szakos hallgatók pénzügyi biztonságérzete (2,90) szignifikánsan magasabb volt, mint a közgazdász- (2,66) és a joghallgatók (2,62) ilyen mutatója. Ez a tendencia mindkét évben jelen volt, azaz 2019-ről 2020-ra nem változott meg a pénzügyi biztonságérzet képzések szerinti nagyságrendje (9–11. táblázat és 21. ábra).

9. táblázat: A pénzügyi biztonságérzet becsült marginális átlagai a két felmérés időpontjában, képzésenként

PÜ_BIZT	Képzés	Gazdasági	Jogi	Bölcsész–pedagógus–művészeti
Felmérés éve	Csoportátlag	2,66	2,62	2,90
2019	3,17	3,11	3,07	3,35
2020	2,28	2,21	2,17	2,46

Forrás: saját kutatás

Beosztás szerint szignifikáns eltérést a vállalkozók esetében találtam, az ő átlaguk alacsonyabb (2,61), mint a többi beosztási csoporté, de szignifikáns eltérés csupán a beosztottak (2,74) és a csak diákok (2,78) között volt. Ezek az eltérések többé-kevésbé kimutathatók mindkét évben, azzal a különbséggel, hogy 2020-ra a beosztások szerinti eltérés csökkent, így a vállalkozó–beosztott eltérés már nem szignifikáns. Ez arra enged következtetni, hogy a világjárvány mindenkinek a pénzügyi biztonságérzetére hatott, de azokra hallgatókra, akik tanulmányaik mellett dolgoznak is nagyobb mértékben (12–13. táblázat és 22. ábra). Fontos megjegyezni, hogy az év és a beosztás interakciója csupán tendenciaszerűnek bizonyult ($p = 0,094$), így kivettem a modellből.

21. ábra: A pénzügyi biztonságérzet becsült marginális átlagai a két felmérés időpontjában, képzésenként
Forrás: saját kutatás

10. táblázat: A pénzügyi biztonságérzet becsült marginális átlagai közötti eltérések szignifikancia értékei képzések között, felméréseként és a teljes mintában

Képzés	Együtt	2019	2020
Gazdasági ↔ jogi	0,073	0,073	0,073
Gazdasági ↔ bölcsész-pedagógus-művészeti	< 0,001	< 0,001	< 0,001
Jogi ↔ bölcsész-pedagógus-művészeti	< 0,001	< 0,001	< 0,001

Forrás: saját kutatás

11. táblázat: A pénzügyi biztonságérzet becsült marginális átlagai közötti eltérések szignifikancia értékei a két felmérés időpontja között, képzésenként

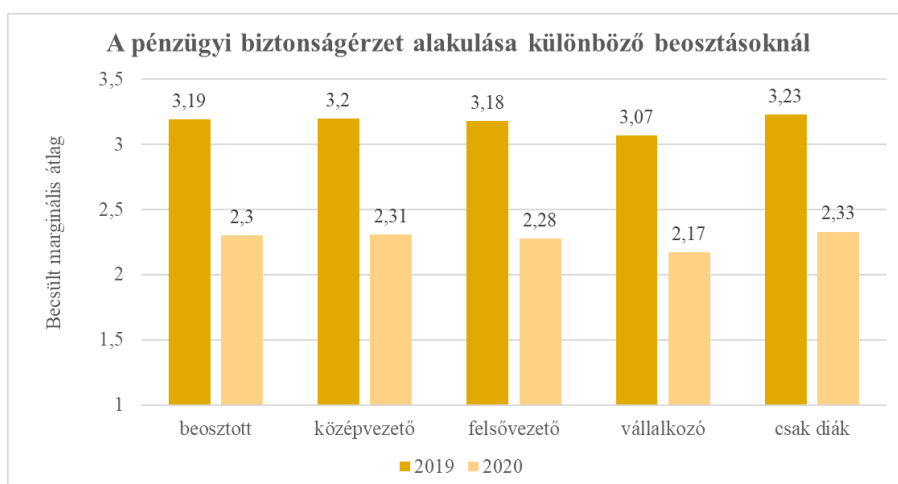
Év	Együtt	Gazdasági	Jogi	Bölcsész-pedagógus-művészeti
2019 ↔ 2020	< 0,001	< 0,001	< 0,001	< 0,001

Forrás: saját kutatás

12. táblázat: A pénzügyi biztonságérzet becsült marginális átlagai a két felmérés időpontjában, beosztásonként

PÜ_BIZT	Képzés	Beosztott	Középvezető	Felsővezető	Vállalkozó	Csak diák
Felmérés éve	Csoportátlag	2,75	2,76	2,73	2,62	2,78
2019	3,17	3,20	3,20	3,18	3,07	3,23
2020	2,28	2,31	2,28	2,28	2,17	2,33

Forrás: saját kutatás

22. ábra: A pénzügyi biztonságérzet becsült marginális átlagai a két felmérés időpontjában, beosztásonként

Forrás: saját kutatás

13. táblázat: A pénzügyi biztonságérzet becsült marginális átlagai közötti eltérések szignifikancia értékei beosztások között, felmérésenként és a teljes mintában

Beosztás	Együtt	2019	2020
Beosztott ↔ középvezető	> 0,999	0,000	> 0,999
Beosztott ↔ felsővezető	0,992	0,992	0,992
Beosztott ↔ vállalkozó	0,005	0,005	0,005
Beosztott ↔ csak diák	0,569	0,569	0,569
Középvezető ↔ felsővezető	0,986	0,986	0,986
Középvezető ↔ vállalkozó	0,049	0,049	0,049
Középvezető ↔ csak diák	0,968	0,968	0,968
Felsővezető ↔ vállalkozó	0,140	0,140	0,140
Felsővezető ↔ csak diák	0,625	0,625	0,625
Vállalkozó ↔ csak diák	< 0,001	< 0,001	< 0,001

Forrás: saját kutatás

A kvantitatív változók közül szignifikáns hatása a PÜ_ISM-nek ($t = -2,441$; $p = 0,015$) és a PÜ_ATT-nek ($t = -2,218$; $p = 0,027$) volt. Mindkettő esetében negatív összefüggést találtam, ami azt jelenti, hogy minél magasabb szintűek valakinek a pénzügyi ismeretei, annál alacsonyabb pénzügyi biztonságot él meg, és ugyanígy a fokozottabb pénzügyi attitűd is alacsonyabb pénzügyi biztonságérzetet eredményez. Mivel mindkét változó minimuma és maximuma 0, illetve 1, ezért a két változó meredeksége a két szélső érték pénzügyi biztonságérzetre gyakorolt hatása közötti eltérést mutatja (14. táblázat).

14. táblázat: A kvantitatív változók hatása a modellben

	Meredekség	St.* hiba	t	Szig.
Életkor	-0,0027	0,0032	-0,827	0,408
PÜ_ISM	-0,1345	0,0551	-2,441	0,015
PÜ_ATT	-0,0966	0,0436	-2,218	0,027

(*Jelen és a további táblázatokban a standard szót „st.” formában rövidíttem.)

Forrás: saját kutatás

Az életkor hatásával kapcsolatban interakció is kimutatható a modellben, azaz a vírushelyzet előtt (-0,0026) és az után (0,0060) eltérő meredekséggel rendelkezett az életkor. Ezek között az eltérés szignifikáns ($p = 0,046$). A két meredekség eltérő előjele mutatja, hogy míg a világjárvány előtt az volt a jellemző, hogy minél idősebb valaki annál inkább panaszkodott a pénzügyi biztonságával kapcsolatban, addig a világjárvány alatt a tendencia megfordult és inkább a fiatalok voltak azok, akik a pénzügyi biztonságukat kritikusabbnak élték meg (15. táblázat).

15. táblázat: Az életkor hatása a pénzügyi biztonságérzetre a két felmérés időpontjában

Felmérés éve	Csoportátlag	Meredekség
2019	3,17	-0,0026
2020	2,28	0,0060

Forrás: saját kutatás

A szintén 1–5-ig tartó skálán mért változó elméleti középpontjához közeli értéket vett fel 2019-ben az egyetemi hallgatók átlagos pénzügyi biztonságérzete, amely azonban 2020-ra majdnem egy egész ponttal csökkenve közelített az elméleti minimum felé. Azaz az egyetemi hallgatókat nagyon negatívan érintette a vírushelyzet, szignifikánsan rontva a pénzügyi biztonságérzetüket. Ez a negatív hatás akár közvetlenül is kialakulhatott (a pénzkereseti lehetőségek beszűkülésével), de közvetve is, hiszen az eltartóik, szüleik anyagi helyzetének romlása továbbgyűrűzhetett az egyetemi hallgatók irányába, csökkentve pénzügyi biztonságérzetüket.

Ezen túlmenően a képzés is befolyásoló tényező volt. Ez abban öltött testet, hogy a bölcsész–pedagógus–művészeti szakos hallgatók szignifikánsan magasabb fokú pénzügyi biztonságérzetről nyilatkoztak, azonban fontos szem előtt tartanunk, hogy a skála erőteljesen szubjektív, tehát inkább azt mérte, hogy hogyan érzik a pénzügyi biztonságukat, nem pedig annak objektív szintjét. Beosztás szerint leginkább a vállalkozók esetében volt alacsony a pénzügyi biztonságérzet foka, míg a többi beosztási típus (beleértve azokat az egyetemi hallgatókat is, akik tanulmányaik mellett nem végeznek semmilyen munkát) magasabb pénzügyi biztonságról nyilatkozott. Bár gyenge hatással, de a pénzügyi ismeret és az attitűd is negatívan befolyásolja a pénzügyi biztonságérzetet, azaz valaki minél szélesebb körű ismerettel rendelkezik és / vagy minél tudatosabb a pénzügyek területén valaki, annál nagyobb valószínűséggel nyilatkozott alacsonyabb pénzügyi biztonságszintről. Mindez talán azzal is magyarázható, hogy minél fontosabb valakinek a pénzügyi biztonság, annál jobban el tájékozódik ezen a területen, nagyobb tudatossággal is rendelkezik, így sokkal jobban látja, hogy mi mindent nem ért még el, mennyi minden hiányzik az életéből ezen a területen. Ezért negatívan értékeli saját pénzügyi biztonságát. Ez persze egy lehetséges magyarázat, melyet a további kutatás során lehet igazolni vagy cáfolni. Az életkorral kapcsolatban arra az érdekes megállapításra jutottam, hogy a világjárvány előtt negatív, utána viszont pozitív kapcsolat van az életkor és a pénzügyi biztonságérzet között. Ez azt jelenti, hogy míg 2019-ben minél idősebb volt valaki, annál alacsonyabb pénzügyi biztonságról számolt be, addig 2020-ban a tendencia megfordult és a fiatalok lettek azok, akik alacsonyabb pénzügyi biztonságot érzékeltek.

5.3.2. Pénzügyi ismeretek

A pénzügyi tudást 32 állítás/kérdés segítségével mértem, és az ezekre adott helyes válaszok aránya adta a pénzügyi tudás mutatójának értékét, melynek így elméleti minimuma 0, maximuma pedig 1 volt. A 32 állítást/kérdést alább ismertetem.

- Ismered a *Revolut* vagy a *Transferwise* szolgáltatókat?
- A lakáshitel előtörlesztését minél előbb érdemes megtenni.
- Az életbiztosítással kombinált jelzáloghitelnél a megtakarítás fedezi-e a törlesztendő összeget?
- Tudod-e, mi a teendőd, ha hitelkártyával/bankkártyával hibás terméket vásárol?
- Az ingatlannak nincs értékcsökkenése.
- Hány napod van meggondolnod magad bolti vásárlás esetén?
- Hány napod van meggondolnod magad online vásárlás esetén?
- A hitelkártyával korlátlan összegben vásárolhatunk.
- A háztartás költségvetés elkészítésekor melyik jövedelemmel kell számolni?
- Szerinted érdemes-e befektetési céllal biztosítást kötni?
- A hitelek összehasonlításánál fontos a kamatokat figyelembe venni.
- A törlesztőrészletet befolyásolja...
 - a lakóhely.
 - a futamidő.
 - az életkor.
 - a kamatláb.
 - a benchmark.
- A pénzpiaci alapoknak nincs kockázata mivel pénzünket csak bankszámlákra és értékpapírokba fektetik.
- A hitelközvetítő igénybevételel időt és pénzt spórolhatunk meg.
- Magánszemélyeknek az adómegállapításhoz szükséges bizonylatokat egy évig kell megőriznie.
- A családok hozzájárulása fontos, amikor a pénzügyi tanácsadó költségvetést készít.
- Vannak kockázatmentes befektetések is.
- A hitelintézetek nyilvántartanak...
 - senkit.
 - csak azt, aki kéri.
 - minden ügyfelüket.
 - mindenkit.
- Szükséges-e szerinted 10 millió Ft lakáshitel felvételéhez 4 millió Ft önrész?
- A teljes hiteldíjmutató (a továbbiakban: THM) minden, a hitelhez kapcsolódó költséget tartalmaz?
- A nyugdíjjárulékunk egy része kerül az önkéntes nyugdíjpénztárnál vezetett névre szóló számlánkra.
- Tudod-e, mire terjed ki a kötelező gépjármű felelősségbiztosítás?
- Mennyi kamatot fizet általában, ha 30 napon belül rendezi a hitelkártyán keletkezett adósságát?
- A középiskolában szükség van pénzügyi ismeretek oktatására.
- A konszolidációs (adósságrendező) hitel jelzáloghitel-e?
- A magánszemélynek adott hitel adóköteles jövedelem.
- Tudod-e, hogyan kell a kamatot számítani?
- A THM segít megbecsülni a hitel kamat- és árfolyamkockázatát.

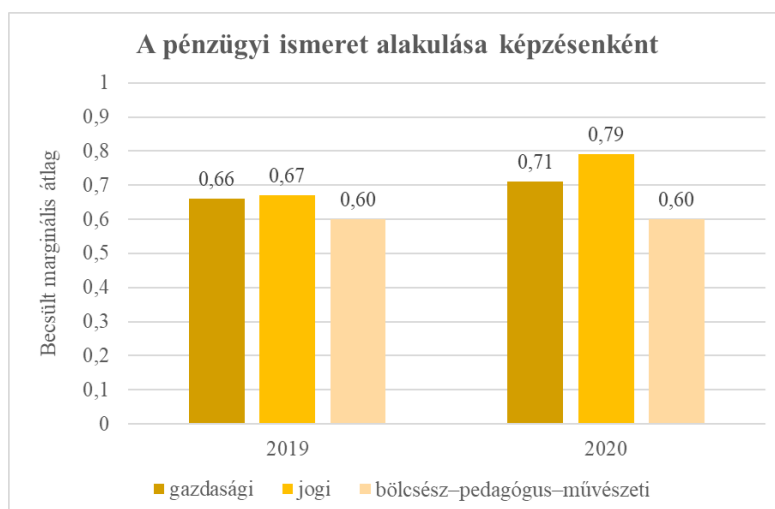
A pénzügyi ismeret mérő index átlaga 0,66 volt (szórás: 0,10), szignifikáns hatású volt több változó is: a felmérés éve ($\eta_p^2 = 0,0260$; $p < 0,001$), a képzés ($\eta_p^2 = 0,1162$; $p < 0,001$) és annak az évvel való interakciója ($\eta_p^2 = 0,0117$; $p < 0,001$), a kitöltő munkarendje ($\eta_p^2 = 0,0037$; $p < 0,001$) és a kitöltés idejével való interakciója ($\eta_p^2 = 0,0015$; $p = 0,029$), életkora ($\eta_p^2 = 0,0045$; $p < 0,001$), a pénzügyi biztonságérzetének szintje ($\eta_p^2 = 0,0019$; $p = 0,013$), pénzügyi attitűdje ($\eta_p^2 = 0,0128$; $p < 0,001$), pénzügyi viselkedése ($\eta_p^2 = 0,0812$; $p < 0,001$). A változók összesen 37,35%-át magyarázzák a pénzügyi ismeret varianciájának (16–24. táblázat).

16. táblázat: A pénzügyi ismeret becsült marginális átlagai a két felmérés időpontjában, képzésenként

PÜ_ISM	Képzés	Gazdasági	Jogi	Bölcsész–pedagógus–művészeti
Felmérés éve	Csoportátlag	0,68	0,68	0,60
2019	0,64	0,66	0,67	0,60
2020	0,66	0,71	0,69	0,60

Forrás: saját kutatás

Pénzügyi ismeret szintjére ható képzés és felmérés időpontjának interakciója elsősorban annak köszönhető, hogy míg a közgazdász- (2019: 0,66; 2020: 0,71) és a joghallgatók (2019: 0,67; 2020: 0,69) pénzügyi ismeretei szignifikánsan magasabbak voltak a második (2020-as) felmérés során, addig bölcsész–pedagógus–művészeti szakos hallgatók (2019: 0,60; 2020: 0,60) pénzügyi ismeretének szintje nem változott szignifikánsan, valamint a közgazdász- és a joghallgatók közötti eltérés is megfordult, és szignifikánssá is vált. A növekedés az említett két szak esetében nem volt számottevő, azonban ez a kis változás is szignifikáns volt. A szakok közötti eltérések, mindkét évben ugyanazt a relációt mutatták: a közgazdász-, illetve a joghallgatók pénzügyi ismereteinek szintje mindkét évben szignifikánsan magasabb volt, mint a bölcsész, pedagógus vagy művészeti szakos hallgatóké (16–18. táblázat és 23. ábra).

23. ábra: A pénzügyi ismeret becsült marginális átlagai a két felmérés időpontjában, képzésenként

Forrás: saját kutatás

17. táblázat: A pénzügyi ismeret becsült marginális átlagai közötti eltérések szignifikancia értékei képzések között, felméréseként és a teljes mintában

Képzés	Együtt	2019	2020
Gazdasági ↔ jogi	0,766	0,385	0,036
Gazdasági ↔ bölcsész–pedagógus–művészeti	< 0,001	< 0,001	< 0,001
Jogi ↔ bölcsész–pedagógus–művészeti	< 0,001	< 0,001	< 0,001

Forrás: saját kutatás

18. táblázat: A pénzügyi ismeret becsült marginális átlagai közötti eltérések szignifikancia értékei a két felmérés időpontja között, képzésként

Felmérés éve	Együtt	Gazdasági	Jogi	Bölcsész–pedagógus–művészeti
2019 ↔ 2020	0,001	< 0,001	0,001	0,627

Forrás: saját kutatás

Pénzügyi ismeret szintjén nagyon hasonló eredmények születtek a három ország hallgatói körében. Maga az ország nem szerepel a szignifikáns hatások között a modellben, csupán egyetlen szignifikáns *parciális* hatása mutatható ki, és ez is csak 2020-ban. A szignifikáns eltérés Magyarország (0,67) és Szlovákia (0,65) átlaga között van; az osztrák egyetemi hallgatóinak pénzügyi ismeretének szintje (0,67) nem tér el szignifikánsan a másik két ország azonos mutatójának átlagos értékétől (19–20. táblázat és 24. ábra).

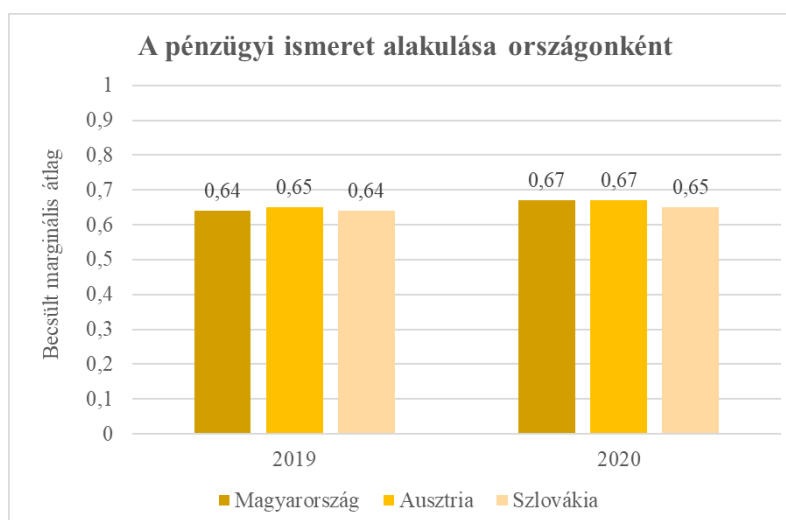
19. táblázat: A pénzügyi ismeret becsült marginális átlagai a két felmérés időpontjában, országonként

PÜ_ISM	Ország	HUN*	AUT*	SVK*
Felmérés éve	Csoportátlag	0,66	0,66	0,65
2019	0,64	0,64	0,65	0,64
2020	0,66	0,67	0,67	0,65

(*Jelen és a további táblázatokban Magyarországot, Ausztriát és Szlovákiát „HUN”, „AUT” és „SVK” formában rövidítem.)

Forrás: saját kutatás

A pénzügyi ismeretek szintjének növekedése 2019 és 2020 között a három ország közül kettőben volt kimutatható: Magyarországon és Ausztriában. Az említett két országgal szemben a szlovák egyetemisták között nem volt szignifikáns a pénzügyi ismeretek növekedése. Tekintettel a kis *parciális* különbségekre az ország hatása a modellben nem is volt szignifikáns (19. táblázat és 21. táblázat).

24. ábra: A pénzügyi ismeret becsült marginális átlagai a két felmérés időpontjában, országoként
Forrás: saját kutatás

20. táblázat: A pénzügyi ismeret becsült marginális átlagai közötti eltérések szignifikancia értékei országok között, felméréseként és a teljes mintában

Felmérés éve	Együtt	2019	2020
HUN ↔ AUT	0,985	0,874	0,960
HUN ↔ SVK	0,052	0,733	0,030
AUT ↔ SVK	0,054	0,511	0,077

Forrás: saját kutatás

21. táblázat: A pénzügyi ismeret becsült marginális átlagai közötti eltérések szignifikancia értékei a két felmérés időpontja között, országoként

Felmérés éve	Együtt	HUN	AUT	SVK
2019 ↔ 2020	0,001	< 0,001	0,009	0,126

Forrás: saját kutatás

A nappali (2019: 0,64), illetve levelező (2019: 0,66) képzésben résztvevők között csupán 2019-ben mutatható ki szignifikáns különbség az utóbbiak javára. 2020-ban viszont kisebb, már nem szignifikáns eltérést produkáltak (nappali: 0,65; levelező: 0,67), ahogyan azt a 22–23. táblázat mutatja.

22. táblázat: A pénzügyi ismeret becsült marginális átlagai a két felmérés időpontjában, munkarendenként

PÜ_ISM	Munkarend	Nappali	Levelező
Felmérés éve	Csoportátlag	0,65	0,66
2019	0,64	0,63	0,65
2020	0,66	0,66	0,67

Forrás: saját kutatás

23. táblázat: A pénzügyi ismeret becsült marginális átlagai közötti eltérések szignifikancia értékei munkarendek között, felméréseként és a teljes mintában

Munkarend	Együtt	2019	2020
Nappali ↔ levelező	0,001	< 0,001	0,222

Forrás: saját kutatás

A 2019-es és a 2020-as felmérés között a pénzügyi ismeretek tekintetében eltérés csupán a nappali tagozatos hallgatók esetében mutatható ki, ez a négy százados növekedést viszont szignifikáns (22. és 24. táblázat).

24. táblázat: A pénzügyi ismeret becsült marginális átlagai közötti eltérések szignifikancia értékei a két felmérés időpontja között, munkarendenként

Év	Együtt	Nappali	Levelező
2019 ↔ 2020	0,001	< 0,001	0,108

Forrás: saját kutatás

A modellben a kvantitatív változók közül több is szignifikáns hatást gyakorolt a pénzügyi ismeretek szintjére, hatásuk azonban mind a két évben statisztikailag megegyezik, azaz nem mutatható ki szignifikáns eltérés meredekségüket illetően. Az életkor esetében pozitív meredekséggel találkoztunk (0,002), mely azt jelenti, hogy a hallgatók évről évre magasabb szintű pénzügyi ismeretekre tesznek szert. A pénzügyi biztonságérzet viszont negatív hatással van a pénzügyi ismeretekre (-0,009), azaz ez magyarázható esetleg úgy is, hogy minél kevesebb pénzügyi gondja van valakinek, annál kevésbé van szüksége pénzügyei aktív menedzselésére. Valószínűbb azonban, hogy fordított összefüggésről van szó és a nagyobb pénzügyi tudás csökkentti a biztonságérzetet – ezt az összefüggést mutattam be a pénzügyi biztonságérzet elemzésekor. A pénzügyi attitűd pozitív hatással van a pénzügyi ismeretekre (0,061), azaz valaki minél közelebb érzi magához a pénzügyeket, annál nagyobb ismeretekkel is rendelkezik, ami arra utal, hogy a pénzügyekhez való pozitív viszonyulás az érdeklődést is növeli a pénzügyek elmélete iránt. A kvantitatív változók közül legnagyobb magyarázó ereje a pénzügyi viselkedésnek van, ami pozitív hatást gyakorol a pénzügyi ismeretekre (0,288). Ez azt jelenti, hogy valaki minél tevékenyebb a pénzügyek területén, annál nagyobb tudással is rendelkezik (25. táblázat).

25. táblázat: A kvantitatív változók hatása a pénzügyi ismeret modelljében

	Meredekség	St. hiba	t	Szig.
Életkor	0,002	0,001	3,820	< 0,001
PÜ_BIZT	-0,009	0,004	-2,494	0,013
PÜ_ATT	0,061	0,009	6,475	< 0,001
PÜ_VIS	0,288	0,017	16,931	< 0,001

Forrás: saját kutatás

A pénzügyi ismeretek szintje tehát számtalan tényezőtől függ, amit az is mutat, hogy a vizsgált tényezőkkel is csak kevéssel több mint egy harmadát sikerült megmagyarázni ezen mutató varianciájának. Leginkább a képzés, az életkor és a pénzügyi viselkedés magyarázza a pénzügyi ismeretek szintjét. A közgazdász- és a joghallgatóknak – vélhetőleg érdeklődési területüknek

köszönhetően – magasabb szintű ismeretei vannak, mint a pedagógus, bölcész, illetve művészeti szakos hallgatóknak. Ez a különbség 2019-ről 2020-ra nőtt, azaz a közgazdász- és a joghallgatók pénzügyi ismeretei nagyobb mértékben fejlődtek a bölcész–pedagógus–művészeti szakos hallgatók ismereteihez képest. 2019-ben még kimutatható volt a levelező oktatási rendszerben tanulók előnye a nappalisokkal szemben a pénzügyi ismeretek szintjében, azonban ez az eltérés 2020-ra eltűnt és azonos pénzügyi ismereti szintet tudtam kimutatni. Az életkor hatása nagyon gyenge, ám szignifikáns. Ez azt jelenti, hogy minél idősebb valaki, annál magasabb szintű pénzügyi ismerettel rendelkezik, ami természetes folyamat, főleg a társadalom fiatalabb korosztályaiban, amelyet én is vizsgáltam.

„A gyakorlat teszi a mestert” szólás több szempontból is bebizonyosodott, hiszen aki közelebb érzi magához a pénzügyeket, és aktív is az élet ezen területén, az magas szintű ismeretekkel is rendelkezik. A pénzügyi attitűd és viselkedés hatása a tudásra pozitív, azaz valaki minél tudatosabb valaki a pénzügyei területén, és minél inkább él az ilyen lehetőségekkel, annál magasabb szintűek a pénzügyi ismeretei.

5.3.3. Pénzügyi attitűd

A pénzügyi attitűd azt méri, hogy valaki számára mennyire fontos a pénzügyi életben való részvétel, mennyire érzi közel magához a pénzügyekkel való foglalkozást és mutat céltudatosságot ezen a területen. A pénzügyi attitűdöt 15 állításra, illetve kérdésre adott válasz alapján mértem. Valamennyi igaz-hamis állítás vagy eldöntendő (igen-nem) kérdés volt, így egyszerű számtani átlaguk adta az attitűd nulla-egy intervallumba eső mérőszámát. A 15 állítás/kérdés alább olvasható.

- Bankszámlámon történő tranzakciókkal tisztában vagyok.
- Az életben fontos a megfelelő célok kitűzése.
- Fontos-e Önnek, hogy tudja egy hitel felvételekor, hogy mekkora összeget kell összesen visszafizetnie?
- Fontos tudni, hogy mit akarunk az életben.
- Fontos-e Önnek tudnia, hogy mekkora összeget kell egy törlesztőrészletre fizetnie?
- Ön szerint fontos-e életbiztosítást kötni?
- Fontosnak tartja-e, ha rendelkezik/rendelkezne gépjárművel, arra casco (*casualty and collision*) biztosítást is kössön?
- Ön szerint érdemes befektetési céllal részvényt vásárolni?
- Tudja-e Ön, hogy milyen pénzforrásai vannak a hitelezőjének?
- Ön szerint érdemes befektetési céllal kötvényt vásárolni?
- Fontos-e az Ön számára, hogy legyen balesetbiztosítása?
- Ha van hitele, ismeri-e a hitelezője szabályzatát a törlesztőrészlet elmaradása esetére?
- Ön szerint érdemes befektetési céllal állampapírt vásárolni?
- Ön szerint érdemes befektetési céllal üzletrészt vásárolni?
- Fontos-e az Ön számára, hogy legyen széles körű magán egészségbiztosítása?

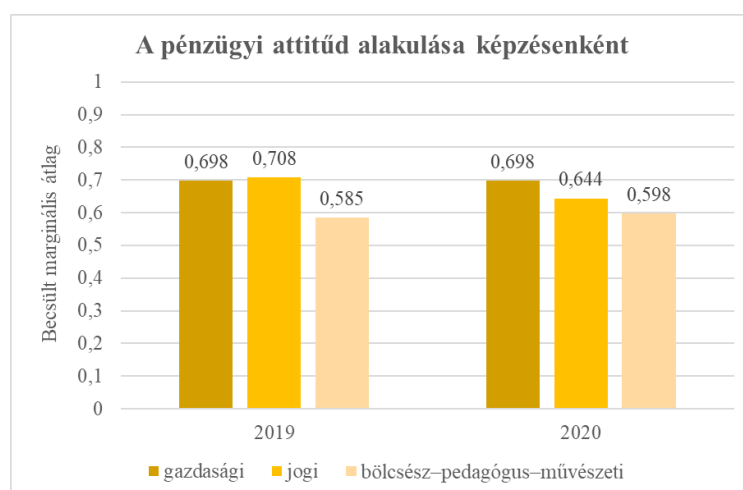
Az index átlaga a teljes mintában 0,62 volt (szórás: 0,16). Az összes modellezett változó közül ennek volt a legalacsonyabb a magyarázottsági hányada: 14,11%. Ennek megfelelően az egyes szignifikáns magyarázó változók hatása is gyengébb volt (26–33. táblázat). A képzése 4,39% ($p < 0,001$), a tanulás mellett végzett munkáé 6,19% ($p < 0,001$), míg a többi változó csak csekély mértékben befolyásolta az eredményváltozót (nem: 0,22% [$p = 0,008$]; magánélet: 0,58% [$p < 0,001$]; pénzügyi biztonságérzet: 0,12% [$p = 0,046$]; pénzügyi ismeretek: 1,28% [$p < 0,001$]; év és képzés interakciója: 0,65% [$p < 0,001$]).

26. táblázat: A pénzügyi attitűd becült marginális átlagai a két felmérés időpontjában, képzésenként

PÜ_ATT Felmérés éve	Képzés Csoportátlag	Gazdasági 0,70	Jogi 0,68	Bölcsész–pedagógus–művészeti 0,59
2019	0,66	0,70	0,71	0,59
2020	0,65	0,70	0,64	0,60

Forrás: saját kutatás

Mindkét évben a bölcsész–pedagógus–művészeti szakos hallgatók mutatták a legkisebb vonzódást a pénzügyekhez (2019: 0,59; 2020: 0,60). Ezek között az értékek között nem mutatható ki szignifikáns különbség. Szignifikánsan magasabb átlagot produkáltak viszont mindkét évben a jogász (2019: 0,71; 2020: 0,64), és még magasabbat a közgazdászhallgatók. A joghallgatók átlagát viszont csupán 2020-ban előzték meg szignifikánsan a közgazdászhallgatók (2019: 0,70; 2020: 0,70). 2019-ről 2020-ra pedig szignifikáns változást csupán a jogászok esetében tudtam kimutatni: az ő átlaguk valamelyest csökkent (26–28. táblázat és 25. ábra).

25. ábra: A pénzügyi attitűd becült marginális átlagai a két felmérés időpontjában, képzésenként

Forrás: saját kutatás

27. táblázat: A pénzügyi attitűd becült marginális átlagai közötti eltérések szignifikancia értékei képzések között, felmérésekenként és a teljes mintában

Képzés	Együtt	2019	2020
Gazdasági ↔ jogi	0,021	0,665	< 0,001
Gazdasági ↔ bölcsész–pedagógus–művészeti	< 0,001	< 0,001	< 0,001
Jogi ↔ bölcsész–pedagógus–művészeti	< 0,001	< 0,001	0,001

Forrás: saját kutatás

A képzés és a felmérés éve közötti interakció szignifikanciája annak köszönhető, hogy a joghallgatók pénzügyi attitűdjének szintje szignifikánsan csökkent 2019-ről 2020-ra. Mivel

csupán ez az egyetlen olyan jelenség a két változó metszetében, mely szignifikáns, ezért volt olyan alacsony az interakció hatásnagysága a modellben (26. táblázat).

28. táblázat: A pénzügyi attitűd becsült marginális átlagai közötti eltérések szignifikancia értékei a két felmérés időpontja között, képzésenként

Felmérés éve	Együtt	Gazdasági	Jogi	Bölcsész–pedagógus–művészeti
2019 ↔ 2020	0,124	0,940	< 0,001	0,408

Forrás: saját kutatás

A PÜ_ATT mint változó szintén nem gyakorolt a szignifikáns globális hatást a modellben, és az egyes országok között az egyes években sem volt kimutatható szignifikáns eltérés (29–31. táblázat és 26. ábra).

29. táblázat: A pénzügyi attitűd becsült marginális átlagai a két felmérés időpontjában, országonként

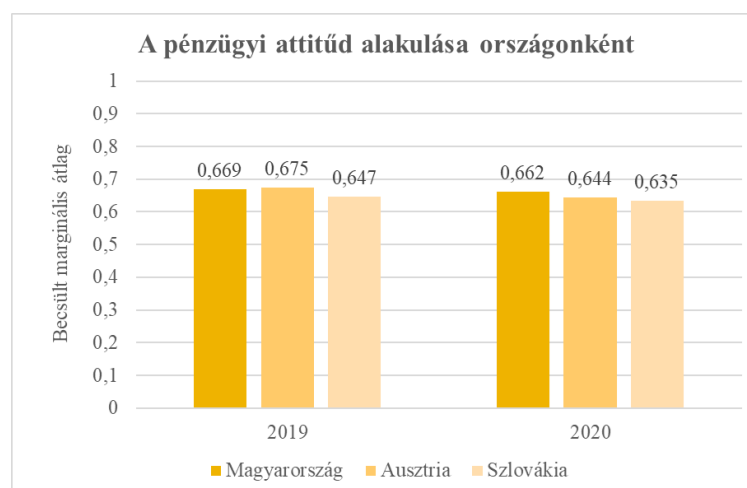
PÜ_ATT	Ország	HUN	AUT	SVK
Felmérés éve	Csoportátlag	0,67	0,66	0,64
2019	0,66	0,67	0,68	0,65
2020	0,65	0,66	0,64	0,64

Forrás: saját kutatás

30. táblázat: A pénzügyi attitűd becsült marginális átlagai közötti eltérések szignifikancia értékei országok között, felméréseként és a teljes mintában

Képzés	Együtt	2019	2020
HUN ↔ AUT	0,689	0,787	0,147
HUN ↔ SVK	0,012	0,175	0,056
AUT ↔ SVK	0,106	0,070	0,785

Forrás: saját kutatás

26. ábra: A pénzügyi attitűd becsült marginális átlagai a két felmérés időpontjában, országonként

Forrás: saját kutatás

A *parciális* hatások esetében a két év között Ausztria és Szlovákia esetében találtam szignifikáns különbséget: mindkét ország egyetemi hallgatóinak pénzügyi attitűdje szignifikáns mértékben csökkent 2019 (AUT: 0,68; SVK: 0,65) és 2020 (AUT: 0,64; SVK: 0,64) között. Ezzel szemben Magyarországon a két év között nem volt szignifikáns eltérés (2019: 0,67; 2020: 0,66). Tehát az osztrák és a szlovák egyetemi hallgatók hozzáállása a pénzügyekhez negatívan változott a vírushelyzet előtti időszakról az azalattira (29–31. táblázat).

31. táblázat: A pénzügyi attitűd becsült marginális átlagai közötti eltérések szignifikancia értékei a két felmérés időpontja között, országonként

Felmérés éve	Együtt	HUN	AUT	SVK
2019 ↔ 2020	0,124	0,503	0,038	< 0,001

Forrás: saját kutatás

A felmérés során három foglalkozási csoportot különböztettem meg, melyek a következők voltak: egyetemi tanulmányaik mellett fizikai munkát végzők, a tanulmányaik mellett szellemi munkát végzők, és azok, akik nem dolgoznak tanulmányaik mellett. A három csoport között szignifikáns eltéréseket találtam. Ezek alapján a legalacsonyabb pénzügyi attitűddel azok rendelkeznek, akik szellemi munkát végeznek egyetemi tanulmányaik mellett (0,61), náluk szignifikánsan jobban vonzódnak a pénzügyekhez azok, akik fizikai munkát (0,65). A legmagasabb pénzügyi attitűd azokat jellemzi (32–33. táblázat), akik csupán egyetemi hallgatók és emellett nem dolgoznak (0,71).

32. táblázat: A pénzügyi attitűd alakulása különböző foglalkozásoknál, a teljes mintában

Foglalkozás	Együtt
„Fizikai munka és egyetemista”	0,65
„Szellemi munka és egyetemista”	0,61
„Egyetemista”	0,71

Forrás: saját kutatás

33. táblázat: A pénzügyi attitűd becsült marginális átlagai közötti eltérések szignifikancia értéke a foglalkozások között, a teljes mintában

Foglalkozás	Együtt
„Fizikai munka és egyetemista” ↔ „szellemi munka és egyetemista”	0,005
„Fizikai munka és egyetemista” ↔ „csak egyetemista”	< 0,001
„Szellemi munka és egyetemista” ↔ „csak egyetemista”	< 0,001

Forrás: saját kutatás

A nők és a férfiak között szignifikáns eltérés mutatható ki, bár túl nagy különbségeket nem találtam. A férfiak pénzügyi attitűdje (0,662) szignifikánsan ($p < 0,001$) magasabb a nőkéénél (0,648). A modellbe bevont három kvantitatív változó, szignifikáns hatással van a pénzügyi attitűdre. A magánéleti elégedettség (0,009) pozitív hatású a pénzügyi attitűdre. A pénzügyi biztonság viszont elkényelmesedéshez vezet, ezt igazolja a negatív hatása (-0,014), azaz minél jobb pénzügyi helyzetben van valaki, annál kevésbé érdeklődik aktívan a pénzügyek iránt. A pénzügyi tudás viszont pozitív hatású a pénzügyi attitűdre (0,200), vagyis minél magasabb szintű ilyen irányú ismeretekkel rendelkezik valaki, annál közelebb érzi magához a pénzügyeket is (34. táblázat).

34. táblázat: A kvantitatív változók hatása a pénzügyi attitűd modelljében

	Meredekség	St. hiba	t	Szig.
Magánélet	0,009	0,002	4,346	< 0,001
PÜ_BIZT	-0,014	0,007	-1,993	0,046
PÜ_ISM	0,200	0,031	6,482	< 0,001

Forrás: saját kutatás

A modellben szereplő változók közül a képzés volt a legnagyobb hatással a pénzügyi attitűdre. Közel azonos hatású a pénzügyi tudás is. A képzés esetében igazolható, hogy a közgazdász- és a joghallgatók pénzügyi attitűdje magasabb, mint a bölcsész, pedagógus, művészeti szakos hallgatóké. Ez nem meglepő, hiszen az általam vizsgált képzések közül leginkább a közgazdász- és a joghallgatók azok, akik racionálisabbak pénzügyi téren (is). Az egyetem mellett dolgozók között a szellemi munkát végzőké a legalacsonyabb pénzügyi attitűd, őket követik a fizikai munkát végzők, és a leginkább azok érdeklődők, akik csupán egyetemi tanulmányokat folytatnak. A férfiakhoz kissé közelebb állnak a pénzügyek, mint a nőkhez. A magánéleti elégedettség pozitív hatású a pénzügyi attitűdre. Ez azt jelenti, hogy aki érzelmegazdagabb párkapcsolatban él, az tudatosabban gondolkodik a pénzügyek területén is. Ez kapcsolatban lehet azzal is, hogy közösen kell megszervezniük a havi költségvetést, ami tudatosságot igényel. Ezen elgondolás igazolása további kutatás tárgya lehet. A pénzügyi biztonságérzet viszont negatív hatással van a pénzügyi attitűdre és a pénzügyi ismeretekre is. Tehát akinek nincsenek gondjai, nem is gondolkodik azon, hogyan kell őket megoldania. A pénzügyi ismeret viszont pozitívan függ össze a pénzügyi attitűddel, ami természetes, hiszen az ismeretek magasabb foka nagyobb tudatosságot is eredményez, ahogyan ezt már korábban is láttuk. Az ország szintén nem gyakorolt globális hatást, a pénzügyi attitűd erőssége viszont Ausztria és Szlovákia esetében – bár csak csekély mértékben – csökkent a világjárvány előtti időszakra az első hullám időszakára.

5.3.4. Pénzügyi viselkedés

A pénzügyi viselkedést 18 kérdéssel mértem. Az igen-nem típusú eldöntendő kérdések esetében az igen válasz egy pontot, a nem pedig a nullát ért. Ahol egy tevékenység gyakoriságára kérdeztem rá, ott a leggyakoribb viselkedést jelentő válasz kapott egy pontot, a soha nullát, a többi pedig a két szélső érték közötti arányos értéket. A 18 válaszból azok átlagaként hoztam létre a pénzügyi viselkedés indexet, melynek tehát elméleti minimuma nulla, elméleti maximuma pedig egy. Az index létrehozásához felhasznált kérdések alább olvashatók.

- Van bankszámlád?
- Van devizaszámlád?
- Van bankkártyád?
- Ha van gépjárműved, van Casco biztosításod?
- Van életbiztosításod?
- Milyen gyakran használsz internetbankot?
- Használ-e mobilbankot?
- Hogyan fizeted a számláidat?
 - készpénzzel (csekk)
 - banki utalással
 - csoportos beszedéssel
- Készítesz-e költségvetést?
- A bankszámlakivonat... érdemes átvizsgálni.
 - soha
 - ritkán
 - alkalmanként
 - minden hónapban
- Határidőre kifizeted a számláidat?
- Van-e hitelkártyád?
- Ha igen, milyen gyakran használod?
 - soha
 - néha
 - gyakran
 - amikor csak teheti
- Milyen gyakran használod az alábbi szolgáltatásokat: *Reolut, Transferwise*?
 - soha
 - néha
 - gyakran
 - amikor csak teheti
- Jövedelmed (fizetés, ösztöndíj stb.) bankszámlára érkezik?
- Használod-e hitelkártyádat banki azonosításra?

A pénzügyi viselkedés átlagos értéke 0,62 (szórás: 0,09), teljes modellje pedig 18,99%-os magyarázó erejű. A modellben a pénzügyi ismeret ($\eta_p^2 = 0,0804$; $p < 0,001$) és a hallgatók munkarendje ($\eta_p^2 = 0,0411$; $p < 0,001$) a legnagyobb hatású. A másik öt változó hatása is szignifikáns, azonban hatásuk elenyésző: felmérés éve ($\eta_p^2 = 0,0007$; $p = 0,010$), képzés ($\eta_p^2 = 0,0056$; $p < 0,001$); STRESSZ ($\eta_p^2 = 0,0045$; $p = 0,641$); év és a STRESSZ interakciója ($\eta_p^2 = 0,0015$; $p = 0,026$). A részleteket a 35–38. táblázatok tartalmazzák.

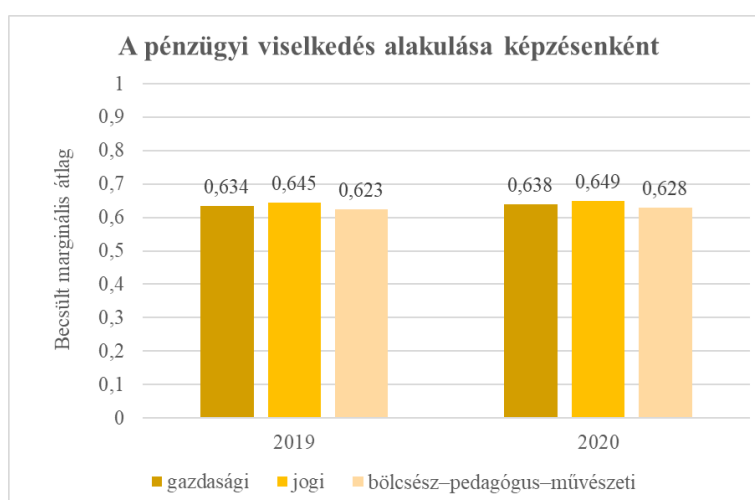
A pénzügyi viselkedés 2019-hez képest (0,63) szignifikánsan ($p = 0,048$) változott 2020-ra (0,64) azonban a növekedés nagysága elég kis mértékű. A három vizsgált szak között szignifikáns sorrend állítható fel a szerint, hogy mely szak hallgatóira jellemző leginkább a pénzügyi viselkedés magasabb foka. A legalacsonyabb átlaggal a bölcsész, pedagógus, művészeti szakos hallgatók

rendelkeznek (0,63), őket követik a közgazdászhallgatók (0,64), és a legmagasabb átlaggal pedig a joghallgatók rendelkeznek (0,65). Ez a tendencia mindkét évben jellemző volt, ezért szignifikáns interakció nem volt kimutatható a két változó között (35–36. táblázat és 27. ábra).

35. táblázat: A pénzügyi viselkedés becsült marginális átlagai a két felmérés időpontjában, képzésenként

PÜ_VIS Felmérés éve	Képzés Csoportátlag	Gazdasági 0,64	Jogi 0,65	Bölcsész–pedagógus–művészeti 0,63
2019	0,63	0,63	0,65	0,62
2020	0,64	0,64	0,65	0,63

Forrás: saját kutatás

27. ábra: A pénzügyi viselkedés becsült marginális átlagai a két felmérés időpontjában, képzésenként

Forrás: saját kutatás

36. táblázat: A pénzügyi viselkedés becsült marginális átlagai közötti eltérések szignifikancia értékei képzések között

Képzés	Együtt
Gazdasági ↔ jogi	0,011
Gazdasági ↔ bölcsész–pedagógus–művészeti	0,029
Jogi ↔ bölcsész–pedagógus–művészeti	< 0,001

Forrás: saját kutatás

Szignifikáns eltérés ($p < 0,001$) mutatható ki a nappali (0,62) és a levelező tagozatos (0,66) hallgatók pénzügyi viselkedésének aktivitása között. Az utóbbiak esetében szignifikánsan magasabb értéket mértem, ami azt jelenti, hogy levelező hallgatók nagyobb mértékben vesznek részt a pénzügyi életben, és több területen aktívak. A modellben két kvantitatív változó szerepelt. A STRESSZ önálló hatása nem szignifikáns ($p = 0,641$), azonban a pénzügyi ismeret pozitív hatása (0,276) igen ($p < 0,001$). Ez arra enged következtetni, hogy ha valaki jobban eligazodik a pénzügyek területén, akkor ez a gyakorlatban úgy jelentkezik, a pénzügyi viselkedése is több területre terjed ki. A hallgatói stressz-szint indexe viszont szignifikánsan eltérő hatással volt a

pénzügy viselkedésre 2019-ben és 2020-ban ($p = 0,026$), negatív hatása (-0,0218) megjelent 2020-ban, azaz minél stresszesebb volt valaki, annál visszafogottabb volt a pénzügyi viselkedése (37–38. táblázat).

37. táblázat: A kvantitatív változók hatása a pénzügyi viselkedés modelljében

	Merekség	St. hiba	t	Szig.
STRESSZ	-0,003	0,007	-0,467	0,641
PÜ_ISM	0,276	0,016	16,867	< 0,001

Forrás: saját kutatás

38. táblázat: A STRESSZ hatása a pénzügyi viselkedés modelljében a két felmérés időpontjában

Felmérés éve	Csoportátlag	Merekség
Együtt		-0,0032
2019	0,63	-0,0032
2020	0,64	-0,0218

Forrás: saját kutatás

Összességében tehát a pénzügyi viselkedés magasabb fokát inkább azon diákok esetében tudtam kimutatni, akik levelező tagozatosok és/vagy magasabb szintű pénzügyi ismeretekkel is rendelkeznek. Azaz a levelező tagozaton tanuló hallgatók esetében magasabb fokú pénzügyi viselkedést lehetett mérni, de abban ölt testet, hogy nagyobb aktivitást mutatnak a pénzügyi területen. A pénzügyi ismeretek esetében ezt a kapcsolatot az előző modellben már láttuk, ez csupán megerősíti azt, ha valaki magasabb szintű pénzügyi ismeretekkel rendelkezik, akkor a pénzügyek területén szélesebb körben fog aktivitást mutatni. Ez akár egymást erősítő tendencia is lehet, nem biztos, hogy egyértelműen meg lehet határozni azt, hogy melyik az ok és melyik az okozat.

Az előbb említett két változó (munkarend és pénzügyi ismeretek) volt a legnagyobb hatással a pénzügyi viselkedés szintjére, de emellett említésre méltó, hogy bár 2019-ben még nem, de 2020-ban a stressz már kifejtette negatív hatását pénzügy viselkedésre, azaz valakire minél jellemzőbb volt, hogy életében teret nyert a stressz, annál valószínűbb volt, hogy a pénzügyi aktivitása is korlátozottabb lesz. Továbbá a három vizsgált szak közül a jogi volt az, melynek hallgatói esetében a legnagyobb és a bölcsész–pedagógus–művészeti szakok hallgatóinál a legkisebb szintű pénzügyi aktivitást lehetett mérni. A közgazdászhallgatók az előbb említett másik két szak közötti szintet mutatták. Hasonlóan a pénzügyi ismeretekhez és attitűdhöz, ellentétben a stresszel és a pénzügyi biztonságérzettel az összehasonlított két év vajmi kevéssé – bár szignifikánsan – tér el: 2020-ra növekedett valamelyest a pénzügy viselkedés átlagos szintje. Ez összességében arra hívja fel a figyelmet, hogy a vírushelyzet negatív hatását elsősorban a stresszre és a pénzügyi biztonságra fejtette ki, azaz az emberek idegesebbé váltak, és az anyagi biztonságuk is csorbát szenvedett. Ezzel szemben a pénzügyi ismeretek (nem meglepő módon), attitűd és viselkedés szinte alig érezhetően változott 2019 és 2020 között.

5.3.5. Útelemzés országok szerint

Az általam vizsgált dimenziók összefüggésrendszerét egy útelemzés, a strukturális egyenletek modellezésének (*Structural Equation Model – SEM*) módszere segítségével térképeztem fel. Az elemzés a következő változókat tartalmazta:

- felmérés éve (a világjárvány előtt vagy első hulláma után),
- életkor,
- PÜ_ISM,
- PÜ_ATT,
- PÜ_BIZT,
- PÜ_VIS,
- STRESSZ.

A modellben tisztán magyarázó változóként szerepelt a megkérdezett életkora, illetve a felmérés idejét jelképező változó. A modell végső eredményváltozója a PÜ_VIS volt, a maradék négy változó pedig magyarázó, illetve eredményváltozóként is szerepelt a modellben. A három ország adatbázisa alapján egy párhuzamos strukturális modellt állítottam fel, így összehasonlíthatóvá vált az, hogy miként alakulnak az összefüggések a modellbe bevont változók között a három ország tekintetében.

Feltételezésem szerint a vírushelyzet szignifikáns hatást gyakorolt a válaszadók stressz-szintjére, és ezen keresztül végsősoron befolyásolta azt, hogy hogyan alakul a pénzügyi biztonságérzetük, illetve viselkedésük. Az életkor pedig szignifikáns hatást gyakorol a pénzügyi attitűdre és ismeretekre, melyek meghatározói lesznek a pénzügyi viselkedésnek.

A létrejött strukturális modell illeszkedési statisztikáit a következő mutatókkal jellemezhetjük:

- normalizált illeszkedési mutató (*normed fit index*, a továbbiakban: *NFI*);
- relatív illeszkedési mutató (*relative fit index*, a továbbiakban: *RFI*);
- inkrementális illeszkedési mutató (*incremental fit index*, a továbbiakban: *IFI*);
- Tucker–Lewis mutató (*Tucker–Lewis index*, a továbbiakban: *TLI*), és
- összehasonlító illeszkedési mutató (*comparative fit index*, a továbbiakban: *CFI*).

Ezek a mutatók igen jók, ugyanis mindegyik 0,9 fölötti értékkel rendelkezik (*NFI* = 0,959; *RFI* = 0,905; *IFI* = 0,963; *TLI* = 0,912; *CFI* = 0,962).

Emellett az illeszkedés átlagos négyzetes hibája is megfelelő az alábbiak alapján:

- a reziduumok négyzetes középértéke (*root mean square error of approximation*, a továbbiakban: *RMSEA*);
- 90%-os megbízhatóságú konfidenciaintervallum alsó határa (*lower boundary of the 90% confidence interval*, a továbbiakban: *LO 90*), és
- 90%-os megbízhatóságú konfidenciaintervallum felső határa (*higher boundary of the 90% confidence interval*, a továbbiakban: *HI 90*).

Értéke 0,08 alatti (*RMSEA* = 0,058; *LO 90* = 0,053; *HI 90* = 0,064).

A modellépítés során azt tartottam szem előtt, hogy egy út akkor maradhatott a modellben, ha legalább az egyik ország esetében szignifikáns volt, és javított az illeszkedési statisztikákon. A

szignifikancia határát 5%-ban határoztam meg, az ez alatti szignifikancia értékű kapcsolatokat inszignifikánsnak minősítettem. Ezek alapján összesen 12 kapcsolatot tartalmaz a modellem, melyek statisztikáit 39–41. táblázat tartalmazza.

39. táblázat: Magyarország útmodelljeiben szereplő direkt hatások nagysága, standardizált nagysága és tesztstatisztikái

Hatás	Együttható	St. együttható	St. hiba	t	Szig.
PÜ_ISM ← Életkor	0,008	0,216	0,001	10,249	< 0,001
PÜ_BIZT ← PÜ_ISM	-0,797	-0,142	0,078	-10,235	< 0,001
PÜ_BIZT ← Felmérés éve	-0,878	-0,752	0,016	-54,303	< 0,001
PÜ_ATT ← PÜ_ISM	0,406	0,264	0,033	12,421	< 0,001
PÜ_ATT ← Életkor	-0,008	-0,149	0,001	-7,038	< 0,001
STRESSZ ← Felmérés éve	0,928	0,781	0,023	41,255	< 0,001
STRESSZ ← PÜ_BIZT	-0,045	-0,045	0,019	-2,355	0,019
PÜ_VIS ← PÜ_ATT	0,007	0,013	0,011	0,642	0,521
PÜ_VIS ← PÜ_ISM	0,351	0,400	0,018	19,691	< 0,001
PÜ_VIS ← Életkor	0,004	0,136	0,001	6,871	< 0,001
PÜ_VIS ← Felmérés éve	0,006	0,031	0,006	0,944	0,345
PÜ_VIS ← STRESSZ	-0,016	-0,103	0,005	-3,123	0,002

Forrás: saját kutatás

40. táblázat: Ausztria útmodelljeiben szereplő direkt hatások nagysága, standardizált nagysága és tesztstatisztikái

Hatás	Együttható	St. Együttható	St. hiba	t	Szig.
PÜ_ISM ← Életkor	0,001	0,037	0,001	0,954	0,340
PÜ_BIZT ← PÜ_ISM	-0,167	-0,025	0,163	-1,023	0,306
PÜ_BIZT ← Felmérés éve	-0,875	-0,785	0,027	-32,783	< 0,001
PÜ_ATT ← PÜ_ISM	0,017	0,009	0,068	0,245	0,806
PÜ_ATT ← Életkor	-0,003	-0,068	0,002	-1,748	0,081
STRESSZ ← Felmérés éve	1,138	0,891	0,038	29,583	< 0,001
STRESSZ ← PÜ_BIZT	0,021	0,018	0,035	0,611	0,541
PÜ_VIS ← PÜ_ATT	-0,055	-0,105	0,020	-2,773	0,006
PÜ_VIS ← PÜ_ISM	0,181	0,195	0,035	5,183	< 0,001
PÜ_VIS ← Életkor	0,001	0,030	0,001	0,798	0,425
PÜ_VIS ← Felmérés éve	0,014	0,092	0,012	1,175	0,240
PÜ_VIS ← STRESSZ	-0,014	-0,120	0,009	-1,537	0,124

Forrás: saját kutatás

A direkt hatásokat megvizsgálva egyértelműen kitűnik a világjárvány hatása, melyet a pénzügyi biztonságérzetre és a stresszre gyakorol. Mindhárom ország esetében kimutatható, hogy szignifikánsan csökkent az egyetemi hallgatók pénzügyi biztonságérzete, a stressz-szintjük viszont emelkedett a vírushelyzet előtti és a járvány alatti időszak között. A pénzügyi biztonságérzet csupán a magyarok esetében fejt ki enyhe negatív hatását a stresszre, azaz minél jobb pénzügyi helyzetben van valaki, annál kisebb stresszről számolt be. A világjárvány negatív hatást csupán a szlovák egyetemi hallgatók körében fejtett ki a pénzügyi viselkedésre: az ő esetükben

megfigyelhető az, hogy a vírushelyzet hatására csökkent pénzügyi aktivitásuk. A stressz hatásának nagysága nagyságrendileg nem tér el a három országban, azonban a mintanagyság miatt csupán a magyar hallgatók körében kimutatható hatás szignifikáns, azt mutatva, hogy a stressz visszafogja a pénzügyi viselkedés szintjét.

41. táblázat: Szlovákia útmodelljeiben szereplő direkt hatások nagysága, standardizált nagysága és tesztstatisztikái

Hatás	Együttható	St. együttható	St. hiba	t	Szig.
PÜ_ISM ← Életkor	0,002	0,067	0,001	1,404	0,160
PÜ_BIZT ← PÜ_ISM	-1,055	-0,158	0,229	-4,607	< 0,001
PÜ_BIZT ← Felmérés éve	-0,814	-0,678	0,041	-19,734	< 0,001
PÜ_ATT ← PÜ_ISM	0,283	0,166	0,081	3,511	< 0,001
PÜ_ATT ← Életkor	-0,003	-0,051	0,003	-1,074	0,283
STRESSZ ← Felmérés éve	1,022	0,787	0,047	21,555	< 0,001
STRESSZ ← PÜ_BIZT	-0,064	-0,059	0,040	-1,618	0,106
PÜ_VIS ← PÜ_ATT	-0,062	-0,124	0,023	-2,759	0,006
PÜ_VIS ← PÜ_ISM	0,295	0,346	0,038	7,664	< 0,001
PÜ_VIS ← Életkor	0,000	0,008	0,001	0,178	0,859
PÜ_VIS ← Felmérés éve	-0,029	-0,189	0,012	-2,391	0,017
PÜ_VIS ← STRESSZ	0,009	0,074	0,009	0,934	0,350

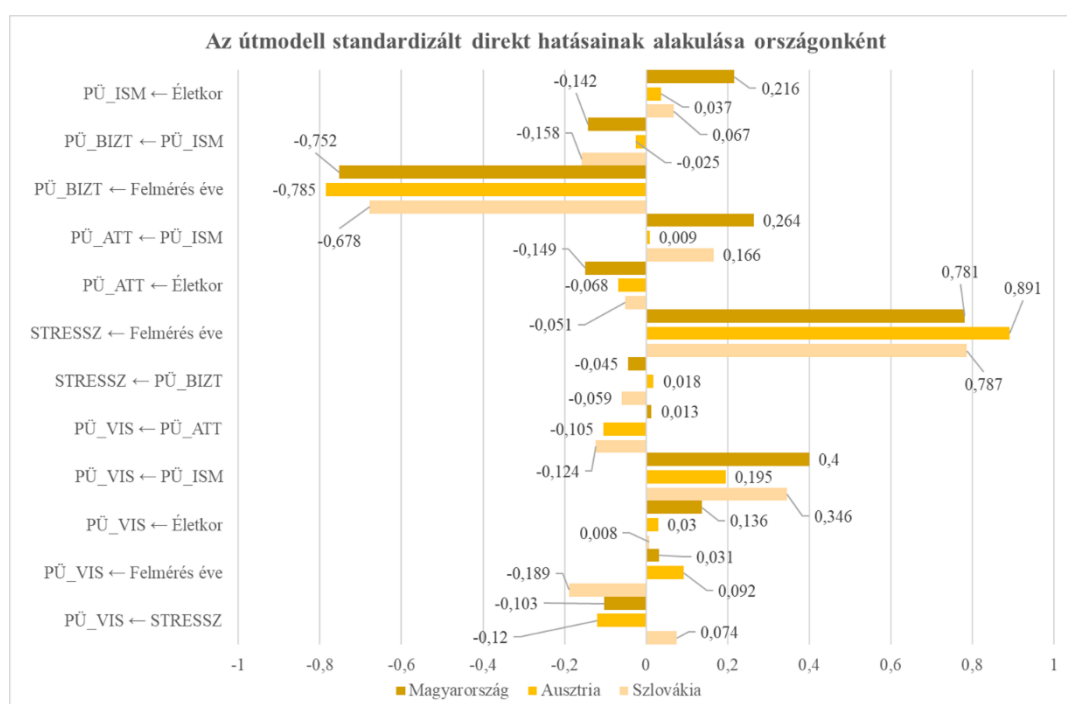
Forrás: saját kutatás

Az életkor pénzügyi ismeretekre gyakorolt pozitív direkt hatása csupán Magyarország esetében szignifikáns, azaz csupán itt tudtam kimutatni azt, hogy minél idősebb a hallgató, annál szélesebb körű pénzügyi ismeretekkel rendelkezik. A korábbi eredmények tükrében (az országok között nem tudtam kimutatni szignifikáns eltérést a pénzügyi ismeretek szintjét illetően) azt a következtetést vontam le, hogy míg Ausztriában és Szlovákiában az egyetemi hallgatók pénzügyi ismereteinek szintje nagyjából konstans és az átlag körül ingadozik, addig Magyarországon a pénzügyi tudás függ az életkortól. Az életkor másik hatása, hogy mindhárom ország esetében negatív direkt hatással van a pénzügyekhez viszonyulásra, azonban a hatás csupán Magyarország esetében szignifikáns. Ez azt jelenti, hogy minél idősebb egy magyar egyetemi hallgató, annál kevésbé vonzódik a pénzügyi tevékenység folytatásához. Ellentétes tendenciát tudtam kimutatni az életkor és a pénzügyi viselkedés kapcsolatában: azaz míg Ausztria és Szlovákia esetében nem szignifikáns, addig Magyarország mintája esetében szignifikáns pozitív hatású az életkor a pénzügyi viselkedésre. Azaz minél idősebb egy magyar egyetemi hallgató, annál aktívabb a pénzügyi életben is. A pénzügyi attitűd és a pénzügyi viselkedés közötti összefüggés nem mutatható ki a magyar egyetemi hallgatók körében, azonban a másik két ország hallgatói esetében szignifikáns a negatív hatás. Ez utóbbiak esetében ez az összefüggés azt jelenti, hogy minél nagyobb cselekvési hajlandóságot mutatnak a pénzügyekben, annál kevésbé realizálódik ez valós cselekvésben. A pénzügyi ismeret viszont mindhárom ország esetében szignifikáns direkt pozitív hatású a pénzügyi viselkedésre, azaz a szélesebb körű ismeretek nagyobb fokú cselekvéssel is járnak (39–41. táblázat, valamint 28–31. ábra). A 29–31. ábra a nyilakon a standardizált direkt hatások, a zárójelben a magyarázott variancia aránya szerepel; a nem szignifikáns direkt hatások szürke háttérűek.

Magyarország útmodelljében található legtöbb szignifikáns hatás, ez azonban részben azzal is magyarázható, hogy a magyar minta jóval nagyobb volt, mint a másik két országból származó (16. ábra). Valamennyi hatás közül a legerősebbet a felmérés ideje fejtette ki, ez tulajdonképpen a világjárvány hatásának lényeges jellegét jelképezni. Erős negatív hatással van a pénzügyi

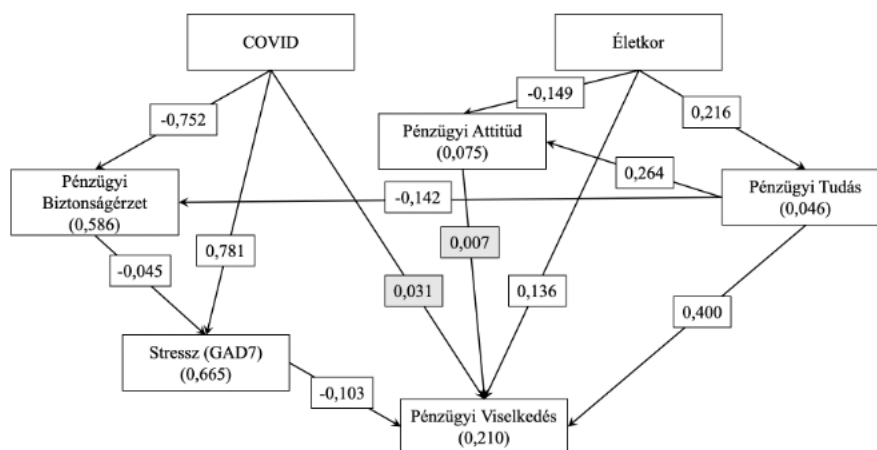
biztonságérzetre, és pozitívvá a stresszre. Ez azt jelenti, hogy igen nagy mértékben csökkent az egyetemi hallgatók pénzügyi biztonságérzete a vírushelyzetnek miatt, miközben stressz-szintjük is nagy mértékben növekedett, ezt igazolja a pozitív szignifikáns hatás. Ez utóbbi hatás tovább gyűrűzik, és negatívan befolyásolja a pénzügyi viselkedést is. Fontos látnunk azt, hogy a pénzügyi biztonságérzet romlása nem okoz közvetlenül stressz-szint emelkedést, ez elsősorban a vírushelyzetnek köszönhető.

A pénzügyi aktivitás szintjének csökkenését pedig nem a vírushelyzet váltotta ki közvetlenül, hanem a stressz-szintjének növekedése. Az életkor szignifikáns pozitív hatás gyakorol a pénzügyi tudásra és a pénzügyi viselkedésre, azonban negatívan a pénzügyi attitűdre. Mindez azt jelenti, hogy minél idősebb egy egyetemi hallgató annál szélesebb körű pénzügyi tudással rendelkezik, ami materializálódik is a viselkedésében, azonban a pénzügyekhez való viszonyulása évről-évre egyre kedvezőtlenebb. Ez a csökkenő attitűd nincs hatással a pénzügyi viselkedésére, azonban pénzügyi ismeretek bővülő köre fokozza a pénzügyi aktivitást is (31. ábra és 42. táblázat).

28. ábra: A három ország útmodelljeiben szereplő direkt hatások standardizált nagysága országonként

Forrás: saját kutatás

29. ábra: Magyarország részmintájának útmodellje

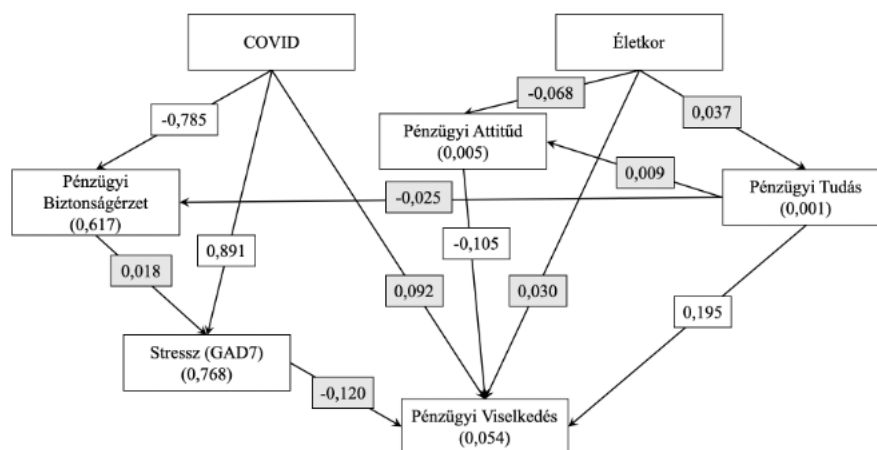
Forrás: saját kutatás

42. táblázat: Magyarország részmintájának útmodelljében szereplő teljes és (direkt + indirekt) hatások

	Életkor	Felmérés éve	PÜ_ISM	PÜ_BIZT	STRESSZ	PÜ_ATT
PÜ_ISM	0,216 (0,216+0)	0 (0+0)	0 (0+0)	0 (0+0)	0 (0+0)	0 (0+0)
PÜ_BIZT	-0,031 (0+-0,031)	-0,752 (-0,752+0)	-0,142 (-0,142+0)	0 (0+0)	0 (0+0)	0 (0+0)
STRESSZ	0,001 (0+0,001)	0,815 (0,781+0,034)	0,006 (0+0,006)	-0,045 (-0,045+0)	0 (0+0)	0 (0+0)
PÜ_ATT	-0,093 (-0,149+0,057)	0 (0+0)	0,264 (0,264+0)	0 (0+0)	0 (0+0)	0 (0+0)
PÜ_VIS	0,221 (0,136+0,085)	-0,053 (0,031+-0,084)	0,402 (0,400+0,003)	0,005 (0+0,005)	-0,103 (-0,103+0)	0,013 (0,013+0)

Forrás: saját kutatás

Az osztrák egyetemi hallgatókra illesztett modell csupán négy szignifikáns hatást tartalmaz, amely egyfelől a kisebb mintanagysággal is magyarázható, másfelől viszont megvizsgálva hatások nagyságait, azok nem akkora mértékűek, mint magyar mintáé. A világjárvány szintén szignifikáns és erős hatással volt a pénzügyi biztonságérzetre és a stressz-szintre: az előbbire negatív, az utóbbira pozitív hatást gyakorolt. Ez azt jelenti, hogy szignifikáns csökkenés tapasztalható az osztrák egyetemi hallgató pénzügyi biztonságérzetében, viszont szignifikáns növekedés a stressz-szintjükben a vírushelyzet alatti időszakban az azt megelőzőhöz képest. Az életkor ezen részmintában egyetlen változóra sem gyakorol szignifikáns hatást, azaz az osztrák egyetemi hallgatók pénzügyi attitűdje, pénzügyi ismeretei és pénzügyi viselkedése független attól, hogy mennyi idősek. Azonban kimutatható egy negatív hatás a pénzügyi attitűd irányából a pénzügyi viselkedésre, mely azt jelenti, hogy valaki minél inkább cselekedne pénzügyi területen, annál kevésbé történik és ez meg. Ez magyarázható azzal, hogy az, akinek fontos volt valamit megtennie, azt már megtette, ezért nem beszél róla; aki pedig még nem tette meg, annak a tervei között szerepel. A pénzügyi ismeretek szintje is pozitív hatást gyakorol a pénzügyi viselkedésre, azaz minél szélesebb körű ismeretei vannak a pénzügyek terén, annál nagyobb aktivitást is mutat az élet ezen területén (30. ábra és 43. táblázat).

30. ábra: Ausztria részmintájának útmodellje

Forrás: saját kutatás

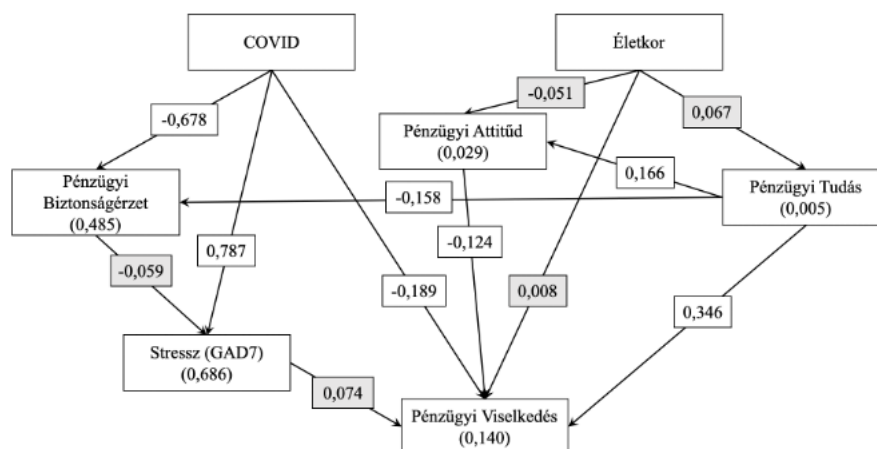
43. táblázat: Ausztria részmintájának útmodelljében szereplő teljes és (direkt + indirekt) hatások

	Életkor	Felmérés éve	PÜ_ISM	PÜ_BIZT	STRESSZ	PÜ_ATT
PÜ_ISM	0,037 (0,037+0)	0 (0+0)	0 (0+0)	0 (0+0)	0 (0+0)	0 (0+0)
PÜ_BIZT	-0,001 (0+-0,001)	-0,785 (-0,785+0)	-0,025 (-0,025+0)	0 (0+0)	0 (0+0)	0 (0+0)
STRESSZ	0 (0+0)	0,877 (0,891+-0,014)	0 (0+0)	0,018 (0,018+0)	0 (0+0)	0 (0+0)
PÜ_ATT	-0,067 (-0,068+0)	0 (0+0)	0,009 (0,009+0)	0 (0+0)	0 (0+0)	0 (0+0)
PÜ_VIS	0,044 (0,03+0,014)	-0,014 (0,092+-0,105)	0,194 (0,195+-0,001)	-0,002 (0+-0,002)	-0,120 (-0,120+0)	-0,105 (-0,105+0)

Forrás: saját kutatás

A szlovák részmintára illesztett modell alapján megállapítottam, hogy a világjárvány szignifikáns hatást gyakorolt az egyetemi hallgatók pénzügyi biztonságérzetére, stressz-szintjére és pénzügyi viselkedésére is. A pénzügyi biztonságérzetük – hasonlóan a másik két ország egyetemi hallgatóihoz – romlott, stressz-szintjük emelkedett, és bár közel sem ilyen erős hatás eredményeként pénzügyi viselkedésük is szűkült valamelyest. Az első két hatás összhangban van a másik két országban kimutatott hatásokkal, azaz a szlovák diákoknál is megfigyelhető a *Covid19* negatív hatása a pénzügyi biztonságérzetre és a stressz-szintjének növekedésére. Azonban ellentétben a másik két országgal itt kimutatható az, hogy a vírushelyzet hatására szignifikánsan csökkent a pénzügyi aktivitásuk is. Az életkor hasonlóan az osztrák mintához nem gyakorol szignifikáns hatást egyetlen változóra sem. A pénzügyi ismeretek szintje a pénzügyi attitűdöt és viselkedést növeli, a pénzügyi biztonságérzetet viszont csökkenti. Azaz valaki minél szélesebb körű ismeretekkel rendelkezik a pénzügyek terén annál jellemzőbb rá a pénzügyi tudatosság és ennek cselekvésben való megjelenése. Viszont a pénzügyi ismeretek és a pénzügyi biztonságérzet közötti negatív összefüggés arra enged következtetni, hogy a lehetőségek szélesebb körű ismerete az anyagi biztonság szubjektív megítélését erodálja, vagy fordítva, ahogy a szólás tartja: „boldog tudatlanság”. Az osztrák mintához hasonlóan a pénzügyi attitűd negatív hatással van a pénzügyi

viselkedésre, azaz a szlovák egyetemi hallgatók esetében is valószínűsíthető, hogy ha valakiben van motiváció akkor az már meg is tette, vagy biztosan meg fogja tenni (31. ábra és 44. táblázat).

31. ábra: Szlovákia részmintájának útmodellje

Forrás: saját kutatás

44. táblázat: Szlovákia részmintájának útmodelljében szereplő teljes és (direkt + indirekt) hatások

	Életkor	Felmérés éve	PÜ_ISM	PÜ_BIZT	STRESSZ	PÜ_ATT
PÜ_ISM	0,067 (0,067+0)	0 (0+0)	0 (0+0)	0 (0+0)	0 (0+0)	0 (0+0)
PÜ_BIZT	-0,011 (0+-0,011)	-0,678 (-0,678+0)	-0,158 (-0,158+0)	0 (0+0)	0 (0+0)	0 (0+0)
STRESSZ	0,001 (0+0,001)	0,827 (0,787+0,04)	0,009 (0+0,009)	-0,059 (-0,059+0)	0 (0+0)	0 (0+0)
PÜ_ATT	-0,04 (-0,051+0,011)	0 (0+0)	0,166 (0,166+0)	0 (0+0)	0 (0+0)	0 (0+0)
PÜ_VIS	0,036 (0,008+0,028)	-0,128 (-0,189+0,061)	0,326 (0,346+-0,02)	-0,004 (0+-0,004)	0,074 (0,074+0)	-0,124 (-0,124+0)

Forrás: saját kutatás

5.3.6. Útelemzés egyetemi szakok szerint

A könnyebb összehasonlíthatóság érdekében, valamint megtartva a bevált, értelmezhető struktúrát ugyanazt a modellt használtam az egyes egyetemi szakok összehasonlítása során, mint az országok esetében. Az egyetlen különbség az országok és az egyetemi szakok strukturális modellje között az, hogy ez utóbbiban egyetlen szak esetében sem volt szignifikáns a pénzügyi biztonságérzet hatása a stresszre. Ezen kapcsolat hiánya a kis mértékben is, de hatással volt az illeszkedési mutatókra, amelyek bár valamelyest gyengébbek, de ebben a modellben is elfogadhatók ($NFI = 0,944$; $RFI = 0,883$; $IFI = 0,948$; $TLI = 0,890$; $CFI = 0,948$), az illeszkedés átlagos négyzetes hibája is megfelelő, mivel értéke 0,08 alatti ($RMSEA = 0,065$; $LO\ 90 = 0,060$; $HI\ 90 = 0,071$).

Ugyanazzal a módszerrel építettem az egyetemi szakok modelljeit is, mint az országokéit, azaz egy hatás csak akkor maradhatott a modellben, ha az legalább az egyik egyetemi szaknál

szignifikáns volt (a szignifikancia határát 5 %-ban határoztam meg), és nem rontott az illeszkedési mutatók nagyságán. A tizenegy hatás statisztikáit az 45–46. táblázat tartalmazza. A 32–35. ábraakon az országok útmodelljében használt jelöléseket alkalmaztam, tehát a nyilakon a standardizált direkt hatások, a zárójelben a magyarázott variancia aránya szerepel, szürke háttérrel jeleztem a nem szignifikáns direkt hatásokat.

45. táblázat: A közgazdászhallgatók útmodelljeiben szereplő direkt hatások nagysága, standardizált nagysága és tesztstatisztikái

Hatás	Együttható	St. együttható	St. hiba	t	Szig.
PÜ_ISM ← Életkor	0,003	0,124	0,001	5,818	< 0,001
PÜ_ATT ← PÜ_ISM	0,104	0,059	0,038	2,775	0,006
PÜ_ATT ← Életkor	-0,008	-0,163	0,001	-7,629	< 0,001
STRESSZ ← Felmérés éve	1,073	0,855	0,014	76,398	< 0,001
PÜ_VIS ← PÜ_ATT	-0,063	-0,120	0,011	-5,726	< 0,001
PÜ_VIS ← PÜ_ISM	0,194	0,211	0,019	10,154	< 0,001
PÜ_VIS ← Életkor	0,003	0,120	0,001	5,684	< 0,001
PÜ_BIZT ← PÜ_ISM	-0,350	-0,052	0,091	-3,826	< 0,001
PÜ_BIZT ← Felmérés éve	-0,880	-0,777	0,015	-57,529	< 0,001
PÜ_VIS ← Felmérés éve	-0,008	-0,050	0,006	-1,265	0,206
PÜ_VIS ← STRESSZ	0,001	0,008	0,005	0,196	0,845

Forrás: saját kutatás

46. táblázat: A jogi szakosok útmodelljeiben szereplő direkt hatások nagysága, standardizált nagysága és tesztstatisztikái

Hatás	Együttható	St. együttható	St. hiba	t	Szig.
PÜ_ISM ← Életkor	0,000	0,009	0,001	0,192	0,848
PÜ_ATT ← PÜ_ISM	-0,062	-0,036	0,079	-0,787	0,432
PÜ_ATT ← Életkor	-0,005	-0,098	0,002	-2,127	0,033
STRESSZ ← Felmérés éve	0,940	0,834	0,029	32,789	< 0,001
PÜ_VIS ← PÜ_ATT	-0,004	-0,008	0,024	-0,166	0,868
PÜ_VIS ← PÜ_ISM	0,030	0,034	0,041	0,745	0,456
PÜ_VIS ← Életkor	-0,001	-0,023	0,001	-0,500	0,617
PÜ_BIZT ← PÜ_ISM	0,128	0,017	0,212	0,603	0,547
PÜ_BIZT ← Felmérés éve	-0,896	-0,785	0,033	-27,438	< 0,001
PÜ_VIS ← Felmérés éve	0,002	0,015	0,011	0,176	0,861
PÜ_VIS ← STRESSZ	0,001	0,009	0,010	0,106	0,915

Forrás: saját kutatás

Az életkor szignifikáns pozitív hatást gyakorol pénzügyi ismeretek fokára a közgazdász- és a bölcsész–pedagógus–művészeti szakos hallgatók esetében, azonban a joghallgatók esetében ugyanez nem mondható el (33–35. ábra és 47–49. táblázat). Ez azt jelenti, hogy az előbb említett két szak hallgatóinál kijelenthető, hogy minél idősebbek, annál több pénzügyi ismeretre tesznek szert, a jogászok esetében azonban nem változik az életkorral szignifikáns mértékben a pénzügyi ismeretek foka. Az életkor pénzügyi attitűdre gyakorolt hatása a bölcsész-pedagógus művészeti szakos hallgatók esetében nem szignifikáns, azonban a másik két szak esetében egyértelmű negatív tendencia érvényesül. Vagyis a fiatalabbak nagyobb hajlandóságot mutatnak a pénzügyi világban

való aktív részvételre, mint az idősebbek. Bár feltételezhető, hogy az ismeret attitűdöt szül, azonban a pénzügy területén ez csupán a közgazdász- és a bölcsész–pedagógus–művészeti szakos hallgatók esetében tudtam megállapítani, és e kettő közül is inkább az utóbbi csoport az, ahol ez a hatás valóban számszerűsíthető; az előbbieknél hatás erőssége inkább csak gyenge.

47. táblázat: A bölcsész–pedagógus–művészeti szakosok útmodelljeiben szereplő direkt hatások nagysága, standardizált nagysága és tesztstatisztikái

Hatás	Együttható	St. együttható	St. hiba	t	Szig.
PÜ_ISM ← Életkor	0,008	0,164	0,002	4,194	< 0,001
PÜ_ATT ← PÜ_ISM	0,460	0,276	0,064	7,143	< 0,001
PÜ_ATT ← Életkor	-0,002	-0,028	0,003	-0,725	0,469
STRESSZ ← Felmérés éve	0,871	0,750	0,030	28,609	< 0,001
PÜ_VIS ← PÜ_ATT	0,023	0,038	0,021	1,126	0,260
PÜ_VIS ← PÜ_ISM	0,546	0,535	0,035	15,738	< 0,001
PÜ_VIS ← Életkor	0,004	0,076	0,002	2,314	0,021
PÜ_BIZT ← PÜ_ISM	-0,140	-0,024	0,152	-0,921	0,357
PÜ_BIZT ← Felmérés éve	-0,926	-0,747	0,033	-28,379	< 0,001
PÜ_VIS ← Felmérés éve	0,037	0,168	0,011	3,447	< 0,001
PÜ_VIS ← STRESSZ	-0,039	-0,208	0,009	-4,251	< 0,001

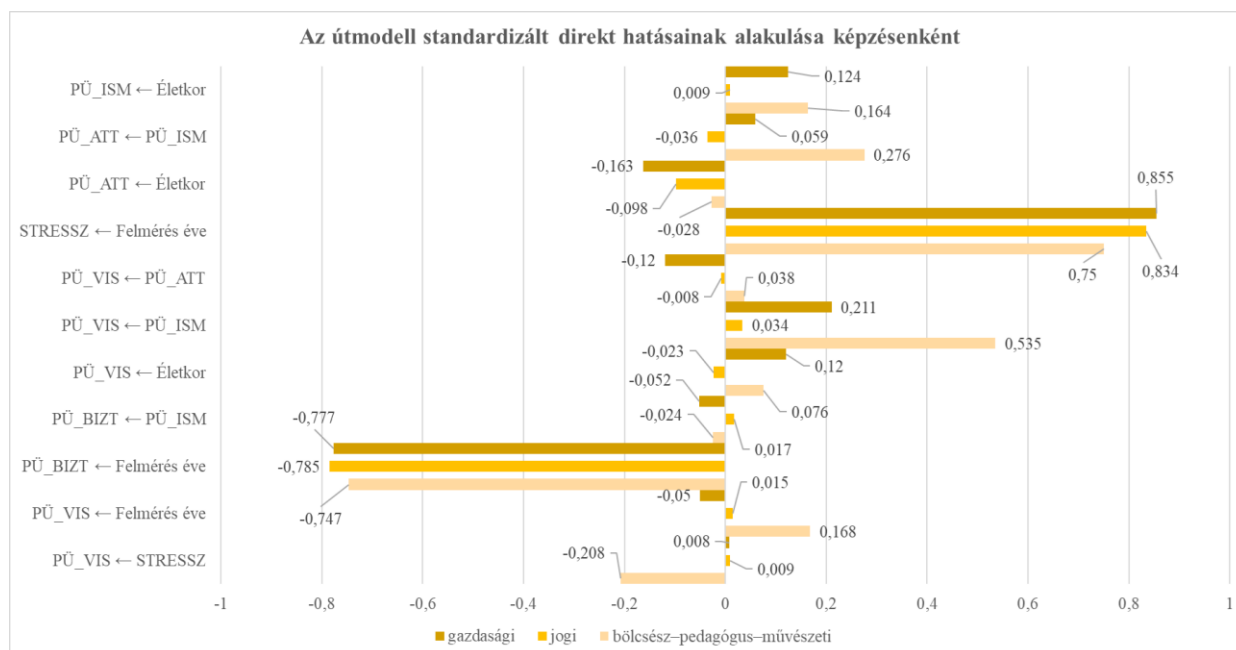
Forrás: saját kutatás

A világjárvány mindhárom szak esetében szignifikáns hatással volt a pénzügyi biztonságérzetre, melyet nagy mértékben csökkentett. A pénzügyi viselkedésre a vírushelyzet csupán a bölcsész–pedagógus–művészeti szakos hallgatók esetében fejtette ki szignifikáns pozitív hatását, azaz ezeknek a hallgatóknak a pénzügyi aktivitása megnőtt.

A pénzügyi ismeretek szintje egyedül a közgazdászhallgatók esetében volt szignifikáns hatással a pénzügyi biztonságérzetre, méghozzá negatív hatással, mely azt jelenti, hogy minél magasabb szintű pénzügyi ismerettel rendelkezik egy ilyen szakos hallgató, annál valószínűbb, hogy pénzügyi biztonságérzetet negatívabban ítéli meg. A pénzügyi attitűd a pénzügyi viselkedésre vonatkozó negatív szignifikáns hatást csupán a közgazdászhallgatók esetében fejt ki, a másik két szak hallgatói esetében nincs kimutatható hatása. Ez azt jelenti, hogy az említett egyetemi szak hallgatói esetében minél pozitívabb a pénzügyi tevékenységhez való hozzáállás, annál kevésbé mérhető ez. Mint ahogy az országok esetében is kimutatható volt hasonló tendencia, itt is feltételezem, hogy aki motivált volt, az már a cselekvésen is túl van.

A jogász hallgatók esetén sem a pénzügyi ismeretek, sem az életkor növekedése nem generált fokozottabb pénzügyi aktivitást, a közgazdász- és a bölcsész–pedagógus–művészeti szakos hallgatók esetében viszont igen. A stressz egyedül a bölcsész–pedagógus–művészeti szakos hallgatók esetében van rossz hatással pénzügyi viselkedésre, a másik két szak hallgatói esetében nem mérhető szignifikáns hatás. Ez azt jelenti, hogy az említett szak hallgatói esetében a stressz gátja lehet annak, hogy pénzügyi területen aktívak legyenek.

A legtöbb szignifikáns hatást a közgazdászhallgatók részmintájának útmodellje tartalmazza, ez egyértelműen következik a 2 000 főnél nagyobb mintanagyságból. A világjárvány hatására szignifikánsan romlott a pénzügyi biztonságérzet (-0,777). A viszonylag erős hatás miatt ennek a magyarázottsága is magas (60,7%). Ezzel szemben a pénzügyi viselkedést a vírushelyzet szignifikánsan nem befolyásolta.

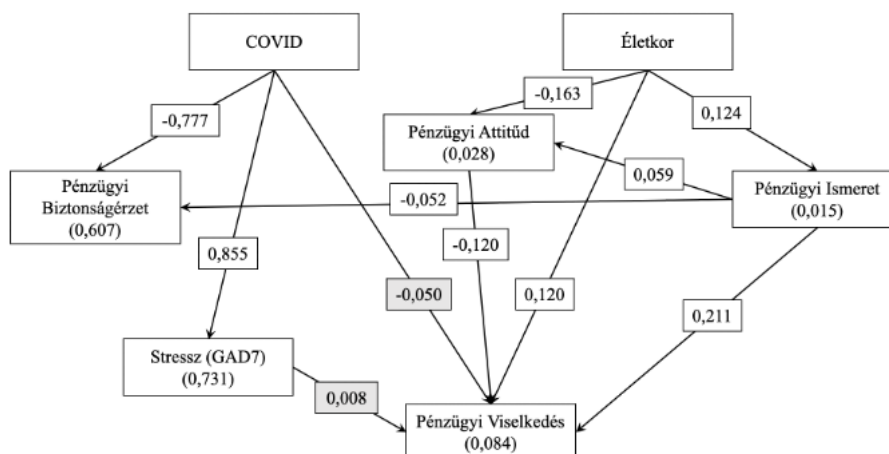
32. ábra: A három szak útmodelljeiben szereplő direkt hatások standardizált nagysága szakonként

Forrás: saját kutatás

Szignifikáns negatív hatást (-0,163) gyakorol viszont az életkor a pénzügyi attitűdre, ami azt jelenti, hogy minél idősebb egy közgazdászhallgató, annál kevésbé motivált pénzügyi tevékenység végzésére. Ezzel szemben az életkor pozitív hatással van a pénzügyi ismeretek szintjére (0,124), továbbá a pénzügyi viselkedésre magára is (0,120). Tehát az idősebb közgazdászhallgatók szélesebb körű pénzügyi ismeretekkel rendelkeznek, és aktívabbak is a pénzügyek területén. A pénzügyi attitűd pénzügyi viselkedésre gyakorolt hatásának előjele a korábbi modellekben tapasztaltaknak megfelelően jelen esetben is negatív (-0,120).

A pénzügyi ismeret viszont bátrabbá teszi a közgazdászhallgatókat, és magasabb szintje magasabb fokú pénzügyi viselkedési aktivitást is generál (0,211). Fokozza a pénzügyi attitűdöt is (0,059), viszont a pénzügyi biztonságérzetre negatív hatással van (-0,052). Azaz a szélesebb körű pénzügyi ismeretek rámutatnak ezen terület hiányosságaira, mely a pénzügyi biztonság negatívabb megítélését eredményezi, viszont egyben tettekre irányuló elhatározást generálhat a pénzügy területén. Viszonylag gyengébb hatása miatt a pénzügyi attitűd (2,8%), a pénzügyi ismeretek (1,5%) és a pénzügyi viselkedés (8,4%) alacsonyabb magyarázottságú.

Az indirekt hatások közül egy említésre méltó van: az életkor pozitív hatása pénzügyi viselkedésre (0,045), mely a pénzügyi attitűdön (két negatív hatás eredőjeként) és a pénzügyi ismereteken (két pozitív hatás eredőjeként) jön létre (33. ábra és 48. táblázat).

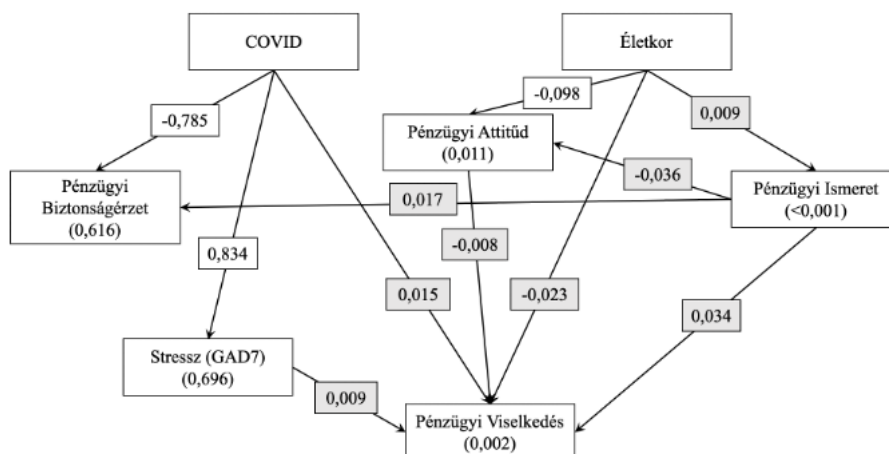
33. ábra: A közgazdászhallgatók részmintájának útmodellje
 Forrás: saját kutatás

48. táblázat: A közgazdászhallgatók részmintájának útmodelljében szereplő teljes és (direkt + indirekt) hatások

	Életkor	Felmérés éve	PÜ_ISM	STRESSZ	PÜ_ATT
PÜ_ISM	0,124 (0,124+0)	0 (0+0)	0 (0+0)	0 (0+0)	0 (0+0)
STRESSZ	0 (0+0)	0,855 (0,855+0)	0 (0+0)	0 (0+0)	0 (0+0)
PÜ_ATT	-0,156 (-0,163+0,007)	0 (0+0)	0,059 (0,059+0)	0 (0+0)	0 (0+0)
PÜ_BIZT	-0,006 (0+-0,006)	-0,777 (-0,777+0)	-0,052 (-0,052+0)	0 (0+0)	0 (0+0)
PÜ_VIS	0,165 (0,12+0,045)	-0,044 (-0,050+0,007)	0,204 (0,211+-0,007)	0,008 (0,008+0)	-0,120 (-0,120+0)

Forrás: saját kutatás

A jogi szakos hallgatók esetében a vírushelyzet hatására szignifikánsan csökkent a pénzügyi biztonságérzet (-0,785), és e viszonylag erős hatás miatt ez a mutató magas magyarázottsággal rendelkezik. A másik szignifikáns kapcsolat az életkor és a pénzügyi attitűd között van (-0,098), ez jóval gyengébb, emiatt viszonylag alacsony magyarázottságú a pénzügyi attitűd (1,1%). Azaz – a közgazdászhallgatókhoz hasonlóan – az idősebb joghallgatók pénzügyi attitűdje alacsonyabb. Ebben a modellben a szignifikáns kapcsolatok hiányát nem csupán a jóval alacsonyabb elemszám okozza, hanem a hatások nagysága is sokkal gyengébb, mint amit a gazdasági szakos hallgatók modelljeinél (34. ábra és 49. táblázat).

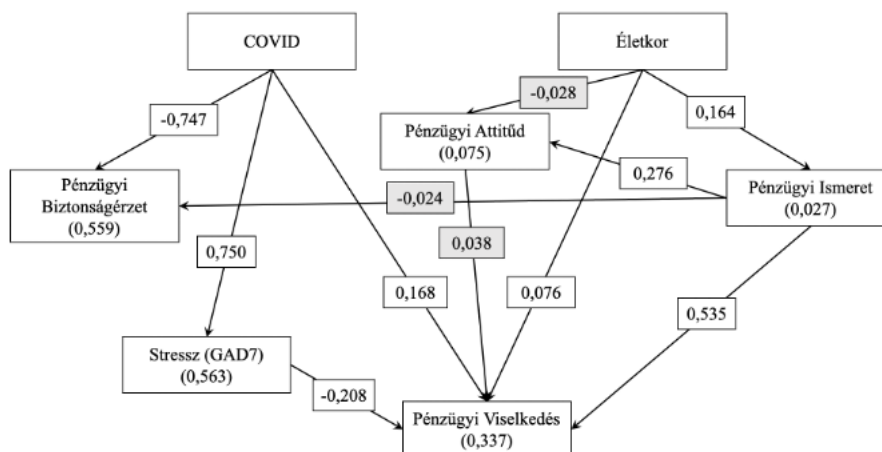
34. ábra: A jogi szakosok részmintájának útmodellje
Forrás: saját kutatás)

49. táblázat: A jogi szakosok részmintájának útmodelljében szereplő teljes és (direkt + indirekt) hatások

	Életkor	Felmérés éve	PÜ_ISM	STRESSZ	PÜ_ATT
PÜ_ISM	0,009 (0,009+0)	0 (0+0)	0 (0+0)	0 (0+0)	0 (0+0)
STRESSZ	0 (0+0)	0,834 (0,834+0)	0 (0+0)	0 (0+0)	0 (0+0)
PÜ_ATT	-0,098 (-0,098+0)	0 (0+0)	-0,036 (-0,036+0)	0 (0+0)	0 (0+0)
PÜ_BIZT	0 (0+0)	-0,785 (-0,785+0)	0,017 (0,017+0)	0 (0+0)	0 (0+0)
PÜ_VIS	-0,022 (-0,023+0,001)	0,022 (0,015+0,007)	0,035 (0,034+0)	0,009 (0,009+0)	-0,008 (-0,008+0)

Forrás: saját kutatás

Az előző két szak modelljeihez hasonlóan a vírushelyzet elég erőteljesen rányomta bélyegét a bölcsész–pedagógus–művészeti szakosok pénzügyi biztonságérzetére (-0,747) is; az erős hatásoknak köszönhetően a változó magyarázottsági szintje is viszonylag magas (pénzügyi biztonságérzet: 55,9%). Bár nem az előzőekhez mérhető erősséggel, de a járvány pozitív hatást gyakorolt az említett szakok hallgatóinak pénzügyi viselkedésére (0,168) is, azaz a világjárvány alatt több aktivitást mutattak, mint előtte. Az életkor – ebben a modellben is – pozitív hatással van a pénzügyi ismeretek szintjére (0,164) és a pénzügyi viselkedésre is (0,076); azaz az idősebb bölcsész–pedagógus–művészeti szakos hallgatók több pénzügyi ismerettel rendelkeznek és a pénzügyi élet több területén is aktívak. A pénzügyi ismeretek magasabb foka eredményezi a kedvezőbb hozzáállást a pénzügyek kérdéséhez (0,276), ami materializálódik is a pénzügyi viselkedésben (0,535). Azaz a szélesebb körű ismeret magasabb fokú elhatározáshoz és tettekhez is vezet a pénzügy területén. A több szignifikáns hatásnak köszönhetően – bár a pénzügyi attitűd (7,5%) és a pénzügyi ismeret (2,7%) alacsonyabb – a pénzügyi viselkedés közepes szintű (33,7%) magyarázottságú a modellben (35. ábra és 50. táblázat).

35. ábra: A bölcsész–pedagógus–művészeti szakosok részmintájának útmodellje
Forrás: saját kutatás

50. táblázat: A bölcsész–pedagógus–művészeti szakosok részmintájának útmodelljében szereplő teljes és (direkt + indirekt) hatások

	Életkor	Felmérés éve	PÜ_ISM	STRESSZ	PÜ_ATT
PÜ_ISM	0,164 (0,164+0)	0 (0+0)	0 (0+0)	0 (0+0)	0 (0+0)
STRESSZ	0 (0+0)	0,75 (0,75+0)	0 (0+0)	0 (0+0)	0 (0+0)
PÜ_ATT	0,017 (-0,028+0,045)	0 (0+0)	0,276 (0,276+0)	0 (0+0)	0 (0+0)
PÜ_BIZT	-0,004 (0+-0,004)	-0,747 (-0,747+0)	-0,024 (-0,024+0)	0 (0+0)	0 (0+0)
PÜ_VIS	0,164 (0,076+0,089)	0,013 (0,168+-0,156)	0,546 (0,535+0,01)	-0,208 (-0,208+0)	0,038 (0,038+0)

Forrás: saját kutatás

Az egyetemi szakok esetében tehát egyöntetűen megfigyelhető az a tendencia, hogy a világjárvány negatívan befolyásolta az egyetemi hallgatók pénzügyi biztonságérzetét. Fontos eltérés, hogy az életkor elsősorban a közgazdászhallgatók esetében fejtett ki negatív hatást pénzügyi attitűdre és pozitív hatást pedig a pénzügyi ismeretekre. A másik két szak hallgatói esetében ezek a tendenciák nem, vagy csak gyengébben érvényesültek. Az életkor hatása pénzügyi ismeretekre, továbbá a pénzügyi ismeretek pénzügyi attitűdre és viselkedésre gyakorolt hatása a közgazdászhallgatók esetében gyengébb, mint a bölcsész–pedagógus–művészeti szakos hallgatóknál. A vírushelyzet (egyébként pozitív) hatása a pénzügyi viselkedésre viszont csupán a bölcsész–pedagógus–művészeti szakos hallgatók esetében volt kimutatható.

5.3.7. Klaszterelemzés

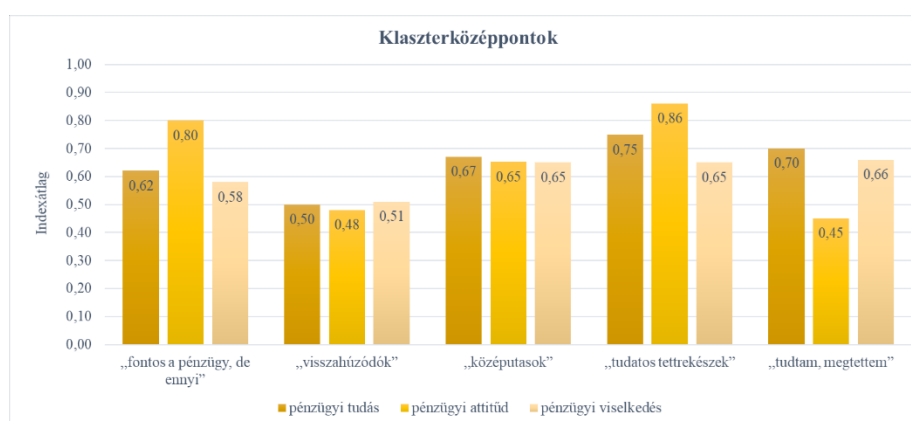
Az eddigi elemzésekben a pénzügyi tudás, attitűd és viselkedés eltérő mintázatokat produkált az egyes demográfiai csoportokban és részmintákban. Ezért a következő lépésem jól elkülöníthető csoportok létrehozása volt a teljes mintában ezen három dimenzió alapján. Csoportok létrehozásához a hierarchikus klaszterelemzés módszerét használtam. A több lehetőség közül az

euklideszi távolságminimalizáláson alapuló Ward-módszert alkalmaztam, törekedve a lehetőség szerinti egyenletes eloszlásra és homogén csoportokra. Ezzel az eljárással öt klasztert hoztam létre. A három csoportképző ismerv szignifikánsan eltér klaszterszinten (51. táblázat), és a csoportosítás is viszonylag magas hatásnagyságú:

- PÜ_ISM: $\eta_p^2 = 0,421$
- PÜ_ATT: $\eta_p^2 = 0,801$
- PÜ_VIS: $\eta_p^2 = 0,399$

A létrejött öt klasztert alább ismertetem (36. ábra).

- „Fontos a pénzügy, de ennyi”: az ebbe a klaszterbe tartozókra jellemző a kiemelkedő pénzügyi attitűd, pénzügyi tudásuk és a pénzügyi viselkedésük nagyjából két tizeddel elmarad attitűdjük mögött. Tehát a csoportba tartozó egyetemi hallgatók fontosnak tartják a pénzügyeket, azonban tudásukat még csiszolni kell, és aktivitásuk is alacsonyabb, mint az a pénzügyekről alkotott véleményük alapján várható volna.
- „Visszahúzódók”: ebben a csoportban találjuk azokat az egyetemi hallgatókat, akik mindhárom klaszterképző ismerv tekintetében nagyon alacsony átlaggal rendelkeznek. A legalacsonyabb tudás következtében visszahúzódók, ezért a pénzügyekben csak a minimálisan szükséges aktivitást mutatják és alacsony fontosságot is tulajdonítanak ennek a területnek.
- „Középutasok”: három dimenzió tekintetében átlagos értéket képviselnek, és egyik sem emelkedik ki a másik kettőhöz képest a csoportban, tehát hasonló szintet képvisel mindhárom.
- „Tudatos tettere készek”: a legmagasabb pénzügyi tudással és attitűddel rendelkező csoport. Az ide tartozók fontosnak tartják a pénzügyeket megvan a megfelelő tudásuk és pénzügyi aktivitásuk is viszonylag magas.
- „Tudtam, megtettem”: ez a csoport nagyon hasonlít a pénzügyi tudás és viselkedés tekintetében az előzőhöz, azonban az attitűd itt a legalacsonyabb valamennyi csoport közül. Ők azok az egyetemi hallgatók, akik viszonylag tájékozottak a pénzügyek területén, azonban nem tulajdonítanak ennek különleges fontosságot, „csupán” cselekednek.

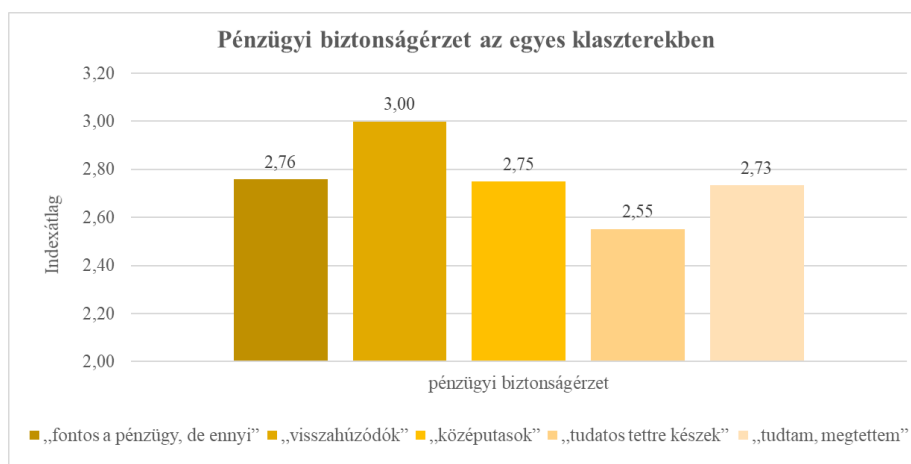
36. ábra: Az öt klaszter klaszterközeppontjai

Forrás: saját kutatás

Az öt klaszter szignifikánsan eltérő pénzügyi biztonságérzettel is jellemezhető. A *post hoc* tesztek által is megerősítve kijelenthetjük, hogy a „tudatos tettekre készek” csoportja az, ahol a legalacsonyabb a pénzügyi biztonság szubjektív szintje, így ezen két ismerv alapján tovább

árnyalható a kép: ezen a csoport tagjai nem elégednek meg pénzügyi biztonságérzetük szintjével, ezért igyekeznek minél nagyobb tudásra szert tenni. Fontosnak tartják az aktivitást, ami tényleges viselkedésben, azaz tettekben is manifesztálódik.

A pénzügyi biztonságérzet tekintetében kiemelkedik a „visszahúzódnók” csoportja (erre a csoportra jellemző a legalacsonyabb szintű pénzügyi tudás, attitűd és viselkedés is). Fontos szem előtt tartani, hogy a pénzügyi biztonságérzet skálája elsősorban szubjektív értékítéleten alapul. Erre a csoportra tehát azért is lehet jellemző a pénzügyi aktivitás alacsony szintje, mivel az öt klaszter közül ők a leginkább elégedettek a pénzügyi helyzetükkel (37. ábra és 51. táblázat).

37. ábra: Az átlagos pénzügyi biztonságérzet az öt klaszter mentén

Forrás: saját kutatás

Ők azok, akikre a pénzügyi tudás, viselkedés és attitűd területén is a legalacsonyabb teljesítmény jellemző. A „fontos a pénzügy...” és a „középutas” klaszterek pénzügyi biztonságérzete alacsonyabb a „visszahúzódnókénál”, de e két csoport között nincs szignifikáns különbség. E két utóbbi csoporttal gyakorlatilag megegyezik a tudtam, megtettem klaszterbe tartozók pénzügyi biztonságérzete is. Ezt a három azonos biztonságérzettel rendelkező csoportot összehasonlítva egymással megállapítható, hogy az attitűd nem játszik szerepet a pénzügyi biztonságérzet szintjének alakulásában. Ugyanis ezek a csoportok éppen attitűdjük szerint egymástól teljesen különböznek. Az is megfigyelhető, hogy a pénzügyi ismeretek szintje viszont fordítottan arányos a pénzügyi biztonságérzet erősségével.

A klaszter egyik jellemző pillére, a pénzügyi ismeretek szintje, amelyben képzés és az ország szerinti eltérések mutathatók ki. A legmagasabb tudásszinttel rendelkező két klaszter a „tudatos tettere készek” és a „tudtam, megtettem” csoportba tartozóké. E két csoport együttes előfordulása Ausztriában a legmagasabb (40%), míg a magyar és a szlovák mintában közel azonos mértékben kevesebb (30%), a fentebb tárgyalt modell-eredmények alapján azonban az eltérés nem szignifikáns.

51. táblázat: Az öt klaszter statisztikai a teljes mintában a klaszterképző ismérvek és a pénzügyi biztonságérzet tekintetében

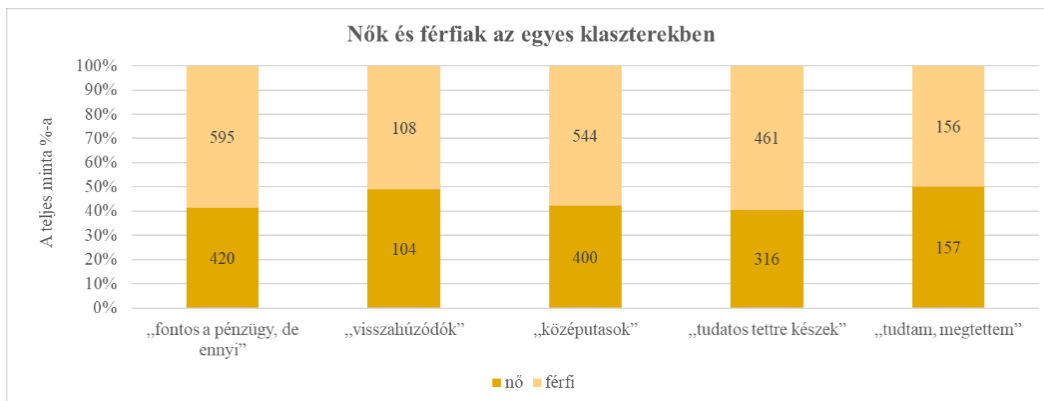
Változó	Klaszter	N	Átlag	Szórás	Levene F, szf1*, szf2, szig	ANOVA/Welch F, szf1, szf2, szig
PÜ_ISM	„Fontos a pénzügy, de ennyi” (b)	1 015	0,622	0,082	44,973	714,394
	„Visszahúzóók” (a)	212	0,500	0,082	4	4
	„Középutasok” (c)	944	0,669	0,086	3256	927,524
	„Tudatos tette készek” (e)	777	0,745	0,050	< 0,001	< 0,001
	„Tudtam, megtettem” (d)	313	0,703	0,069		
	Együtt	3 261	0,665	0,099		
PÜ_ATT	„Fontos a pénzügy, de ennyi” (c)	1 015	0,802	0,092	37,174	2 513,974
	„Visszahúzóók” (a)	212	0,476	0,105	4	4
	„Középutasok” (b)	944	0,652	0,052	3256	891,835
	„Tudatos tette készek” (d)	777	0,858	0,068	< 0,001	< 0,001
	„Tudtam, megtettem” (a)	313	0,455	0,081		
	Együtt	3 261	0,718	0,156		
PÜ_VIS	„Fontos a pénzügy, de ennyi” (b)	1 015	0,575	0,082	14,917	279,167
	„Visszahúzóók” (a)	212	0,510	0,084	4	4
	„Középutasok” (c)	944	0,655	0,063	3256	925,09
	„Tudatos tette készek” (c)	777	0,648	0,068	< 0,001	< 0,001
	„Tudtam, megtettem” (c)	313	0,657	0,072		
	Együtt	3 261	0,619	0,086		
PÜ_BIZT	„Fontos a pénzügy, de ennyi” (b)	1 015	2,760	0,575	2,737	29,416
	„Visszahúzóók” (a)	212	3,000	0,623	4	4
	„Középutasok” (b)	944	2,750	0,573	3256	925,924
	„Tudatos tette készek” (c)	777	2,552	0,568	0,027	< 0,001
	„Tudtam, megtettem” (b)	313	2,734	0,633		
	Együtt	3 261	2,721	0,592		

(*Jelen és a további táblázatokban a szabadságfokot „szf” formában rövidítem.)

Forrás: saját kutatás

Hasonló arányok figyelhetők meg képzés szerint: a közgazdász- és joghallgatók között közel 40%, míg a bölcsész–pedagógus–művészeti szakok hallgatói között ez a tudásszint csak 15%-ban figyelhető meg.

A két nemet összehasonlítva, szignifikáns eltéréseket találtam ($\chi^2(4) = 12,658$; $p = 0,013$). Ez annak köszönhető, hogy a „visszahúzóók” és a „tudtam, megtettem” klaszterek esetében a női egyetemi hallgatók, a másik három klaszterben, pedig a férfiak aránya magasabb a teljes mintabeli átlaghoz (38. ábra).

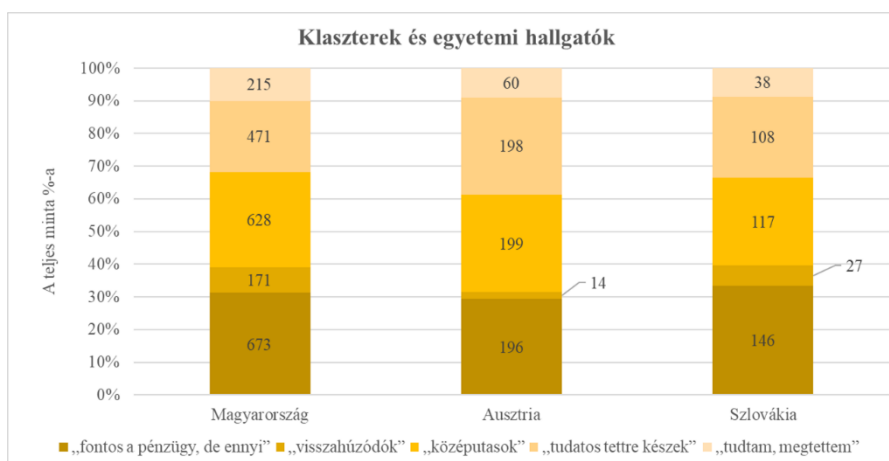

38. ábra: A nők és a férfiak megoszlása, klaszterenként

Forrás: saját kutatás

Ez az eredmény arra utal, hogy a férfiak jellemzően közepes vagy annál alacsonyabb biztonságérzettel rendelkeznek, a nők között viszont az alacsony, a közepes és a magas biztonságérzeti szint is megtalálható. Úgy tűnik tehát, hogy még mai is él az a klasszikus sztereotípa, amely szerint a férfi feladata az élet anyagi feltételeinek megteremtése, ezért a férfiak aggódnak inkább saját és családjuk pénzügyi biztonsága miatt. A nők esetében viszont a modern női szerep része az önmagáról gondoskodás is, ezért a nők között a biztonságérzet minden szintje megfigyelhető. Külön klaszterelemzéssel vizsgáltam a közgazdászhallgatók csoportját is. A pénzügyi biztonságérzet mértéke és eltérései teljesen megegyeznek a teljes mintában tapasztaltakkal. Az egyetlen eltérés, hogy a női és férfi hallgatók közötti eltérés a közgazdászhallgatók körében már nem mutatható ki klaszterszinten. Ebből is látszik, hogy a másik két képzés esetében jellemző inkább az a tendencia, amely a nemek közötti eltérést okozta korábban. Azaz a közgazdászhallgatók esetében nem tudtam kimutatni, hogy akár a nőkre, akár a férfiakra jellemző benne bármelyik klaszter.

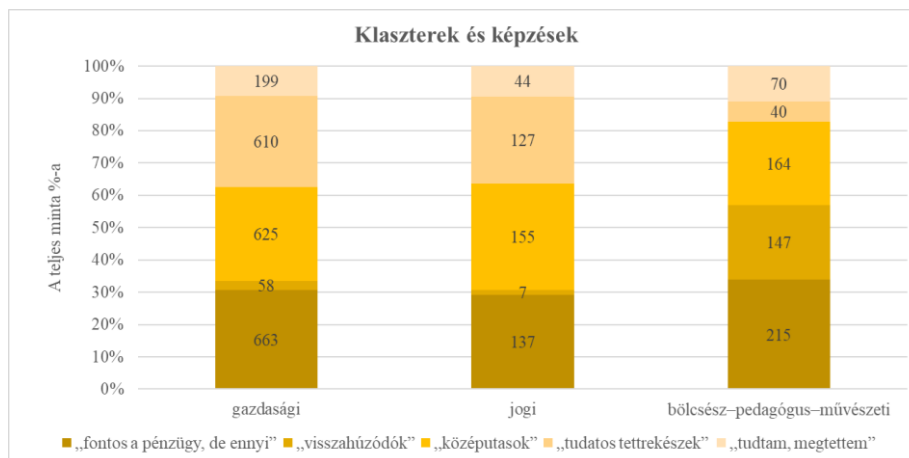
A három ország esetében is szignifikáns eltérést találtam a klaszterek megoszlásában ($\chi^2(8) = 43,273$; $p < 0,001$). A másik két országhoz képest Magyarországon nagyobb arányt képviselnek a „visszahúzódók” és alacsonyabbat a „tudatos tetterre készek”. Ausztria éppen az ellentéte a magyar mintának: legalacsonyabb itt a „visszahúzódók” aránya a legalacsonyabb és „tudatos tetterre készeké” a legmagasabb. Szlovákia pedig a középutat jelenti a másik két országhoz viszonyítva. A másik három klaszter megoszlását tekintve nagyon hasonló arányokat mutat mindhárom ország esetében (39. ábra).

39. ábra: Az öt klaszter megoszlása az egyetemi hallgatóknál, országonként

Forrás: saját kutatás

A három képzést összehasonlítva ismét szignifikáns eltérések mutathatók ki ($\chi^2(8) = 43,273$; $p < 0,001$). A leginkább szembetűnő eltérés a bölcsész–pedagógus–művészeti és a másik két képzés hallgatói között van. Az előzők között kiugróan magas arányban találtam a „visszahúzódnók” csoportjába tartozókat, viszont a „tudatos tettekre készek” a legkevésbé reprezentáltak körükben. Ez a két jellegzetesség rámutat arra, hogy miért is voltak eltérések az országok tekintetében: az osztrák és a szlovák mintában csupán közgazdászhallgatók szerepelnek (40. ábra).

40. ábra: Az öt klaszter megoszlása, képzésenként

Forrás: saját kutatás

A demográfiai változókat megvizsgálva az egyes klaszterekbe az alábbiak alapján kerültek be a demográfiai csoportok (52. táblázat):

52. táblázat: Demográfiai csoportok reprezentációja az egyes klaszterekben (teljes minta)

Klaszter	Demográfiai csoport
„tudtam, megtettem”	nők, nem falvakban élők, levelező tagozatosok, és tanulmányaik mellett dolgozók
„tudatos tettekre készek”	férfiak, vidéken, jellemzően falvakban élők, egyetem mellett fizikai munkát végzők, vállalkozók, közgazdász- és joghallgatók
„középutasok”	férfiak, nem falvakban élők, levelező tagozatosok, egyetem mellett szellemi munkát végzők, beosztottak és vezetők, közgazdász- és joghallgatók
„visszahúzódnók”	nők, vidéken, jellemzően falvakban élők, nappali tagozatosok, csak diákok, bölcsész–pedagógus–művészeti szakos hallgatók
„fontos a pénzügy, de ennyi”	férfiak, nem falvakban élők, nappali tagozatosok, csak diákok

Forrás: saját kutatás

Mivel látható volt, hogy a bölcsész–pedagógus–művészeti szakos hallgatók esetében erőteljes eltérés tapasztalható az öt klaszter viszonylatában, továbbá szerettem volna megmutatni azt, hogy milyen eltérések vannak az egyes országok között, ezért csupán a közgazdászhallgatókra fókuszálva folytattam tovább a vizsgálatomat. Ezt indokolta az is, hogy mindhárom képzés

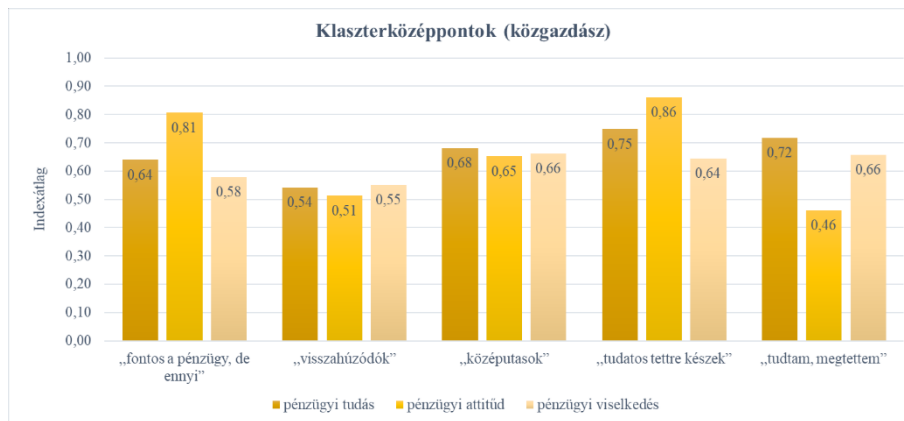
hallgatói csupán a magyar mintában képviseltették magukat, az osztrák és a szlovák mintában csupán közgazdászhallgatók szerepeltek.

Megvizsgálva a három klaszterképző ismérvet, valamint a pénzügyi biztonságérzet alakulását szinte azonos tendenciákat találtam, tehát a közgazdászhallgatók esetében is hasonlóképpen alakulnak az egyes változók átlagai az öt klaszterben. Elterést csupán a pénzügyi viselkedés esetében láttam: a „tudatos tettekre készek” és a „középutasok” klasztere szignifikánsan eltérő a pénzügyi viselkedés szintjén, a Középutasok átlaga valamivel magasabb (53. táblázat és 41–42. ábra).

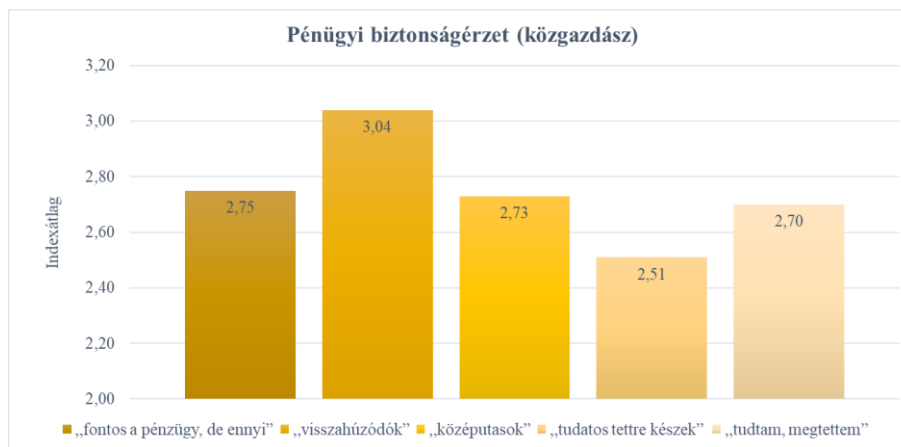
53. táblázat: Az öt klaszter statisztikái a közgazdászhallgatók részmintájában a klaszterképző ismérvek és a pénzügyi biztonságérzet tekintetében

Változó	Klaszter	N	Átlag	Szórás	Levene F, szf1, szf2, szig	ANOVA/Welch F, szf1, szf2, szig.
PÜ_ISM	„Fontos a pénzügy, de ennyi” (b)	663	0,640	0,068	30,326	714,394
	„Visszahúzódkók” (a)	58	0,542	0,061	4	4
	„Középutasok” (c)	625	0,681	0,082	3256	927,524
	„Tudatos tettekre készek” (e)	610	0,749	0,051	< 0,001	< 0,001
	„Tudtam, megtettem” (d)	199	0,718	0,064		
	Együtt	2 155	0,687	0,084		
PÜ_ATT	„Fontos a pénzügy, de ennyi” (c)	663	0,807	0,089	18,087	2 513,974
	„Visszahúzódkók” (a)	58	0,514	0,088	4	4
	„Középutasok” (b)	625	0,653	0,052	3256	891,835
	„Tudatos tettekre készek” (d)	610	0,861	0,067	< 0,001	< 0,001
	„Tudtam, megtettem” (a)	199	0,461	0,082		
	Együtt	2 155	0,738	0,147		
PÜ_VIS	„Fontos a pénzügy, de ennyi” (b)	663	0,579	0,069	8,076	279,167
	„Visszahúzódkók” (a)	58	0,551	0,057	4	4
	„Középutasok” (d)	625	0,662	0,061	3256	925,09
	„Tudatos tettekre készek” (c)	610	0,645	0,070	< 0,001	< 0,001
	„Tudtam, megtettem” (cd)	199	0,657	0,075		
	Együtt	2 155	0,628	0,077		
PÜ_BIZT	„Fontos a pénzügy, de ennyi” (b)	663	2,746	0,565	1,692	23,077
	„Visszahúzódkók” (c)	58	3,041	0,579	4	4
	„Középutasok” (b)	625	2,735	0,559	2150	925,924
	„Tudatos tettekre készek” (a)	610	2,514	0,548	0,149	< 0,001
	„Tudtam, megtettem” (b)	199	2,700	0,606		
	Együtt	2 155	2,681	0,574		

Forrás: saját kutatás

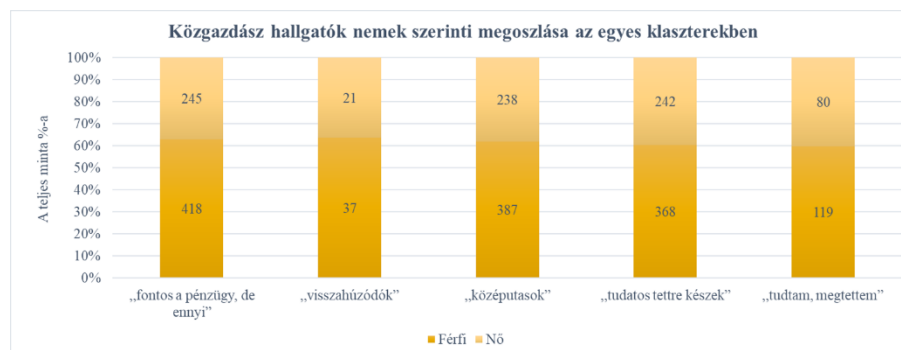

41. ábra: Az öt klaszter klaszterközpontjai a közgazdászhallgatóknál
Forrás: saját kutatás

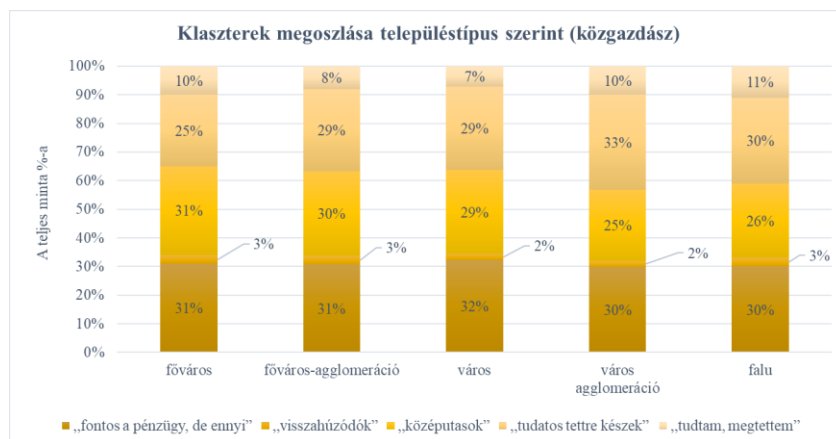
42. ábra: A közgazdászhallgatók átlagos pénzügyi biztonságérzete, klaszterenként
Forrás: saját kutatás

A női és férfi hallgatók közötti eltérés a közgazdászhallgatók körében már nem mutatható ki klaszterszinten ($\chi^2(4) = 1,418$; $p=0,841$). Ebből is látszik, hogy a másik két képzés esetében jellemző inkább az a tendencia, amely a nemek közötti eltérést okozta korábban. Azaz a közgazdászhallgatók esetében nem tudtam kimutatni, hogy akár a nőkre, akár a férfiakra jellemző benne bármelyik klaszter (43. ábra).

43. ábra: A nők és a férfiak megoszlása a közgazdászhallgatóknál, klaszterenként
Forrás: saját kutatás

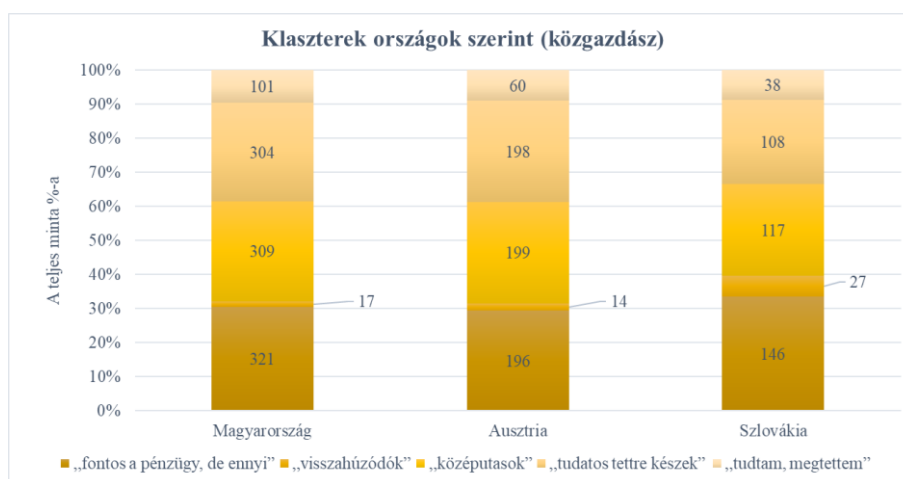
A közgázdáshallgatókat megvizsgálva az öt klaszter megoszlásának tekintetében igen gyenge tendenciákat találtam a településtípusok szerint, melyek nem szignifikánsak ($\chi^2(16) = 16,505$; $p=0,488$). Tehát ezen szak hallgatói esetében nem fedezhető fel eltérés a klaszterek megosztásában a különböző településtípusok szerint (44. ábra).

44. ábra: Az öt klaszter megoszlása a közgázdáshallgatóknál, településtípusonként

Forrás: saját kutatás

Az országok közötti eltérések szignifikánsak ($\chi^2(4) = 1,418$; $p=0,841$). Ez elsősorban annak köszönhető, hogy a szlovák közgázdáshallgatók között a „tudatos tetterre készek” aránya alacsonyabb (25%), mint a másik két országban (HUN: 29%; AUT: 30%). Ezzel szemben viszont a „fontos a pénzügy, de ennyi” és a „visszahúzódnók” csoportjának aránya Szlovákiában magasabb (33% és 6%), mint a másik Magyarországon és Ausztriában (HUN: 31% és 2%; AUT: 29% és 2%). Ezt illusztrálja 45. ábra.

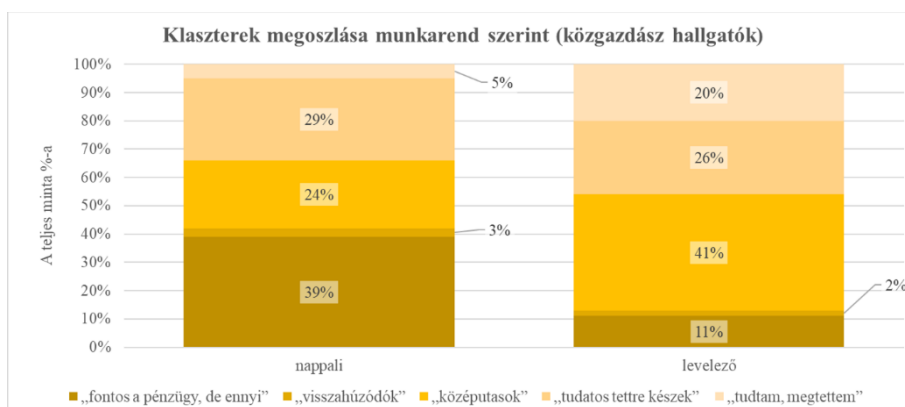

45. ábra: Az öt klaszter megoszlása a közgázdáshallgatóknál, országonként

Forrás: saját kutatás

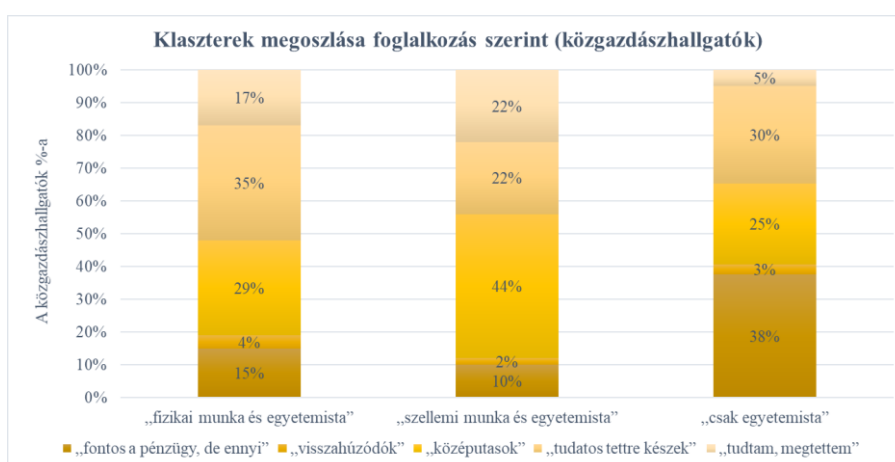
A hallgatói munkarend szignifikáns ($\chi^2(4) = 260,271$; $p < 0,001$) eltéréseket hozott az öt klaszter megoszlásában a közgázdáshallgatókra szűkített részminta esetében is. A különbség a „visszahúzódnók” és a „tudatos tetterre készek” klaszterének arányától eltekintve igencsak szembeszökő. A levelező tagozatosok körében jóval magasabb arányban vannak a „tudtam,

megtettem” (20% vs. 5%) és a „középutasok” (41% vs. 24%) klaszterekbe tartozók, viszont kevesebb mint harmadannyian vannak a „fontos a pénzügy, de ennyi” (11% vs. 39%) klaszter képviselői (46. ábra).

46. ábra: Az öt klaszter megoszlása a közgazdászhallgatóknál, munkarendenként
Forrás: saját kutatás

A foglalkozás jellege szerint a közgazdászhallgatók szignifikánsan ($\chi^2(8) = 279,735$; $p < 0,001$) térnek el az öt klaszter megoszlásában. A „visszahúzódnók” klasztere nagyjából hasonló (2–4%) arányban képviselteti magát mindhárom csoportban, azonban a másik négy klaszter markánsan eltér. A „tudtam, megtettem” (22% vs. 17% és 5%) és a „középutasok” (44% vs. 29% és 25%) klaszterek részaránya a szellemi munkát is végző egyetemisták között legmagasabb. A „tudatos tetterre készek” legnagyobb arányban a fizikai munkát is végző egyetemisták között fordulnak elő (35% vs. 22% és 30%), a „fontos a pénzügy, de ennyi” klaszter pedig a csak tanulók csoportjában jelenik meg a legnagyobb arányban (38% vs. 15% és 10%), ahogyan ezt a 47. ábra is mutatja.

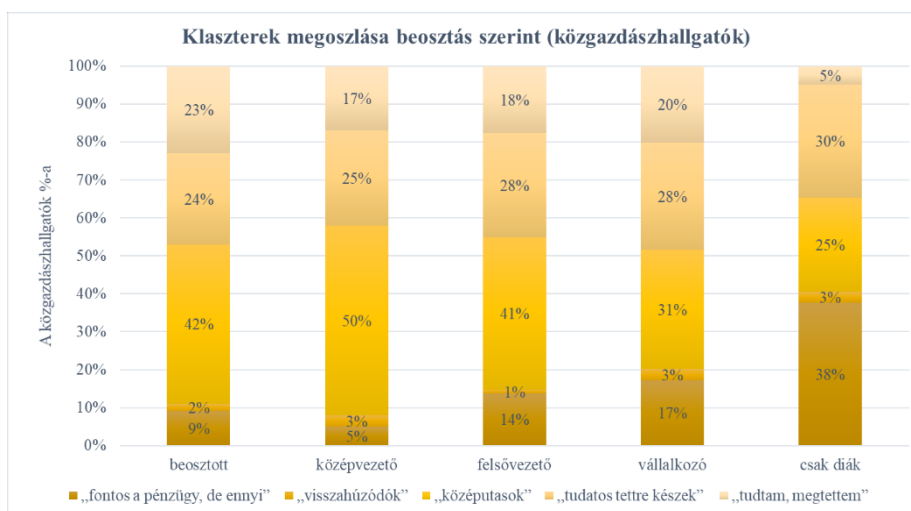

47. ábra: Az öt klaszter megoszlása a közgazdászhallgatóknál, foglalkozásonként
Forrás: saját kutatás

Beosztás szerint szignifikánsan ($\chi^2(16) = 275,671$; $p < 0,001$) tér el az öt klaszter megoszlása. A „visszahúzódnók” klasztere szinte ugyanakkora arányban (1–3%) található meg mind az öt csoportban, viszont a másik négy klaszter esetében szembetűnő eltérések is megfigyelhetők. Mint már az előző összehasonlításban is láttuk, a „tudtam, megtettem” klaszter a csak diákok körében alig fordul elő, míg a másik 4 csoportban sokkal gyakoribb (5% vs. 17–18%). A „tudatos tetterre

készek” klaszterének aránya a beosztottak esetében a beosztás fokával enyhén emelkedik (24-25-26%), a vállalkozóknál már magasabb (28%), és a csak diákok csoportjában válik legmagasabbá (30%). A „középutasok” aránya a beosztottak körében viszonylag magas (41–50%), viszont a vállalkozók (31%) és a csak diákok (25%) esetében már alacsonyabb. A „fontos a pénzügy, de ennyi” klaszter a beosztottak és közép vezetők esetében csupán minden tizedik-huszedik megkérdezettre jellemző (9% és 5%), a felső vezetők esetében ez az arány már minden hetedik (14%), a vállalkozóknál pedig minden hatodik (17%) válaszadót érint. Legmagasabb a csak diákok esetében: itt a gyakoriság 38%-os (48. ábra).

A közgazdászhallgatókra szűkített elemzésben az egyes demográfiai változókat abból a szempontból is megvizsgáltam, hogy az egyes klaszterek mely csoportokra jellemzőek leginkább. Az 54. táblázatban látható eredményeket kaptam.

48. ábra: Az öt klaszter megoszlása a közgazdászhallgatóknál, beosztásonként
Forrás: saját kutatás

54. táblázat: Az egyes klaszterekben jellemző demográfiai csoportok (csak a közgazdászhallgatók mintája)

Klaszter	Demográfiai csoport
„tudtam, megtettem”	nem falvakban élők, nappali tagozatosok, és tanulmányaik mellett dolgozók
„tudatos tettere készek”	nem-városi településen élők, vállalkozók és egyetem mellett nem dolgozók
„középutasok”	nem falvakban élők, levelező tagozatosok, egyetem mellett szellemi munkát végzők, beosztottak (vezetői beosztást is beleértve)
„visszahúzódók”	nem volt olyan demográfiai csoport, melyre kiemelkedően jellemző lett volna, az amúgy is alacsony arányban jelen levő csoport
„fontos a pénzügy, de ennyi”	nappali tagozatosok, csak diákok

Forrás: saját kutatás

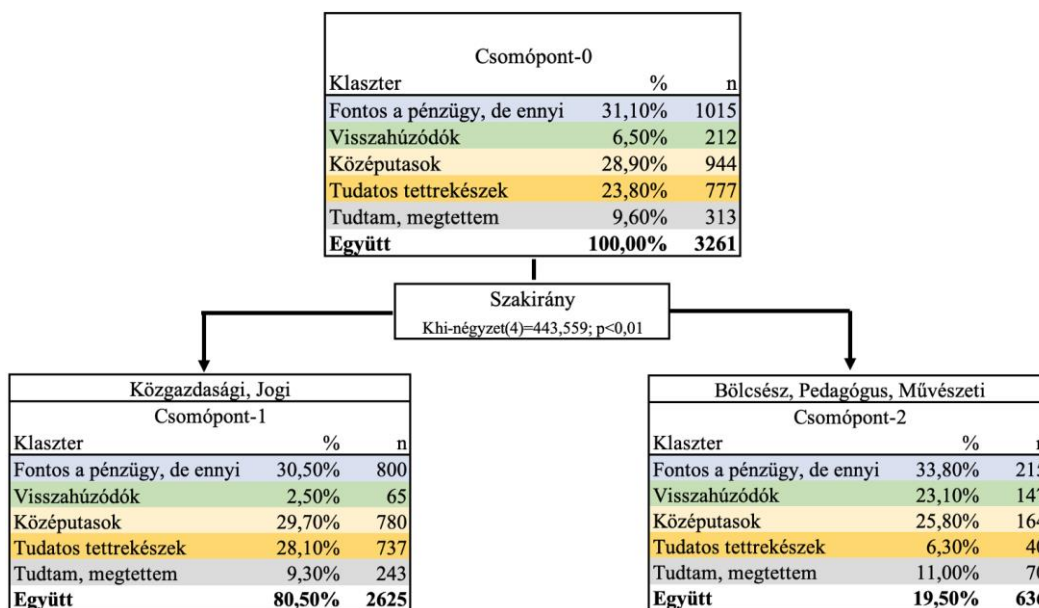
Klaszterek megoszlásának vizsgálata fatérképpel

A teljes mintán elvégzett klaszterelemzés során létrejött öt klaszter megoszlását megvizsgáltam az alábbi változók mentén:

- képzés (gazdasági, jogi, bölcsész–pedagógus–művészeti),
- foglalkozás („fizikai munka és egyetemista”, szellemi munka és egyetemista”, „csak egyetemista”),
- életkor,
- ország (HUN, AUT, SVK),
- családi állapot (egyedülálló [1] → érzelmileg is szoros kapcsolatban [5]) és
- nem (nő, férfi).

A szülő csomópontok minimális mintaelemszámát 100-ban, a gyermek csomópontok mintaelemszámát pedig 50-ben határoztam meg. Mivel a magyarázni kívánt változóm nominális mérési skálájú, ezért az elemzéshez a *CHAID*-ot használtam. A létrejött fatérképet a 50. ábra mutatja két oldallal lejjebb.

A legelső és legfontosabb csomópont a képzés volt ($\chi^2(4) = 443,559$; $p < 0,001$), mely alapján kijelenthető, hogy a bölcsész–pedagógus–művészeti szakos hallgatók esetében más megosztásokat találhatunk a klaszterek szerint, mint a közgazdász- és a joghallgatók esetében (49. ábra). A két képzés közötti eltérés elsősorban abban manifesztálódik, hogy a bölcsész–pedagógus–művészeti szakos hallgatók esetében sokkal nagyobb arányban fordulnak elő a „visszahúzódnók” (bölcsész–pedagógus–művészeti: 23,10% vs. gazdasági és jogi: 2,50%), míg a gazdasági és jogi szakosok esetében a „tudatos tettekre készek” katasztere nagyobb gyakoriságú (bölcsész–pedagógus–művészeti: 6,30% vs. gazdasági és jogi: 28,10%).

49. ábra: A fatérkép első (képzés szerinti) oszlása

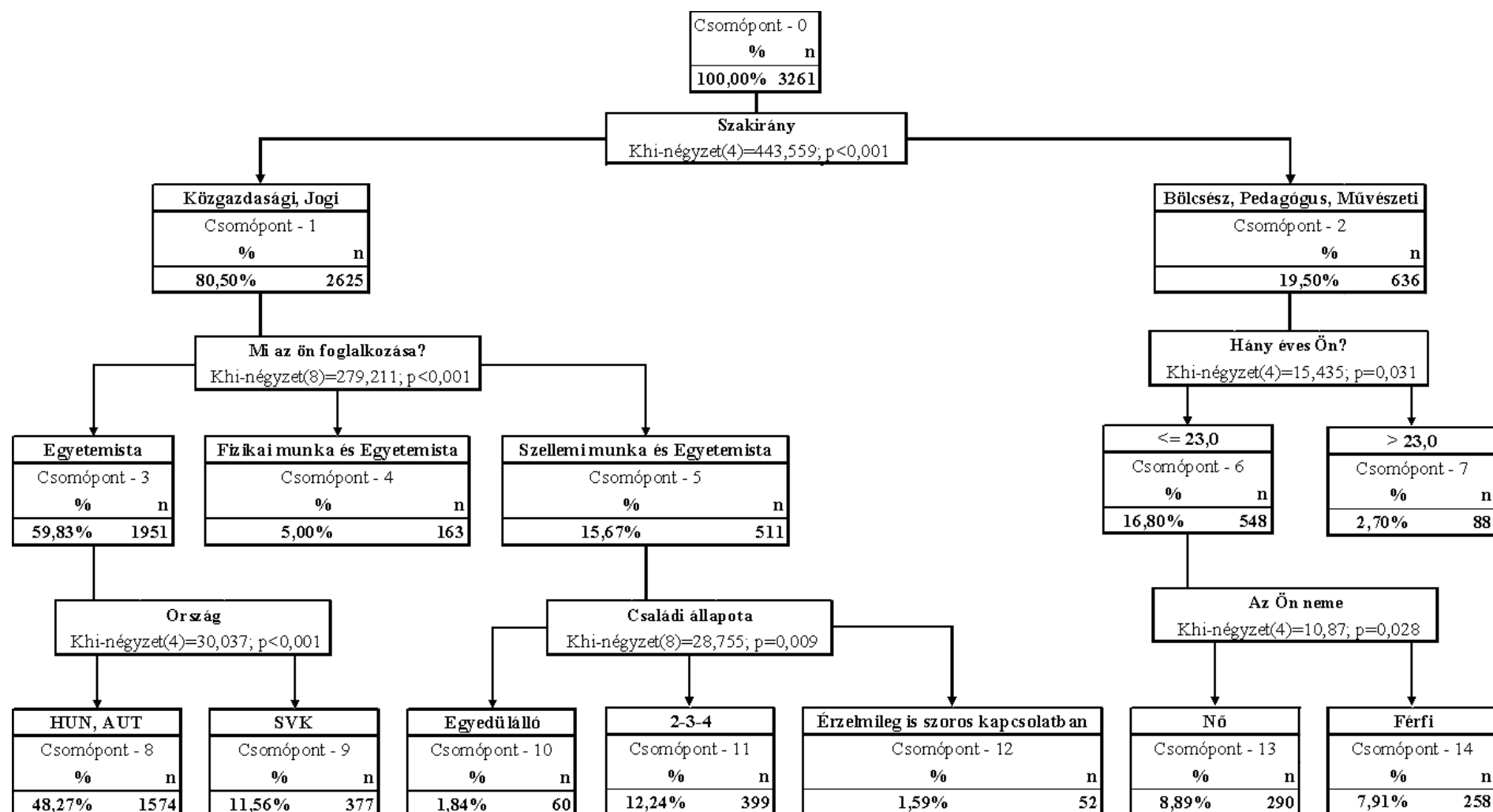
Forrás: saját kutatás

A közgazdász- és a joghallgatók tehát a klaszterek megoszlása szerint hasonlóképpen sorolhatók be, nem meglepő tehát, hogy egy közös csomópontba kerültek a fatérképben. Őket elsőként a foglalkozás szerint lehetett felosztani ($\chi^2(8) = 279,211$; $p < 0,001$). A csak egyetemi tanulmányokat folytató hallgatók között a legjellemzőbb a „fontos a pénzügy, de ennyi” (36,80% vs. 16,00% és 11,20%) klaszter, viszont közöttük található a legkevesebb „középutas” (26,10% vs. 30,70% és 43,20%). Viszont szinte alig van olyan, aki a „tudtam, megtettem” (5,30% vs. 17,20% és 21,70%) klaszterbe tartozik. A hallgatói jogviszony mellett fizikai munkát is végző egyetemisták a klaszterek megoszlása szerint a másik két csoport között helyezkednek el, egyet

kivéve: közöttük a legmagasabb a „tudatos tetterre készek” csoportja (32,50% vs. 29,30% és 21,90%). A szellemi munkát is végző egyetemi hallgatók többsége a „középutasok” (43,20% vs. 26,10% és 30,70%) és a „tudtam, megtettem” (21,70% vs. 5,30% és 17,20%) klaszterekbe tartozik, míg közöttük található a legkevesebb „tudatos tetterre kész” (21,90% vs. 32,50% és 29,30%) és „fontos a pénzügy, de ennyi” (11,20% vs. 36,80% és 16,00%) klaszterbe tartozó (50. ábra).

A csupán egyetemi hallgatói jogviszonnyal rendelkező 1951 megkérdezett tovább lehet bontani aszerint, hogy mely ország állampolgára. A magyar és az osztrák hallgatókra hasonló megoszlás jellemző, viszont szignifikánsan eltérnek a szlovákoktól ($\chi^2(4) = 30,037$; $p < 0,001$). A különbség nem kiugró, azonban szignifikáns. Ezt megállapítani a „visszahúzóók” (SVK: 6,10%; HUN, AUT: 1,70%) és a „tudtam, megtettem” (SVK: 7,40%; HUN, AUT: 4,80%) klaszterek szlovákoknál tapasztalt magasabb aránya, valamint a „tudatos tetterre készek” (SVK: 26,00%; HUN, AUT: 30,10%) alacsonyabb aránya esetében lehet (50. ábra).

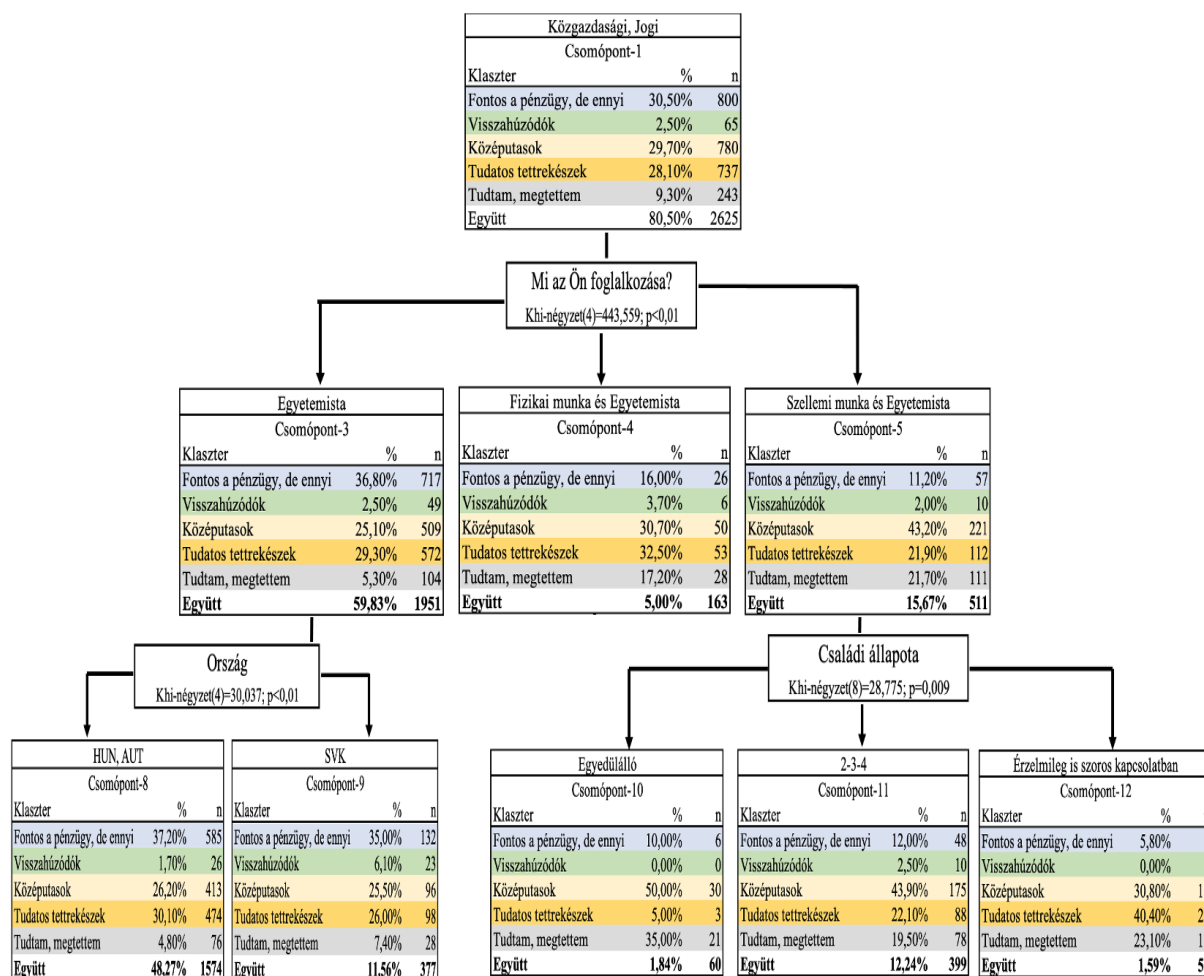
A családi állapot mint *ordinális* változó szerinti felosztás esetében megállapítható, hogy minél inkább érzelmileg is szoros kapcsolatban él a megkérdezett, annál inkább jellemző rá a „tudatos tetterre kész” (40,40% vs. 5,00% és 22,10%) klaszterbe tartozás, viszont annál ritkábban kerül a „középutasok” (30,80% vs. 50,00% és 43,90%) klaszterébe. Ezzel szemben a „tudtam, megtettem” (35,00% vs. 19,50% és 23,10%) klaszter sokkal jellemzőbb az egyedülállókra, mint azokra, akik párkapcsolatban élnek (51. ábra).

50. ábra: A klaszterek eltérő megoszlását bemutató fatérkép

Forrás: saját kutatás

A bölcsész–pedagógus–művészeti szakos 636 hallgatót első lépésben az életkor alapján lehetett két csoportra osztani ($\chi^2(4) = 15,435$; $p=0,031$). A határvonal 23 éves kornál van, az ennél idősebbekre kevésbé jellemző a „fontos a pénzügy, de ennyi” (28,40% vs. 34,70%), kevesebben kerültek a „visszahúzódkók” (13,60% vs. 24,70%) klaszterébe, és jóval nagyobb arányban található közöttük „középutasok” (42,00% vs. 23,20%). 23 éves, vagy annál fiatalabb korcsoportot pedig a nemek szerint tudtam szignifikánsan megkülönböztetni egymástól ($\chi^2(4) = 10,87$; $p=0,031$).

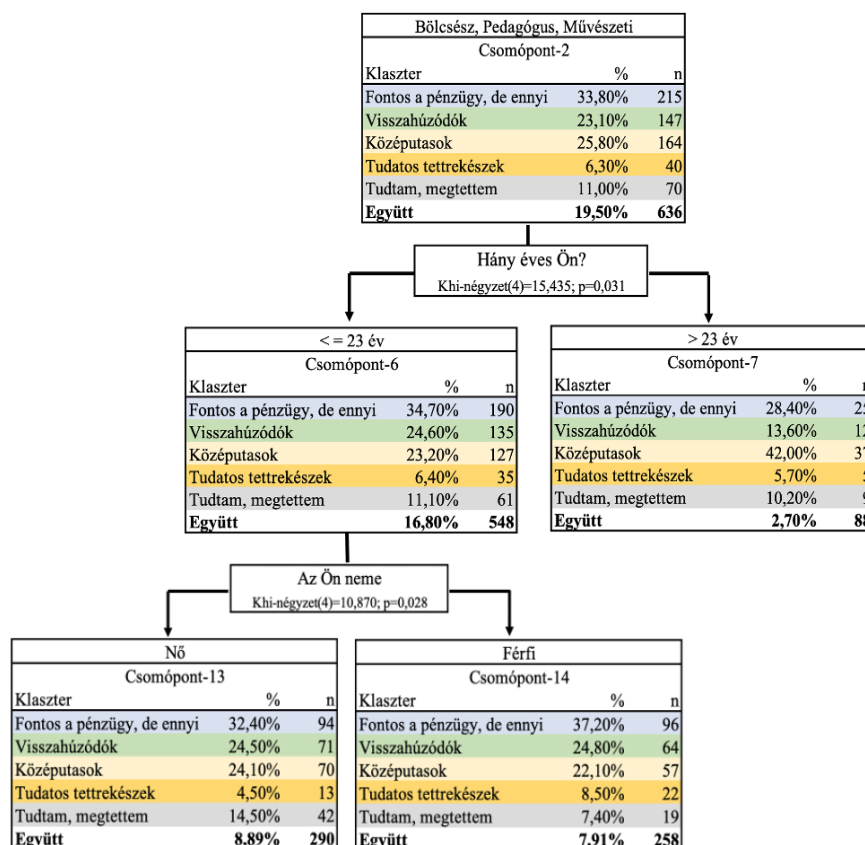
51. ábra: A fatérkép közgazdász- és joghallgatókra vonatkozó ága

Forrás: saját kutatás

Az eltérések nem markánsak, inkább csak jelzésértékűek: a nők között kisebb arányban vannak a „fontos a pénzügy, de ennyi” (32,40% vs. 37,20%), és a „tudatos tettekre kész” (4,50% vs. 8,50%) klaszterek képviselői, ezzel szemben a „tudtam, megtettem” klaszterbe tartozók aránya magasabb (14,50% vs. 7,40%). Azaz a férfiak talán fontosabbnak érzik a pénzügyeket, mint a nők, míg a nőkre jellemző inkább, hogy a tettek mezejére lépnek (52. ábra).

Mit jelent mindez? A legelső, így legfontosabb csoportképző ismérv a képzés volt. Ez azt jelenti, hogy a közgazdász- és joghallgatók inkább tudatosak és tettekre készek, a bölcsész–pedagógus–művészeti szak hallgatók pedig sokkal visszahúzódkóbbak. A közgazdász- és a joghallgatók közül azoknak, akik csak hallgatói jogviszonnyal rendelkeznek, inkább csak

„fontos a pénzügy, de ennyi” – a tettek mezejére pedig inkább azok lépnek, akik dolgoznak is a tanulmányaik mellett, mindegy, hogy fizikai vagy szellemi munkát végeznek. A csupán hallgatói jogviszonnyal rendelkező megkérdezettek esetében nagy eltérések nem mutathatók ki az ország mint csoportképző ismérv szerint.

52. ábra: A fatérkép bölcsész–pedagógus–művészeti szakosokra vonatkozó ága
Forrás: saját kutatás

Talán csak annyi, hogy a magyar és osztrák hallgatók számára fontosabbak a pénzügyek, a szlovákok esetében pedig többen tartoznak a „visszahúzódnók” közé. A bölcsész–pedagógus–művészeti szakos hallgatók esetében a 23 éves és fiatalabb korcsoport visszahúzódnóbb, az idősebbek között pedig a „középutasok” vannak többségben. A fiatalabb korcsoportban a nők és a férfiak viselkedése tér el egymástól: a gyengébb nem képviselői inkább a tettek mezejére lép, a férfiak pedig inkább a pénzügyek fontosságát hangsúlyozzák.

Végül nézzük meg, hogy hogyan viszonyulnak eredményeim a szakirodalmi adatokhoz! Azt már láttuk, hogy a *Covid19* okozta problémák megoldása sokkal nagyobb pénzügyi tudatosságot igényel, mint az egyszerű hétköznapiak. Célszerű például költségvetést készíteni és ezzel segíteni a pénzügyi tervezést (BECK et al. 2020). Az említett tanulmány az alacsony jövedelmű főiskolai hallgatók pénzügyi szokásainak a világjárvány okozta változását vizsgálta. A szerzők eredményei szerint a költségvetést készítő diákok aránya 63%-ról 77%-ra nőtt a vírushelyzet következményeként. Saját adataim csupán a nem gazdasági hallgatók között mutatnak hasonló növekedést. A bölcsész–pedagógus–művészeti szakok írásos költségvetést készítő diákjainak aránya nőtt meg 86%-ról 96%-ra. A pénzügyileg jóval tudatosabb közgazdászhallgatók esetében is találtam némi növekedést, ez mindössze 1%-pontnyi, de ezek

közül a hallgatók közül már a járvány előtt is átlagosan 96% volt az írásban költségvetést készítők aránya. Ugyancsak BECK és munkatársai vizsgálták a hitelkártya-használati szokásokat. Az ő válaszadók között a hitelkártya használatának gyakoriságával kapcsolatban arról számoltak be, hogy 42%-uk kevesebb alkalommal használja ezt vásárlásra, félve a kerettúllépéstől. A saját mintámban a közgazdászhallgatók között csak az osztrák diákok számoltak be ugyanekkora csökkenésről, míg a magyar és szlovák diákok között a csökkenés 20% közelében van. Ez az eredmény jelezhet fokozottabb odafigyelést a pénzügyekre (én ezt valószínűsítem), de akár jelenthet a pénzügyi tudásra alapozott túlzott önbizalmat is. A megfelelő válasz megtalálása további követéses kutatással lenne lehetséges, melyben a hitelkártya-tartozások alakulását lehetne vizsgálni. A harmadik kérdés, amit az említett cikk vizsgál, a privát egészségbiztosítások kérdése, amelyben a szerzők nem találtak változást a világjárvány előtti helyzethez képest. Ezt saját eredményeim is alátámasztják, mivel a közgazdászhallgatók között talált változást az 1,2%-os csökkenés (Ausztria) és a 6,1%-os növekedés (Szlovákia) tartományában találtam – a magyar adat 2,4%-os növekedés. Mindez azt mutatja, hogy – bár a *Covid19* okozta válság egészségügyi okú – a hallgatók a megoldást nem elsősorban a kiterjedtebb egészségbiztosítás megkötésében látják.

Nagyobb változás történt viszont a bankolási szokások területén (AGARWAL et al. 2020; TURZÓ 2020). A készpénzkímélő fizetési módok (mobilbank, mobiltárca) szakirodalom szerinti növekedése a járványt megelőző időszakhoz képest 12%-os; saját adataim ennél némileg magasabb, 15–18%-os emelkedést mutattak. Az internetbank használatában bekövetkezett 40% körüli növekedéshez képest viszont az én válaszadóim körében 31%-kal nőtt a szolgáltatás használata. A korszerű pénzügyi szolgáltatások (*Revolut* és *Transferwise*) használatának 33%-os növekedéséhez (SCOTT 2020, WILHELM 2020) képest saját eredményeimben csak 3% növekedést találtam. Ennek oka azonban az is lehet, hogy e szolgáltatások ismerete még a közgazdászhallgatók között is csupán 20%-os. Azok közül pedig, akik ismerik ezeket, csak minden ötödik hallgató számolt be arról, hogy használja is.

5.3.8. A közgazdászhallgatók pénzügyi preferenciái

Mivel a szakirodalomban nem találkoztam olyan vizsgálatokkal, amelyek a pénzügyi preferenciákat, például a jobb életszínvonal kritériumainak megítélését vizsgálják. Ezért a kérdőívebe beiktattam a „Mit jelent számodra a jobb életszínvonal?” kérdést is. Négy válaszlehetőséget adtam meg:

1. „egy jelenleginél jobb lakást”,
2. „gyermekeim biztos pénzügyi jövőjét”,
3. „időskori pénzügyi biztonságot”,
4. „magasabb jövedelmet”.

A kérdésre adott válaszok megoszlása a második, harmadik és negyedik válaszlehetőség tekintetében többé-kevésbé kiegyensúlyozott, mindegyik válasz aránya közel egyharmad volt. Legnagyobb arányban az időskori pénzügyi biztonság szerepelt (38%), a gyermekek biztos pénzügyi jövőjét, valamint a magasabb jövedelmet 30–30% választotta. Az első lehetőséget, egy jelenleginél jobb lakást, csak a hallgatók 2%-a jelölte meg.

Elemzésem végső célja egy fatérkép elkészítése volt, hogy megmagyarázzam, mi befolyásolja a közgazdászhallgatók válaszait erre a kérdésre. Először megvizsgáltam, hogy a potenciális magyarázó változók önállóan mutatnak-e összefüggést a kérdésre adott válasszal. Az egyes demográfiai csoportok, valamint a stressz, a pénzügyi biztonságérzet, a pénzügyi attitűd és a

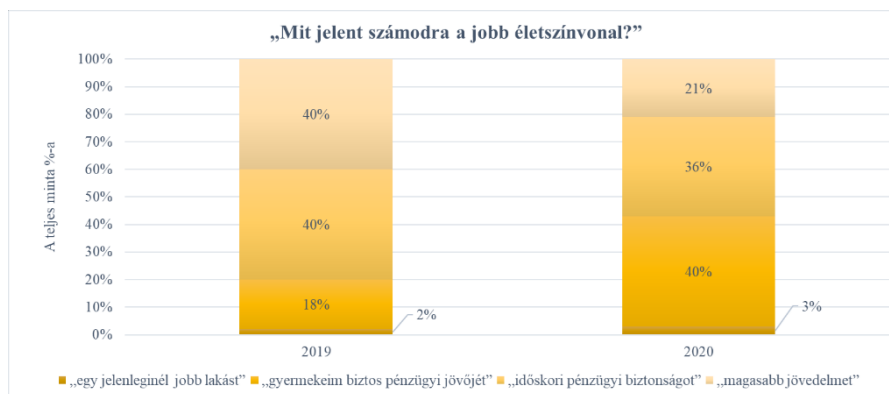
pénzügyi viselkedés szintje mellett eltérő válaszokat adtak a közgazdászhallgatók a nevezett kérdésre. A kvantitatív változókat megvizsgáltam önállóan, valamint kategorizált formában is. A kategorizálást *kvantilizsek*, illetve átlagszámítással (átlag alatti és átlag feletti csoportokra osztva) is elvégeztem, és a nagyobb különbséget eredményező felosztást választottam. A teljes mintára vetítve vizsgáltam meg valamennyi összefüggést, azaz a két évre összesítve. Szignifikáns összefüggést négy esetben találtam, ezek: a felmérés éve, az ország, illetve a pénzügyi biztonságérzet és a pénzügyi attitűd szintje (55. táblázat).

55. táblázat: A „Mit jelent számodra a jobb életszínvonal?” kérdésre adott válaszok többi változóval való összefüggésének tesztstatisztikái a teljes adatbázisban

	χ^2	Szf.	Szig.
Felmérés éve	155,379	3	< 0,001
Ország	68,605	6	< 0,001
PÜ_BIZT (binned) – medián	113,103	3	< 0,001
PÜ_ATT (binned) – tercilis	13,053	6	0,042
PÜ_VIS (binned) – decilis	26,188	27	0,508
Nem	0,679	3	0,878
Lakóhely	7,705	12	0,808
Családi állapot	16,212	12	0,182
„Mennyire vagy elégedett magánéleteddel?”	14,917	12	0,246
„Milyen munkarend szerint végzed tanulmányaidat?”	2,028	3	0,567
„Mi a foglalkozásod?”	5,094	6	0,532
„Milyen jellegű a munkaviszonyod?”	13,819	12	0,312

Forrás: saját kutatás

A legmarkánsabb és szignifikáns ($\chi^2(3) = 155,379$; $p < 0,001$) eltérést a felmérés éve okozta, azaz a vírushelyzet hatására erőteljesen változott a közgazdászhallgatók véleménye arról, hogy mit jelent a jobb életszínvonal. A világjárvány előtt a magasabb jövedelem és az időskori pénzügyi biztonság 40–40%-os arányával a két legnépszerűbb válasz volt, azonban a járványhelyzet hatására a „magasabb jövedelem” 21%-ra esett vissza, miközben helyét a „gyermekek biztos pénzügyi jövője” vette át 40%-os arányával (53. ábra).

53. ábra: A „Mit jelent számodra a jobb életszínvonal?” kérdésre adott válaszok megoszlása, a két felmérés időpontjában
 Forrás: saját kutatás

A két évet külön-külön megvizsgálva egészen eltérő eredményt találtam. A teljes mintában szignifikáns eltéréseket generáló változók egy-egy évet önállóan nézve már nem ilyenek. Mindez elsősorban abból adódik, hogy a teljes mintában szignifikáns összefüggést mutató változók értéke vagy megoszlása nagyban megváltozott 2019-ről (*prepandémia*) 2020-ra (*pandémia*). Tehát itt is megjelenik, az a felmérés évének moderáló hatása.

Mindkét időszakban szignifikánsan eltért országok szerint a válaszok megoszlása, a nemek csak 2019-ben, a családi állapot pedig 2020-ban mutatott szignifikáns összefüggést az eredményváltozóval. Az országok szignifikáns eltérését elsősorban az osztrák minta okozta, mivel ott 2019-ben senki nem választotta a jobb életszínvonal ismérveként a „gyermekeim biztos pénzügyi jövőjét”, illetve az „egy jelenleginél jobb lakást” válaszokat. Ez utóbbi a magyar és szlovák válaszadók között is ritkán fordult elő. A válaszok megoszlásai 2020-ra együttesen és külön az egyes országokban is átalakultak. A legnagyobb eltérés az osztrák válaszokban történt, ahol nulláról 45%-ra növekedett azoknak a hallgatóknak az aránya, akik a jobb életszínvonalat gyermekeik biztos pénzügyi jövőjével azonosították. Növekedés tapasztalható a magyar és a szlovák almintában is, ezekben közel másfélszeresére nőtt a gyermekeikről gondoskodni kívánók aránya. Az időskori pénzügyi biztonságot választók közel azonos szinten maradtak. A magasabb jövedelmet a jobb életszínvonalat jelentő lehetőségként kisebb arányban választották mindhárom országban, különösen Ausztriában. Itt a válaszok aránya 48-ról 6%-ra csökkent. A 2020-as megoszlások alapján a szlovák hallgatók valamivel nagyobb – és szinte megegyező – arányban választották a „magasabb jövedelmet” és a „gyermekeim biztos pénzügyi jövőjét”, addig Magyarországon a „gyermekeim biztos pénzügyi jövője” lett a legnépszerűbb választás. Ausztriában pedig ismét két válasz volt jellemző (összesen a válaszadók 92%-a jelölte meg ezeket): az „időskori pénzügyi biztonság” és a „gyermekeim biztos pénzügyi jövője” lehetőségeket.

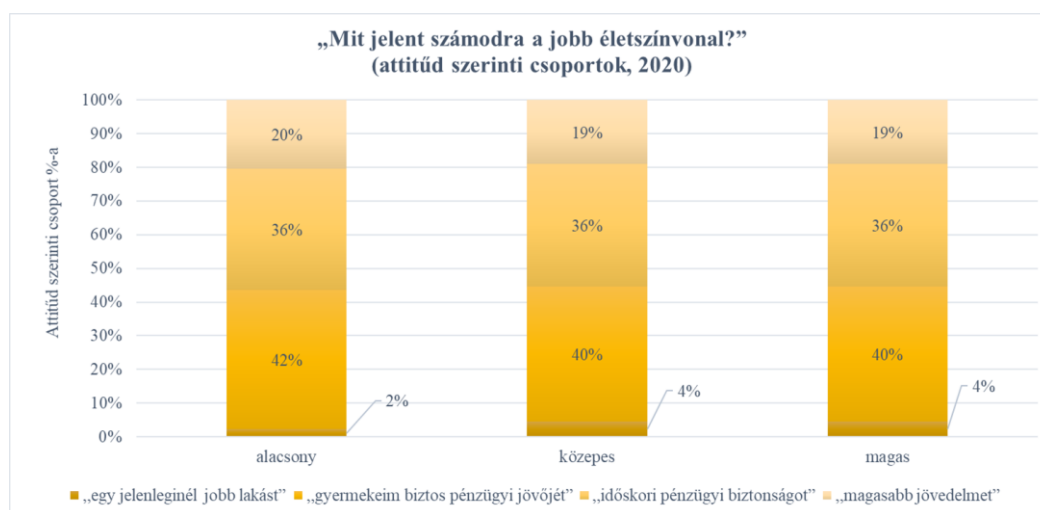
A pénzügyi biztonságérzet, a pénzügyi aktivitás, a lakóhely típusa, a munkarend és a munkahelyi beosztás, mint csoportképző ismérvek nem mutattak szignifikáns preferenciaváltozást az eltelt egy évben. A különböző pénzügyi attitűddel rendelkező hallgatók között sem találtam szignifikáns eltérést, azonban lényeges változásként figyeltem meg, hogy a világjárvány hatására a magasabb jövedelem helyett a gyermekek biztos pénzügyi jövője vált domináns válasszá (54–55. ábra).

54. ábra: A „Mit jelent számodra a jobb életszínvonal?” kérdésre adott válaszok megoszlása pénzügyi attitűd szerint 2019-ben

Forrás: saját kutatás

A nemek közötti különbségek közül a leginkább azt emelem ki, hogy a gyermek biztos jövőjét 2019-ben nagyobb arányban jelölték fontosnak a férfiak, mint a nők. Míg a nők között mindössze 16% választotta ezt a lehetőséget, a férfiaknál 20%. Ezzel szemben a jobb lakás a nők között volt népszerűbb (3%), míg a férfiak közül szinte senki sem választotta ezt az opciót.

55. ábra: A „Mit jelent számodra a jobb életszínvonal?” kérdésre adott válaszok megoszlása pénzügyi attitűd szerint 2020-ban

Forrás: saját kutatás

A világjárvány hatására ugyanazt a változást tapasztaltam, mint az attitűd szerinti csoportokban: a gyermekek biztos pénzügyi jövőjét válaszként jelölők aránya megnőtt. A férfiak között kétszer annyian (40%) választották ezt a lehetőséget, a nők között még nagyobb a növekedés (16%-ról 41%-ra), sőt a nők által ezt az opciót legfontosabbnak tartók aránya magasabb lett a férfiakénál is. Általánosan elmondható tehát, hogy minden demográfiai csoportosításban a legjellemzőbb változás, hogy a világjárvány hatására a gyermekek jövőjének biztosítása került előtérbe (közel kétszeres arányú lett a járvány előtti évhez képest), míg a magas jövedelem

fontossága ugyanilyen arányban csökkent. Az életszínvonal és a kvantitatív változók kapcsolatát hat változóra vizsgáltam:

- pénzügyi ismeretek,
- pénzügyi viselkedés,
- pénzügyi attitűd,
- pénzügyi biztonságérzet,
- magánéleti elégedettség,
- családi állapot.

Erre a célra egy egyszerűsített lineáris modellt használtam:

$$Y = \beta_0 + \beta_1 X_{1i} + \beta_2 X_{2i} + \beta_3 X_{1i} X_{2i} \quad (2)$$

ahol:

X1: Felmérés éve (2019; 2020), és

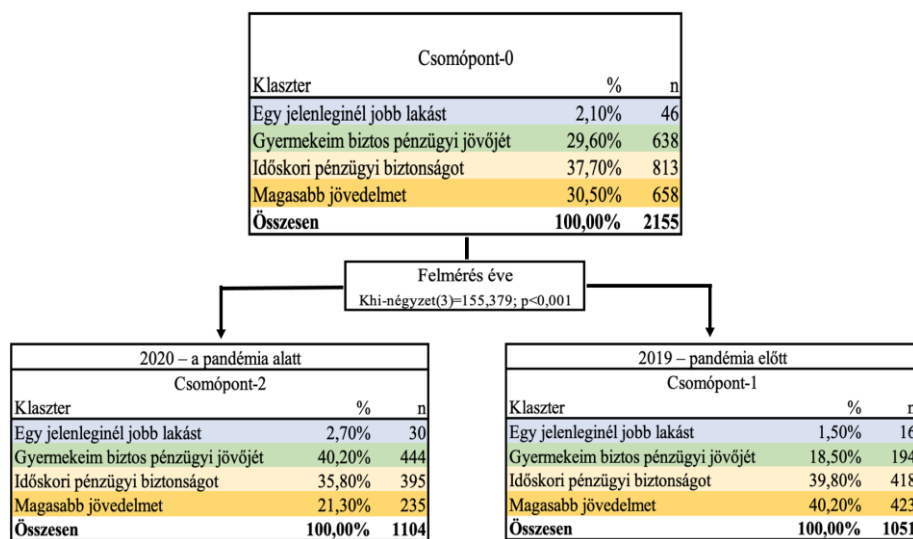
X2: Életszínvonal (a „Mit jelent számodra a jobb életszínvonal?” kérdésre adott válasz).

A modellekben az életszínvonal-preferenciák egyetlen modellben sem mutattak szignifikáns hatást, az évvel való interakciójuk is csak a pénzügyi ismeretek esetében mutatott gyenge szignifikáns kapcsolatot. Ezt is csak azért említem, mert egy megfordult tendenciára irányította figyelmemet. Eszerint 2019-ben a legalacsonyabb pénzügyi ismeretekkel rendelkezők a jobb életszínvonalat egy jelenleginél jobb lakásban látták, viszont 2020-ban már a magasabb pénzügyi ismeretekkel rendelkezők nyilatkoztak így. Ezt pedig nagy valószínűséggel az magyarázza, hogy mindhárom vizsgált országban a világválság hatására látványosan estek az ingatlanárak. A magasabb pénzügyi ismeretekkel rendelkező közgazdászhallgatók ezért könnyebben elérhető célként definiálták, hogy jobb lakásba költözzenek, azaz a jobb életszínvonalat a jobb lakás biztosítsa.

Az eredmények alapján készített fatérképből a következő megállapításokat szűrtem le: a fatérkép első elágazása – nem meglepő módon – a felmérés évén alapján történik. 2019-ben, az időskori pénzügyi biztonság mellett a magasabb jövedelem volt a legnépszerűbb; ezzel szemben 2020-ban, a világválság első hulláma alatt a jövedelem veszített népszerűségéből, és helyét a gyermekek biztos pénzügyi jövője vette át (56. ábra).

A világválság előtti időszakot jellemző ágon (csomópont–1) a következő elágazás az ország alapján történt (57. ábra). Magyarország és Szlovákia esetében nagyon hasonlóak a megoszlások; csupán pár százalékpont eltérés mutatható ki. A jelenleginél jobb lakást szlovákok esetében 4,9%, a magyarok esetében csupán 1% jelölte meg a jobb életszínvonal szinonimájaként, viszont a gyermekek biztos pénzügyi jövője 4,1%-ponttal a magyarok esetében volt gyakoribb (HUN: 27,9%; SVK: 23,8%). Az időskori pénzügyi biztonság esetében szintén a magyaroknál lehetett magasabb százalékos értéket mérni az eltérés itt is csupán 5,1%-pont (HUN: 36,0%; SVK: 30,9%), a magasabb jövedelmet a szlovák közgazdászhallgatók választották gyakrabban (40,4%) a magyarokhoz képest (35,0%). Az osztrák mintában viszont (csomópont–4) gyökeresen eltérő megoszlásokat találunk: senki nem választotta a jelenleginél jobb lakást és a gyermekek biztos pénzügyi jövőjét, viszont az időskori pénzügyi biztonság és

magasabb jövedelem szinte azonos arányban (51,7% és 48,3%) jelentette számukra a jobb életszínvonalat.

56. ábra: A fatérkép első elágazása

Forrás: saját kutatás

A magyar és a szlovák minta esetében tovább lehet bontani a csoportot, az előbbi esetben a munkaviszony (csomópont–3), az utóbbiban pedig (csomópont–5) a tanulmány munkarend alapján. A magyar mintában a diákok és a felsővezetők válaszai voltak hasonlóak, másik csoportot pedig a beosztottak, vállalkozók és középvezetők alkották. Mindkét csoportban alacsony arányban szerepelt a válaszok között a jelenleginél jobb lakás, viszont míg a csak diák – felsővezetői csoportban a másik három kategória megoszlása aránylag egyenletes, addig a beosztott–vállalkozó–középvezető csoportban a gyermekek biztos pénzügyi jövője csupán 17%-os részesedésű. Az időskori pénzügyi biztonság (43,8%) és a jelenleginél magasabb jövedelem (39,2%) osztozik a maradék 83%-on.

A szlovák alminta (csomópont–5) tovább bontható aszerint, hogy milyen munkarendben végzi a tanulmányait a megkérdezett hallgató (csomópont–11 és –12). A jelenleginél jobb lakást (nappali: 4,9%; levelező: 5,3%) és a gyermekek biztos pénzügyi jövőjét (nappali: 24,3%; levelező: 21,1%) nagyjából azonos arányban választották, viszont az időskori pénzügyi biztonság jóval népszerűbb a nappali tagozatos hallgatók körében (34,6%), mint a levelezősöknél (13,2%). A magasabb jövedelmet, mint a jobb életszínvonal megtestesítőjét majdnem kétszer annyian jelölték be a levelezősök között (60,5%) mint a nappali tagozatosok körében (36,2%).

A világjárvány időszakának ága (csomópont–2) első lépésben szintén az ország alapján bontható tovább három részre. A magyar (csomópont–6) és a szlovák minta (csomópont–8) megoszlása közötti eltérések csökkentek; a legnagyobb különbség a magasabb jövedelem esetében maradt meg (HUN:26,0%; SVK: 33,8%), melynek kompenzációja a másik három jobb életszínvonalat jelképező tényező között egyenletesen oszlik meg. Összevetve a világjárvány előtti időszakra vonatkozó ággal, nagyságrendileg nem találunk eltéréseket ezen két ország esetében, viszont az osztrák közgazdászhallgatók preferenciarendszere gyökeresen megváltozott. A két év közötti különbség az, hogy míg 2019-ben az időskori pénzügyi biztonság (51,7%) mellett a magasabb jövedelmet jelölték meg túlnyomórészt (48,3%), 2020-

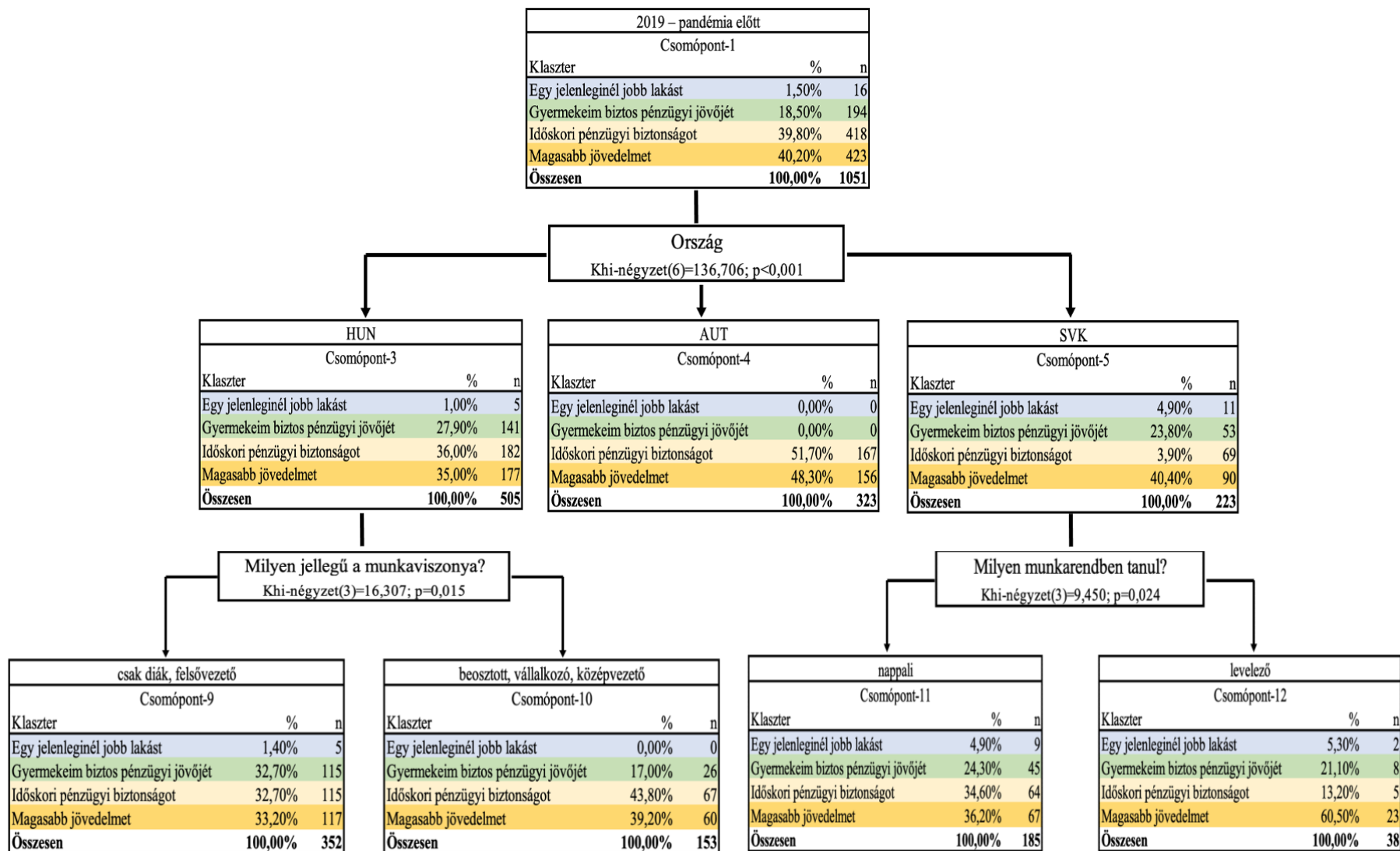
ban az időskori pénzügyi biztonság (47,4%) mellett a gyermekek biztos pénzügyi jövője volt a favorit (44,8%).

Magyarország esetében (csomópont–6) az ág tovább bontható a munkaviszony mentén. A legkiegyensúlyozottabb megoszlásokat a csak diákok és a középvezetők esetében (csomópont–13) lehetett kimutatni. Közöttük a legnépszerűbb választ, a „gyermekeim biztos pénzügyi jövőjét” (37,5%) követte a „időskori pénzügyi biztonság” (30,3%), majd a „magasabb jövedelem” (27,8%), végül „egy jelenleginél jobb lakás” (4,4%).

A beosztottaknál (csomópont–14) a „gyermekeim biztos jövője” (56,1%) vezeti a sort, majd következik a hasonló nagyságrendű a „időskori pénzügyi biztonság” (21,3%) és a „magasabb jövedelem” (19,1%), a „jelenleginél is jobb lakás” a már többször is tapasztalt alacsonyabb aránnyal szerepel csupán (3,4%). A vállalkozók és a felsővezetői beosztásban lévők (csomópont–15) körében az „időskori pénzügyi biztonság” (47,8%) a legnépszerűbb, következik a „gyermekeim biztos pénzügyi jövője” és a „magasabb jövedelem” azonos említési aránnyal (24,6%), és a „jelenleginél jobb lakás” zárja a sort (2,9%).

Az osztrák közgazdászhallgatók esetében a további felosztást a pénzügyi biztonságérzet mediánja adja. Az alacsonyabb biztonságérzetű hallgatók (csomópont–16) azonos arányban (46,5%) favorizálták a „gyermekeim biztos pénzügyi jövőjét” és az „időskori pénzügyi biztonságot”, a magasabb jövedelmet pedig alig: csupán 6,3%. A magas pénzügyi biztonságérzetűek csoportjában (csomópont–17) a gyermekek biztos pénzügyi jövője valamelyest háttérbe szorul (31,7%), helyette pedig nagyobb prioritást kap az „egy jelenleginél jobb lakás” (9,8%) és az „időskori pénzügyi biztonság” (53,7%). A „jelenleginél jobb lakás” nagyságrendje nem változott (4,9%).

A szlovák hallgatók esetében a magánéleti elégedettség volt az a mutató, mely alapján a legjobban lehetett szegmentálni őket. Az 1–2. kategóriát (csomópont–18) bejelölők körében a legfontosabb a magas jövedelem volt (42,7%), ezt követte a gyermekek biztos pénzügyi jövője (34,7%), végül az időskori pénzügyi biztonság (22,7%). Jelenleginél jobb lakást senki sem választotta ebben a csoportban. A 3–4. kategóriában (csomópont–19) a legfontosabb az időskori pénzügyi biztonság volt (41,3%), a gyermekek biztos pénzügyi jövőjét és a jelenleginél jobb lakást azonos arányban preferálták (28,3%), és csupán 2,2% választotta a jelenleginél jobb lakást. Azok körében, akik a legmagasabb magánéleti elégedettségről nyilatkoztak (csomópont–20), a legnépszerűbb kategória a gyermekeik pénzügyi biztonsága volt (54,3%). Második helyen jelölték a magasabb jövedelmet (30,4%), majd az időskori pénzügyi biztonság következett (15,2%). A jobb lakást senki sem jelölte. az említés nélküli jelenleginél jobb lakás mellett a jobb életszínvonalhoz szükséges legkevésbé fontos kategóriának az időskori pénzügyi biztonságot tartották (15,2%), a második helyen pedig a „magasabb jövedelmet” jelölték meg (30,4%).

57. ábra: A fatérkép első csomópontjának a világjárvány előtti (2019) elágazásai

Forrás: saját kutatás

6. KÖVETKEZTETÉSEK ÉS JAVASLATOK

Az eredmények áttekintése után levonható következtetéseket először annak alapján tekintem át, hogy milyen mértékben igazolják vagy cáfolják a kutatásom elején megfogalmazott hipotéziseket.

A pénzügyi ismeretek szintje a fenti megállapítások alapján kulcsfontosságú. Ez azért is kiemelt kérdés, mert a hazai oktatási rendszerben a kompetencia-alapú megközelítés nagy jelentőséget tulajdonít a gazdasági elméleti és gyakorlati ismeretek oktatásának. Mivel ez az állítás már a szakirodalmi elemzések alapján is erősen valószínűsíthető volt, kérdőívemben is kiemelt jelentőséget kapott a pénzügyi ismeretek felmérése. Az erre vonatkozó kérdések száma szinte pontosan annyi, mint a viselkedést és az attitűdöt vizsgáló kérdéseké összesen.

Első feltételezésem az volt, hogy a közgazdászhallgatók a pénzügyek területén jobban teljesítenek más szakokra járó diáktársaiknál. A kapott eredmények ezt a hipotézist igazolták, de némi kiegészítéssel. A vizsgált szakok közül ugyanis a joghallgatók teljesítménye ugyanolyan szintű volt, mint a közgazdászhallgatóké. E két képzés viszont szignifikánsan magasabb szintű teljesítményt nyújt, mint a vizsgálatba bevont bölcsész–pedagógus–művészeti szakos társaik. ennek lehetséges magyarázata, hogy a jogász képzés során szerzett ismeretek segítik a joghallgatók eligazodását a pénzügyek szabályozása és működése területén is. Ez a tájékozottság pedig megjelenik a pénzügyi kultúrájukban, különösen a pénzügyi viselkedés terén. Sikerült kimutatnom azt is, hogy a pénzügyi ismeretek köre az életkorral bővül, ez azonban természetes jelenség, ezért külön hipotézisként szerepeltetni értelmetlen lett volna.

A pénzügyi ismereteket számos változó befolyásolja, közülük legjelentősebb a felmérés éve és a képzés, sőt e kettő interakciója ugyancsak szignifikáns hatásúnak bizonyult. Ez utóbbit az okozta, hogy a közgazdász- és joghallgatók pénzügyi tudása nemcsak szignifikánsan jobb a bölcsész–pedagógus–művészeti szakosokénál, de szignifikánsan nőtt is a két vizsgálati időpont között. Ugyanez a növekedés viszont a bölcsész–pedagógus–művészeti hallgatók között nem volt kimutatható. Ez a megállapítás igazolja, hogy egy nem specifikusan gazdasági felsőoktatási képzés tanrendje nem nyújt elegendő gazdasági ismeretet a majdani döntéshozatalhoz.

A képzés szerepének fontosságát igazolják a *CHAID* algoritmusos vizsgálatok. Ezek megerősítik eredményeimet, mivel az algoritmus szerint is a pénzügyi tudás legfontosabb osztályképző ismérve az egyetemi képzés, hiszen ez került az első oszlási pontba. Ez az elágazás jól mutatja a tudás és az attitűd összefüggését. A jogász és közgazdászhallgatók között a „tudatos tettere készek” aránya 28%, szemben a bölcsész–pedagógus–művészeti ág 6%-hoz közeli arányával. A „visszahúzódnók” viszont inkább ez utóbbi csoportban vannak többen (minden negyedik diák ilyen), míg (a jogász- és) a közgazdászhallgatók között csak minden negyvenedik hallgató visszahúzódnó.

H2 hipotézisem szerint a pénzügyi ismeretek és tudatosság szintje demográfiai jellemzők és országok szerint tér el. Az ország szerinti eltérések közül csupán a magyar és szlovák hallgatók átlaga mutatott szignifikáns eltérést, míg az osztrák hallgatóké – ami a magyar és a szlovák átlag között van, nem tért el szignifikánsan a másik két ország átlagától. A két vizsgált időpont közötti növekedés viszont Magyarország és Ausztria esetén volt szignifikáns, a szlovák mintában nem. A klaszteranalízis pedig azzal bővíti az ország hatásával kapcsolatos információkat, hogy a magyar hallgatók inkább „visszahúzódnók”, míg az osztrákok jellemzően „tudatos tettere készek”, a szlovák minta viszont nem karakterisztikus. Mivel csak a magyar mintában szerepelnek nem gazdasági hallgatók is, külön vizsgáltam a teljes minta mellett a csak közgazdászhallgatók mintáját is. A két eredményt összehasonlítva egyértelművé vált, hogy a magyar „visszahúzódnók” jelentős aránya a bölcsész–pedagógus–művészeti szakok hallgatói közül kerül ki. A csak közgazdászhallgatókból

álló minta klaszterei szerint viszont a magyar diákok is „tudatos tette készek”, vagy legalább „középutasok”. Ennek alapján azt a következtetést vontam le, hogy az ország (azaz a felsőoktatás rendszere) nem okoz lényeges eltérést a megszerezhető pénzügyi tudás szintjében és minőségében.

Tovább erősíti az országnak, mint a pénzügyi ismeretek csoportképző ismervének viszonylag kis jelentőségét, hogy a döntési fának csupán a harmadik szintű oszlása történik ország szerint, de még itt is egy csoportba kerültek az osztrák és a magyar hallgatók. Köztük több a „tudatos tette kész”, mint a szlovák diákok között. Ugyanakkor a „visszahúzóók” aránya Szlovákiában négyszer akkora, mint a magyar és osztrák hallgatók között. Ráadásul az ország különbségképző tulajdonságként még így is csak a nappali szakos hallgatók esetében játszik szerepet. Ez azt is jelzi, hogy a magyar felsőoktatás sokszor kritizált színvonala semmivel sem rosszabb, mint például a „nyugati” színvonal (Ausztria). A pénzügyi tudás mértékét az attitűd is meghatározza: akinek a számára a pénzügyek fontosak, többet is foglalkoznak a témával, ezért a tudásuk is nagyobb. A tudás kapcsolatban áll a viselkedéssel is, aki aktívabb a pénzügyek intézésében, annak a tudása is nagyobb. Ez a gyakorlati tapasztalatok hatásával magyarázható. A gyakorlati tapasztalatok fontosságát támasztja alá a döntési fa is: a közgazdász- és joghallgatók ágán a legfontosabb osztópont a nappali és levelezős hallgatók csoportja között mutatja a legnagyobb eltérést.

Hasonlóan alacsony jelentőségű demográfiai változó a családi kapcsolat, illetve annak érzelmi szorossága. Ez a jellemző csak az egyetem mellett szellemi munkát is végzők osztályozásában játszik némi szerepet. Az egyik eredmény ezzel kapcsolatban, hogy az érzelmi kapcsolat szorosságával a „tudatos tette készek” aránya 5%-ról 40%-ra nő. A másik megfigyelésem, hogy a kapcsolaton kívül és a legszorosabb érzelmi kapcsolatban élők között nincsenek „visszahúzóók”. Ezt az első estben azzal magyaráztam, hogy egy egyedülálló csak magára számíthat, ezért mindent neki kell intéznie – azaz nem teheti meg, hogy nem foglalkozik a pénzügyekkel. A skála másik végén a szoros érzelmi kapcsolat pedig az alapot adja ahhoz, hogy a párok az élet minden területét vállalják és megoldják, nem hanyagolnak el semmit – megosztva egymás között a munkát.

A pénzügyi kultúra összetevőiből készült indexek klaszteranalízisének eredményeképpen megállapítottam, hogy az egyetemi hallgatók öt pénzügyi „személyiségtípusba” sorolhatók, melyek leginkább a pénzügyi ismeretekben és attitűdben térnek el egymástól. Két csoportra jellemző a többiekénél magasabb tudásszint. E két csoport között az a különbség, hogy az egyik csoport számára ez a tudás természetes, míg a másikba tartozó diákok látványosan használják tudásukat. Tehát H3 hipotézisem igaznak bizonyult.

A közgazdász- és a joghallgatók nemcsak magasabb tudásszintet mutattak, hanem tudásuk nagyobb mértékben is növekedett, mint a bölcsész, pedagógus vagy művészeti szakokon tanuló társaiké. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a vírushelyzet okozta nehézségek miatt fontosabbá váltak a pénzügyi ismeretek, ezért a közgazdász- és joghallgatók energiát fordítottak arra, hogy plusz tudáshoz jussanak. Ennek alapján H4 hipotézisem, amely a pénzügyi tudás felértékelődését valószínűsítette, beigazolódott.

H5 hipotézisem szerint a járványhelyzet jobban rontja a nem gazdasági hallgatók pénzügyi biztonságérzetét. Képzések szerint végzett vizsgálatom eredményei azonban azt mutatják, hogy – bár a pénzügyi biztonságérzet mindenütt csökkent – leginkább a bölcsészhallgatók érezték veszélyben pénzügyi helyzetüket. Azaz H4 hipotézisemet nem sikerült igazolnom. Jobban belegondolva arra is rájöttem, miért. Első gondolatként valóban logikusnak tűnt, hogy a nagyobb pénzügyi tudás nagyobb biztonsággal jár. Ez akár igaz is lehet, de az én vizsgálati kérdésem valójában nem a biztonságérzet valamilyen objektív módon mérhető szintjére vonatkozik, hanem annak szubjektív megélésére. Ez pedig azért ad a hipotézishez képest inverz eredményt, mert úgy tűnik, hogy minél többet tud valaki, annál inkább tisztában van a még meglévő hiányosságaival és az abból fakadó veszélyekkel. Ez viszont ahhoz vezet, hogy kevésbé érzi magát biztonságban, mint a témára kisebb rálátással rendelkező társai.

Érdekes eredményt kaptam viszont az életkor tekintetében. A világjárvány kitörése előtt az életkorral a pénzügyi biztonságérzet csökkent. Ez összefügg az életkorral együtt járó bővebb ismeretekkel és tapasztalatokkal, amelyek a hiányosságokra is felhívják a figyelmet. A járvány első hulláma azonban megváltoztatta az addigi trendet. A második lekérdezés eredményei azt mutatják, hogy a fiatalabb válaszadók kevésbé érzik magukat pénzügyileg biztonságban. Mindez arra utal, hogy egy váratlan krízishelyzet hatására a kisebb tudásszint miatti bizonytalanság fokozódik jobban, míg a több ismeret ilyenkor biztosabb kapaszkodót kínál. A pénzügyi biztonságérzettel kapcsolatban a klaszteranalízis során is kaptam új információkat, ami alátámasztja annak szubjektív jellegét és a tudásszint mértékével ellentétes alakulását. A létrejött klaszterek ugyanis egyértelműen azt mutatják, hogy a „visszahúzódnók” csoportja érzi magát leginkább biztonságban. Azaz a struccpolitika-effektus mutatható ki. Ennek a csoportnak az általam alkotott jelmondata szerint: „amiről nincs tudomásom, az nem fenyeget”. A skála másik végén elhelyezkedő „tudatos tettekre kész” csoportja érzi magát legkevésbé biztonságban. Ők azok, akiknek van megfelelő tudásuk ahhoz, hogy lássák hiányosságaikat és korlátaikat.

A demográfiai változók közé tartozik a válaszadók neme is. A tudás tekintetében a nemek között nem volt szignifikáns eltérés. A klaszterek vizsgálata azonban hozzájárult a nemek kérdésének árnyaltabb megismeréséhez. A teljes mintában a nők jellemzően vagy a „visszahúzódnók” vagy a „tudtam, megtettem” klaszterbe tartoznak. Ez utóbbit szintén az alacsony attitűd jellemzi, bár viszonylag magas tudásszint mellett. Mindez arra utal, hogy a nők kisebb affinitást mutatnak a pénzügyek iránt, mint a férfiak. A csak közgazdászhallgatók mintájából készült klaszterekben viszont nincsenek nemek szerint jellegzetes csoportok, ami alátámasztja azt a korábbi eredményemet, hogy a tudásszint nem függ attól, hogy férfit vagy nőt vizsgálunk. A nemek viszonylag alacsony befolyásoló hatását támasztja alá továbbá az az eredmény is, hogy a döntési fának csupán a 23. életévüket betöltött bölcsészeket tartalmazó ágán belül okoz említésre méltó eltéréseket: a férfiak között a „tudatos tettekre kész” és a „tudtam, megtettem” attitűd csak feleakkora gyakoriságú, mint a nők között.

További fontos eredmény, hogy a közgazdászhallgatókra nem jellemző a visszahúzódnó attitűd. Eltérés van viszont közöttük aszerint, hogy nappali vagy levelező oktatásban tanulnak. Az előbbieket jellemző klasztere a „fontos a pénzügy, de ennyi”, illetve a „tudtam, megtettem”. Azaz a nappali tanrendű hallgatók számára vagy fontosak a pénzügyek, de nincs ezekhez elegendő tudásuk, vagy magas a pénzügyi ismereteik szintje, de ilyenkor nem jelentősebbek számukra a pénzügyek más problémákhoz képest. A levelezős hallgatók viszont inkább a „középutasok” vagy „tudatos tettekre kész”. Ez utóbbi eredmény ismét kiemeli a gyakorlati tapasztalatok fontosságát.

A pénzügyi kultúra része még a pénzügyekhez való viszonyulás (attitűd) is. Az attitűd-eredmények hasonlóak a pénzügyi tudással kapcsolatosakhoz. A szak az elsődleges meghatározó tényező, a bölcsész–pedagógus–művészeti hallgatók vonzódnak legkevésbé a témához. Az ország, mint befolyásoló tényező szerepe nem szignifikáns, változást is csupán Ausztria és Szlovákia esetében találtam. Függ az attitűd, illetve inkább annak változása attól is, hogy végez-e munkát is a hallgató a tanulmányai mellett, vagy csak tanul. Legnagyobb mértékben a tanulás mellett szellemi foglalkozást is űző hallgatók vonzódása csökkent a pénzügyek iránt, a legkisebb visszalépés a csak tanulmányokat folytató hallgatókat jellemezte. A demográfiai jellemzők közül a nem hatása az attitűd esetén kimutatható: a férfiak szívesebben foglalkoznak ezzel a területtel. Ugyanez mondható el azokról is, akik magánéletükkel, párkapcsolatukkal elégedettebbek. A kialakított klaszterek között is elsősorban az attitűd területén vannak eltérések. Három klaszterben az attitűd, a tudás és a viselkedés egymással összhangban van. A két szélső klaszterben viszont – kissé leegyszerűsítve – vagy az attitűd magas, vagy a tudás és az aktivitás. A csoportképző ismérvek közül a döntési fa alapján elsősorban attól függ a pénzügyek iránti affinitás, hogy csak tanul-e valaki, vagy dolgozik is az egyetem mellett. A csak tanulókhöz képest közel négyszer nagyobb az érdeklődés a pénzügyek iránt az egyetemi képzés mellett munkát is végző diákok között.

Mivel minden megszerzett tudás annyit ér, amennyi a gyakorlatban hasznosítható belőle, a pénzügyi viselkedést helyeztem elemzésem középpontjába és azt vizsgáltam, hogy milyen mértékben befolyásolja azt a pénzügyi tudás és attitűd, továbbá azt, hogy milyen egyéb tényezők vannak rá hatással. Modellemben az életkor, a vírushelyzet és az azzal járó stressz szerepelt lehetséges tényezőként, ez utóbbi azonban csak a nem gazdasági hallgatók pénzügyi viselkedésére van érzékelhető hatással. Ezek mindegyikének van közvetlen viselkedés-befolyásoló hatása, ám többségük indirekt úton is hat.

A gazdasági szakos hallgatók esetében sem a járványhelyzet, sem az ehhez kapcsolódó stressz nem fejtett ki szignifikáns hatást a pénzügyi viselkedésre. Legnagyobb befolyásoló erővel a pénzügyi ismeretek hatottak, majd következett a közel feleakkora hatású életkor, végül a pénzügyi attitűd. Ez utóbbi hatáserejét tekintve azonos az életkorral, de ellentétes előjelű, azaz az attitűd csökkenése vezet a megfelelőbb viselkedéshez. Azaz jobban racionálisabb és jobb döntéseket tud hozni az, aki nem tulajdonít a kelleténél nagyobb jelentőséget a pénzügyeknek. Az életkor szintén inverz kapcsolatban áll az attitűddel, azaz, aki idősebb, az megfontoltabb és nem túlozza el a pénzügyek fontosságát.

A nem gazdasági hallgatók esetében viszont a járvány és a stressz is szignifikáns hatással van a viselkedésre, de legerősebb hatással ezekben is a pénzügyi ismeretek viselkedésbefolyásoló hatása a legerősebb, erősebb, mint a közgazdászhallgatók esetében. Jóval kisebb az életkor szerepe, míg a pénzügyi kultúra harmadik összetevője a nem gazdasági hallgatók pénzügyi viselkedését nem módosítja szignifikánsan. A *Covid19* direkt hatásának szerepe azonban esetükben még az életkornál is jelentősebb, a vírushelyzet tudatosabbá teszi a pénzügyi viselkedést. Hatáserejét tekintve ebben a csoportban harmadik helyre a stressz került, ami gátolja a megfelelő döntések meghozatalát. A direkt hatások helyett a teljes hatás vizsgálata viszont már a közgazdászhallgatókéhoz hasonló eredményt ad, vagyis a tudás és az életkor befolyásolja legerőteljesebben a pénzügyi magatartást.

7. ÚJ TUDOMÁNYOS EREDMÉNYEK

Az eredmények elemzése során egyértelművé vált, hogy a kompetenciavizsgálatokban is hangsúlyozott pénzügyi műveltség szerepe kiemelkedően fontossá válik váratlan krízishelyzetekben. Sokszor azonban még a több tudás sem nyújt megfelelő védelmet. Ezzel kapcsolatban az új eredmények között azt emelném ki először, mely tulajdonképpen következtetés:

R1. A magyar felsőoktatás a gazdasági képzési területen nincs lemaradva sem Szlovákiával, sem Ausztriával összehasonlítva.

Ez a megfigyelés logikus következménye annak az eredményemnek, hogy az országnak önmagában nincs szignifikáns szerepe a hallgatók pénzügyi tudásában tapasztalható különbségnek. Az 1. eredmény („R1”) természetesen nem azt jelenti, hogy a hazai gazdasági felsőoktatásban minden tökéletes, de jó kiindulási alap a további fejlődéshez. Különösen jelen helyzetben, a *Covid19* okozta világjárvány második hulláma előtt fontos problémáról van szó, ami új megközelítési módokat és további fejlesztéseket igényel a döntéshozóktól, valamint paradigmaváltást az oktatóktól és a hallgatóktól. A feladat kiemelt fontosságát az a saját eredményem is jelzi, ami azt mutatja, hogy egy nem specifikusan gazdasági felsőoktatási képzés tanrendje nem nyújt elegendő gazdasági ismeretet a majdani döntéshozatalhoz. Ezt támasztja alá az az eredmény, amely szerint a közgazdászhallgatók az élet pénzügyi kihívásaira is sikeresebben válaszolnak. Látszólag ellentmond ennek az állításnak a 2. eredmény („R2”).

R2. A joghallgatók teljesítménye hasonlóan jó, mint a közgazdászhallgatóké.

Véleményem szerint azonban inkább alátámasztja hipotézisemet, hiszen a joghallgatók is magas szintű pénzügyi jogi képzésben részesültek. Azaz ők is magas tudásszintjüknek köszönhetően teljesítenek jól.

További új eredmény, hogy az általános érettség elérése hagyományos ismereteink szerint a jogilag is elért nagykorúsággal korrelálva 18 éves kor környékén következik be. A vizsgált mintában azonban a 3. eredményre („R3”) tudunk következtetni:

R3. A pénzügyi érettség elérésére nem 18 évesen, hanem később, nagyjából 23 éves kortól számíthatunk.

Erre utal a bölcsész–pedagógus–művészeti szakok diákjainak mintája. olyan válaszadóké tehát, akik nem érdeklődnek az átlagosnál jobban a pénzügyek iránt. Az pénzügyi érettség bekövetkezéséhez ugyanis nélkülözhetetlen az a pénzügyi ismeret és tudás, amelyet a fiatalok a felsőoktatásban gyűjtenek össze – még akkor is, ha nem gazdasági hallgatóknak. Fontos ugyanakkor visszautalni arra a szakirodalmi megállapításra, hogy az alap- és középfokú oktatásban szerzett pénzügyi tudás a felnőttkori döntéshozatalra egyáltalán nincs hatással. Ez egyrészt kiemeli a megfelelő felsőoktatási tananyagok szükségességét, másrészt arra figyelmeztet, hogy a pénzügyi ismeretek oktatását a lehető legfiatalabb korban el kell kezdeni. Ehhez viszont a közoktatásban tartalmi és metodikai paradigmaváltásra van szükség – ez azóta megkezdődött: a NAT 2020-as módosítása már megfelel a modern kompetenciaigényeknek.

A képzés tudományterülete meghatározó a pénzügyi tudás alakulásában. A közgazdászhallgatók teljesítménye magasabb, mint a nem gazdasági hallgatóké. Ugyanakkor a pénzügyi attitűd válsághelyzeti alakulása nem a tudás szintjével korrelál, hanem inkább a gyakorlati tapasztalatokkal (4. eredmény – „R4”).

R4. A hallgatói pénzügyi attitűd válsághelyzet hatására bekövetkező változásának mértékét a tanulmányok mellett végzett munka jellege befolyásolja leginkább.

Elsősorban az a meghatározó, hogy végez-e munkát is a hallgató a tanulmányai mellett, vagy csak tanul. Másodsorban azok esetében, akik hallgatói státuszuk mellett dolgoznak is, elkülönülnek a szellemi és a fizikai munkát végzők. Legnagyobb mértékben a tanulás mellett szellemi foglalkozást is űző hallgatók vonzódása csökkent a pénzügyek iránt, a legkisebb visszalépés a csak tanulmányokat folytató hallgatókat jellemezte. Ez valószínűleg azzal függ össze, hogy munkájukkal és magánéletükkel kapcsolatban jóval több tényleges, tehát nem szimulációs jellegű gyakorlati feladatot kell megoldaniuk. Ezek a megoldások pedig nem érdemjegy elérését célozzák, hanem valódi tétjük van. A tudás mellett tehát a gyakorlati tapasztalat is erőteljes befolyásolója a pénzügyi viselkedésnek. Ezért az előbb említett felsőoktatási paradigmaváltás részeként célszerű például szimulációs játékok felhasználásával összekapcsolni az elméleti tudást a gyakorlati készségekkel. Ilyen játék például a *Business Strategy Game*, mely a vállalatirányítási és döntéshozatali technikák gyakorlati készségeinek kialakítását célozza, vagy a pénzügyi döntések értékpapírpiacon tesztelésére alkalmas *StockTrak*. Ezeket mesterképzésem során személyesen is kipróbáltam, sőt hétről-hétre új feladatokat kellett segítségükkel megoldanom. számos elméleti ismeret mellett sok olyan tapasztalatot is szereztem eközben, melyeket nemcsak a pénzügyi döntéshozatalban tudtam hasznosítani, hanem alakítottak a pénzügyekhez való viszonyom is.

A krízishelyzeti változás azonban a nappali tanrendű hallgatók között vezetett a tudásszint nagyobb emelkedéséhez. Ez viszont egyértelműen arra utal, hogy az ismeretek bővítésének leghatékonyabb módja a nappali tagozatos felsőoktatási képzés. A tudás pedig a pénzügyi biztonságérzet alapja, váratlan helyzetekben ugyanis a nagyobb tudás nagyobb biztonsággal is jár. Ez a megállapítás kapcsolódik H4 hipotézisemhez, a pénzügyi tudás válság miatti felértékelődéséhez.

Az útmodellek alapján a pénzügyi viselkedést legerőteljesebben a pénzügyi ismeretek szintje befolyásolja, második legfontosabb hatású az életkor. Ez független attól, hogy milyen szakon tanulnak a megkérdezettek. Az életkor jelentőségét az adja, hogy a korral együtt járó tapasztalat és higgadtabb habitus segíti a pénzügyi döntések racionálisabb meghozatalát. Ugyancsak az útmodellek alapján megállapítható, hogy a pénzügyi biztonságérzet a viselkedéshez hasonlóan magyarázott változóként szerepel a modellben. A pénzügyi kultúra összetevői közül csupán a pénzügyi ismeretektől függ a biztonságérzet. Ezt a kapcsolatot módosítja a járvány, mint környezeti hatás. Ez is alátámasztja azt a hipotézisünket, hogy pénzügyi kultúra összetevői között kölcsönhatás van.

A környezeti krízisek köztudottan rontják a pénzügyi biztonságérzetet. Ugyanakkor megfogalmazható az 5. eredmény („R5”).

R5. A pénzügyi ismeretek szintjének növekedése is csökkenti a biztonságérzetet, nemcsak a válsághelyzet.

Ezzel az összefüggéssel viszont a szakirodalomban nem találkoztam, ezért soroltam ezt is az új kutatási eredmények közé. Nem mond ugyanakkor ellent annak az R4 eredménynél tett megállapításomnak, hogy a nagyobb tudás növeli a pénzügyi biztonságot. Ott ugyanis a biztonságról magáról volt szó, míg ebben az eredményben a biztonság szubjektív megéléséről.

Új, 6. eredményként („R6”) említem még az alábbi tapasztalatot is.

R6. Összességében a férfiak pénzügyi biztonságérzete alacsonyabb fokú, mint a nőké.

Ennek valószínű magyarázataként szolgálhat a kultúránkban hagyományosnak tekintett férfi-modell, amely szerint a férfi feladata saját és családja megélhetéséhez az anyagi alapok megteremtése. Ezért a férfiak nagyobb teherként élik meg a „kötelező sikeresség” követelményét, ami rontja pénzügyi biztonságérzetük önértékelését. Megemlítem ugyanakkor, hogy ez a nemek

közi eltérés a közgazdászhallgatók részmintájában nem tapasztalható. Ez arra utal, hogy a magasabb szintű gazdasági tudás (valamint az ehhez kapcsolódó pénzügyi aktivitás és érdeklődés) mindkét nem estében olyan mértékben javítja a pénzügyi biztonság szubjektív önértékelését, hogy „felülírja” még a kulturálisan rögzült nemi sztereotípiák hatását is. Ez a tény pedig szintén mutatja a pénzügyi ismeretek szerepének fontosságát.

További eredményként említem még, hogy a gazdasági válsághelyzetek hatására változnak a pénzügyi preferenciák. E téren egyértelmű elmozdulást tapasztaltam (7. eredmény – „R7”).

R7. Krízishelyzetek, válságok megváltoztatják a rövid- és hosszútávú pénzügyi preferenciákat egyaránt.

A fogyasztói jellegű magatartást felváltja továbbá a gyermekek jövőjének biztosítására való törekvés. Ez a változás országtól függetlenül megfigyelhető, sőt az általában családcentrikusabb nőkhoz hasonló mértékben tapasztalható a férfiak között is. A jelenség magyarázatát az eredmények elemzése során tárgyaltam. Az új tudományos eredményeket némileg más megfogalmazásban foglalja össze az 56. táblázat.

56. táblázat: Az új tudományos eredmények és az ezekhez vezető kutatási módszerek

Eredmény	Az eredményhez vezető kutatási módszer
A pénzügyi érettség korhatára 23 év.	<i>CHAID</i>
Az ismeretek bővítésének leghatékonyabb módja a nappali tagozatos felsőoktatási képzés.	lineáris modellek, <i>CHAID</i>
A magyar felsőoktatás a gazdasági képzési területen nincs lemaradva a többi vizsgált országhoz képest.	lineáris modellek
Egy nem gazdasági felsőoktatási képzés nem ad elegendő tudást a későbbi pénzügyi döntések felelős meghozatalához.	lineáris modellek
A hallgatói pénzügyi attitűd válsághelyzet hatására bekövetkező változásának mértékét a tanulmányok mellett végzett munka jellege befolyásolja leginkább.	lineáris modellek
A tudás mellett fontos a gyakorlati tapasztalat is.	lineáris modellek, klaszterelemzés, <i>CHAID</i>
A pénzügyi ismeretek szintjének növekedése is csökkenti a biztonságérzetet.	lineáris modellek, klaszterelemzés, útelemzés
A férfiak pénzügyi biztonságérzete alacsonyabb a nőkéénél	klaszterelemzés
Krízishelyzetek, válságok megváltoztatják a rövid- és hosszútávú pénzügyi preferenciákat egyaránt.	lineáris modellek, <i>CHAID</i>

Forrás: saját kutatás

8. ÖSSZEFOGLALÁS

Végigjártuk az utat a kérdések feltevésétől a válaszokig és eljutottunk az értekezés záró fejezetéhez. Ez a fejezet a kutatási célokkal és kérdésekkel kapcsolatos kulcsfontosságú kutatási eredmények összefoglalásával, azok értékének és a tudomány fejlődéséhez való hozzájárulásának megvitatásával zárja a tanulmányt.

Első és legfontosabb általános következtetésem, hogy a korszerű gazdasági ismeretek modern módszerekkel történő oktatása elengedhetetlenné vált, különösen azért, mert az oktatásba történő befektetés mindig hosszútávon térül csak meg. Az előbbihez hasonló jelentőségű eredmény, hogy a pénzügyi tudás, viselkedés és attitűd nem három különálló pillérként alkotja a pénzügyi műveltséget, hanem közöttük is kölcsönhatásokat mutattam ki, melyek közül általánosítható, hogy a tudás és az attitűd változása magyarázza a viselkedés alakulását. Harmadik általános eredmény, hogy a tudás, viselkedés és attitűd egyénben meglévő arányai határozzák meg az egyén pénzügyi személyiségének jellemzőit is.

Kutatásom célja a tágabb környezetemben élő felsőoktatási hallgatók pénzügyi kultúrájának vizsgálata volt. A témával foglalkozó kutatások többsége a pénzügyi kultúrát a pénzügyi tudás, pénzügyi viselkedés és pénzügyi attitűd három pillérére építi fel. Kutatásomban ezt kiegészítettem egy negyedik pillérrel, a pénzügyi biztonságérzettel.

Eredeti célom annak kimutatása volt, hogy a pénzügyek területén, mennyivel teljesítenek jobban a felsőoktatásban a közgazdászhallgatók más szakok hallgatóihoz képest. Ezt a látszólag evidens állítást érdemes volt mégis külön is vizsgálni, eredményeim ugyanis azt mutatják, hogy nemcsak a közgazdászhallgatók, hanem a joghallgatók is jobban teljesítenek pénzügyi tudás és viselkedés terén, mint a más szakokra járó diákok. Ehhez kapcsolódó másik eredményem, hogy ezek a hallgatók csak a többi szak tanulóihoz képest jók. A pénzügyi tudásukat felmérő kérdéseknek ugyanis csak kevesebb, mint háromnegyedét tudták helyesen megválaszolni, ami jelenlegi oktatási értékelési rendszerünkben csak az „erős” közepes osztályzatnak felel meg. Itt jutottam el kutatásom talán legfontosabb konzekvenciájának levonásához: a köz- és felsőoktatásban a gazdasági ismeretek oktatásának eredményessé tételéhez jelentős reformra van szükség. Szerencsére mára az átalakulás már megkezdődött, ahogyan ezt a közoktatás pénzügyi képzési anyagának átalakulása és szaporodó pénzügyi képzések jelzik.

Kimutattam a pénzügyi műveltség összetevői közötti kapcsolatokat is. Ezzel kapcsolatos egyik legfontosabb eredményem, hogy a pénzügyi műveltség három összetevőjének előfordulási arányai alapján ötféle személyiségtípus jellemzőit tudtam felvázolni. Ezek közül kettő kiemelkedő jelentőséget tulajdonít a pénzügyeknek, de csak az egyik rendelkezik megfelelő pénzügyi tudással. Az útmodellek alapján elmondható, hogy a tudás-viselkedés-attitűd pillérek egymásra hatása összetett. A hatások iránya országonként és szakonként vizsgálva is megegyezett. Eltérés csupán a hatáserősség és szignifikancia terén volt az egyes modellek között – érdekes módon a joghallgatók mintájában szinte csupa nem szignifikánst találtam. Az összetevők kapcsolatára általánosan elmondható, hogy közülük a tudás és az attitűd különbségei magyarázzák a viselkedést, amely valamennyi útmodellben magyarázott változóként szerepelt.

A 2020-ban megjelenő és gyorsan *pandémiává* szélesedő *Covid19*-járvány a kényszerű globális gazdasági leállás útján recessziós pályára kényszerítette az addig prosperáló világ gazdaságot. Ez a visszaesés az egyének-háztartások szintjén munkahelyek elvesztésében, pénzügyi nehézségek, gyakran egyenesen anyagi ellehetetlenülés formájában csapódtak le. A pénzügyi tudás és ismeretek szerepe ezért jelentősen felértékelődött. Ezt a felértékelődést is valószínűsítettem az általam vizsgált egyetemisták között is, külön hipotézisként ezért meg is fogalmaztam.

Ez volt az oka annak, hogy eredeti kutatásomat a járvány első hullámát követően megismételtem. Ebben a második lépcsőben arra voltam kíváncsi, hogy az előbb említett felértékelődés megjelent-e a felsőoktatási hallgatók között, valamint arra, hogy a gazdasági képzésen szerzett ismeretek milyen mértékben jelentenek előnyt egy váratlan környezeti válsághelyzetben. Az útmodellekből kapott eredményeim azt mutatják, hogy a *Covid19* okozta világjárvány miatti korlátozások, zárlatok és félelmek nem közvetlenül fejtették ki hatásukat a pénzügyi tudás alakulására. Általános direkt hatásként a pénzügyi biztonságérzetet csökkentették és ennek volt motiváló hatása az ismeretszerzésre. A csökkenés mértéke országonként és képzésenként is különböző, de fontosabb ennél az, hogy minden modellben kimutatható volt. Ez a tény megerősíti azt az elgondolást, hogy a két vizsgálat között bekövetkezett változásokban a *pandémiának* lényeges szerepe van, hiszen az általános élethelyzetben ez volt az egyetlen, globálisan meghatározó változás. Az oksági vizsgálatban használt fatérképekkel kapcsolatos általánosan elmondható eredmény, hogy a pénzügyi személyiség kialakulásában a tudás és a gyakorlati tapasztalat a két legfontosabb tényező, míg a preferenciák változása egyértelműen a világjárvány miatt történt.

A felsőoktatás az utolsó szervezett lehetőség arra, hogy kompetens szakemberek megfelelő metodikával a megfelelő tudást tudják átadni a közeljövő munkaerőpiacára lépő generációnak. Ezért nagyon fontos, hogy a kompetencia-alapú oktatásban a gazdasági ismeretek is megkapják a fontosságuknak megfelelő helyet. Kutattam tehát azt is, hogy nemzetközi regionális viszonylatban hol helyezkedik el a hazai egyetemek gazdasági oktatása más országokhoz képest. Felmérésemben egy „nyugati” ország, Ausztria és egy „keleti” ország, Szlovákia szerepel összehasonlítási alapként.

Kutatásom alapja az *OECD* pénzügyi kultúrát rendszeresen felmérő metodikája volt, amely ezt a kultúrát a tudás-viselkedés-attitűd hármasan keresztül méri. Ezt a három jellemzőt használtam fel én is kérdőívem összeállításakor, de mérésükhöz saját kérdéseket használtam. A fenti kérdéscsoportok mellett volt még két kérdéssor kérdőívemben. Az egyik a pénzügyi biztonságérzetet, a másik a járvány mint környezeti válsághelyzet okozta stresszt vizsgálta. A két lekérdezés során kapott eredményeket statisztikai módszerekkel, lineáris és útmodellek készítésével és klaszterképzéssel dolgoztam fel, hogy minél több oldalról rátekintést kapjak az adatok alapján kérdéseimre.

Eredményeim azt mutatják, hogy a felsőoktatás kulcsszerepet játszhat a megfelelő gazdasági információk átadásában a felnövekvő generációk számára. A jelenlegi irány, a kompetencia-alapú oktatás során a gazdasági kompetenciáknak a kiemelt készségek közé kell kerülniük. Vizsgálatom alapján elmondható, hogy a magyar gazdasági felsőoktatás sem kelet, sem nyugat irányában nincs lemaradva más országoktól. Kétségtelen tény viszont, hogy a nem gazdaságorientált képzések nem nyújtanak kellő mennyiségű és minőségű tudást, amivel a későbbi mindennapos pénzügyi döntések megalapozását elősegíthetnék. Ezek az eredmények is aláhúzzák, hogy a gazdasági vagy nem gazdasági szak döntő jelentőségű a felsőoktatásban megszerezhető gazdasági-pénzügyi ismeretek szempontjából. Ez azért is fontos, mert eredményeim alapján éppen a diplomaszerezés időszakára, megközelítőleg 23 éves korban fejeződik be a pénzügyi érés. Sikerült kimutatnom azt is, hogy a váratlan környezeti krízishelyzet mindenkinél csökkenti a pénzügyi biztonságérzetet. Nem mindegy azonban, hogy milyen szintről indul a csökkenés. Hasonlóan ahhoz, ahogyan az államok esetében is a több tartalékkal rendelkező, felkészültebb államok könnyebben lábálnak ki egy gazdasági recesszióból, az egyén szintjén is nagyobb esélyeket jelent a nagyobb pénzügyi tudás és felkészültség. Tekintettel arra, hogy hasonló váratlan válság bármikor ismét bekövetkezhet, elengedhetetlen az oktatás szervezett rendszerének kihasználása a pénzügyi-gazdasági tudásszint növelésében.

Napjaink pénzügyi kultúrája már régóta nem a vételár készpénzzel történő kiegyenlítését, vagy a banknál betétként elhelyezett készpénzt jelenti. A készpénzkímélő vásárlások (bankkártya, hitelkártya) mindennapjaink részévé váltak. A legtöbb bank már internetes felületen is elérhető,

ahol a számlatulajdonos ugyanúgy adhat megbízást vagy utalhat pénzt, mintha személyesen keresné fel a bankot. A számítógépek mellett az egyéb okos eszközök, például a mobiltelefonok szerepe is egyre nagyobb. A mobiltárca és a mobilbank is egyre gyakoribb. Fejlődik a pénzügyi technológia is, egyre többen vesznek például igénybe olyan szolgáltatásokat, mint az általam a kérdőívben is megkérdezett *Revolut* vagy *Transferwise*. A tőke áramlik, mozog, változnak a befektetői szokások. A technológiai fejlődés már önmagában is megsokszorozza a mindennapi pénzügyi tevékenységhez szükséges ismeretek iránti igényt.

Különösen igaz ez a kijelentés akkor, ha a mindennapi feladatok növekvő halmazához még egy váratlan krízis is társul. Ilyen például a 2020-as *Covid19* okozta világjárvány és az ennek következtében kialakult globális recesszió. A *Covid19* okozta válság eltér a többitől, mert ez a válság nem adósságválság, hanem primeren egészségügyi okra visszavezethető krízis. Ez arra is felhívja a figyelmet, hogy a gazdaságtörténet vissza-visszatérő válságai nemcsak gazdasági eredetűek lehetnek. Ezért egy válságra már időben fel kell készülni, követve *Flavius* (nem közgazdasági céllal megfogalmazott) tanácsát: „*Si vis pacem, para bellum!*” (Ha békét akarsz, készülj a háborúra!). Ilyenkor a jövő pénzügyi biztosítása egyre nagyobb tudást igényel. Ezt a tudást pedig a mai egyetemi hallgatóknak kell megszerezniük, hiszen ők lépnek ki nemsokára az önálló döntések és a munkaerőpiac területére. Dolgozatom célja ezért nemcsak a pénzügyi kultúra bemutatása volt. Arra is fel kívántam hívni a figyelmet, hogy a változó hatásokhoz való alkalmazkodásban a tudás szerepe különösen felértékelődik.

9. SUMMARY

We walked the path from asking questions to answering, and reached the concluding chapter of the dissertation. This chapter concludes with a summary of key research findings related to research objectives and issues, their value, and their contribution to the development of science.

My foremost general conclusion is that teaching modern economic knowledge in modern ways has become essential, especially because investing in education always pays off in the long run. A result of similar significance is that financial knowledge, behaviour, and attitude do not constitute financial literacy as three separate pillars, but I have also shown interactions between them, from which it can be generalised that changes in knowledge and attitude explain behaviour. A third general result is that the proportions of knowledge, behaviour, and attitude that exist in an individual also determine the characteristics of the individual's financial personality.

The aim of my research was to examine the financial culture of higher education students living in my wider environment. Most research on the topic builds financial culture on the three pillars of financial knowledge, financial behaviour, and financial attitudes. In my research, I supplemented this with a fourth pillar, namely, the sense of financial security.

My original target was to unveil how much better students majoring in economics in higher education perform in finance, compared to students in other disciplines. However, it was worth examining this seemingly obvious statement separately, as my results show that not only economics students but also law students perform better in financial knowledge and behaviour than students in other disciplines. My other corresponding result is that these students are only good compared to students in other majors. This is because only less than three-quarters of the questions assessing their financial literacy could be answered correctly, which in our current education assessment system corresponds only to a 'strong average grade'. This is where I came to perhaps the most important consequence of my research: a major reform is needed to make the teaching of economic knowledge in public and higher education effective. Fortunately, the transformation has already begun, as indicated by the transformation of the financial education material in public education and the proliferation of financial education.

I have also shown the relationships between components of financial literacy. One of my most important findings is that I have been able to outline the characteristics of five personality types based on the incidence rates of the three components of financial literacy. Two personality types attach great importance to finance but only one has adequate financial knowledge. Overall, based on the path models, the interaction of the knowledge-behaviour-attitude pillars is complex. The direction of the effects was the same by country and profession. There was a difference between the individual models only in terms of potency and significance – interestingly, I found almost all differences nonsignificant in the sample of law students. Regarding the relationship between the components, it is considered that the differences in knowledge and attitude explain behaviour therefrom; behaviour was included as an explained variable in all path models.

The coronavirus epidemic, which emerged in 2020 and rapidly escalated into a pandemic, forced the hitherto prosperous world economy into a recessionary path through a forced global economic downturn. This decline has been reflected in the loss of jobs at the level of individuals and households, in the form of financial difficulties and often financial impossibility. The role of financial knowledge and skills has therefore been significantly enhanced. I also made this appreciation probable among the university students I studied, which is why I formulated it as a separate hypothesis.

This was the reason why I repeated my original research after the first wave of the pandemic. In this second stage, I wondered whether the appreciation had emerged among higher education students and whether the extent to which knowledge had risen in economics had been an advantage in an unexpected environmental crisis. My results from the path models show that the constraints, shortages, and fear from a COVID-19 pandemic did not directly have an impact on financial literacy. As a general direct effect, the sense of financial security was reduced, and this had a motivating effect on knowledge acquisition. The extent of the reduction varied both from country to country and from programme to programme, but, more importantly, it was detectable in all models. This fact confirms the idea that the pandemic plays a significant role in the changes between the two studies, as it was the only globally significant change in the overall life situation. The general conclusion regarding the tree maps used in the causal study is that knowledge and practical experience are the two most important factors in the development of financial personality, while the change in preferences was clearly due to the pandemic.

Higher education is the last organised opportunity that competent professionals with right methodology be able to pass on the right knowledge to the generation entering the labour market soon. Therefore, it is very important that economic knowledge be given its place in competency-based education. Thus, I also researched where the economic education of Hungarian universities was in an international regional context, compared to other countries. In my survey, a 'Western' country, Austria, and an 'Eastern' country, Slovakia, are used as a basis for comparison.

My research was based on the OECD's methodology for regularly surveying financial culture, which measures this culture through the knowledge–behaviour–attitude triad. I also used these three characteristics when compiling my questionnaire, but I employed my own questions to measure them. In addition to the above groups of questions, I had two more sets of questions in my questionnaire. One examined the sense of financial security and the other concerned the stress caused by the pandemic as an environmental crisis. The results of the two queries were processed using statistical methods, namely, linear modelling, path modelling, and clustering, to gain an overview of my questions from as many sides as possible, based on the data.

My results show that higher education can play a key role in forwarding the right economic information to the rising generations. As for the current direction, *viz.*, competency-based education, economic competencies shall be placed among the key skills. Based on my research, one could argue that Hungarian higher education in economics was not lagging behind other countries in either the East or the West. There is no doubt, however, that general, *i.e.*, non-economic training does not provide the quantity and quality of knowledge that can help inform future everyday financial decisions. These results also underline that the option of studying economic or noneconomic disciplines is crucial for the economic and financial knowledge that can be acquired in higher education. This is also important because, based on my results, financial maturity ends exactly at the time of graduation, approximately at the age of 23. I have also been able to show that an unexpected environmental crisis reduces everyone's sense of financial security. However, it does not matter what level the decline starts from. By analogy with more prepared and prospering states being more likely to emerge from an economic recession, greater financial knowledge and preparedness have an even stronger potential at the individual level. Given that a similar unexpected crisis may recur at any time, it is essential to use the organised system of education to increase the level of financial and economic knowledge.

Today's financial culture has long meant neither settling the purchase price in cash nor depositing money with the bank. Cash-saving purchases (bank card, credit card) have become part of our everyday lives. Most banks are now available online, where the account holder can place an order or transfer money in the same way as if they visited the bank in person. In addition to computers, other smart devices, such as mobile phones, are playing an increasingly important role. Digital wallet (e-wallet) and mobile banking are becoming more common. Financial technology (fintech)

is evolving, with more and more people using services such as *Revolut* or *Transferwise*, which I interviewed in the questionnaire. Capital flows and moves, investor habits change. Technological development multiplies the need for knowledge for everyday financial activities.

This statement is especially true when a growing set of everyday tasks is accompanied by even an unexpected crisis. Examples include the 2020 coronavirus pandemic and the resulting global recession. The COVID-19 pandemic is different from the others because this crisis is not a debt crisis, but a crisis that can be traced back to primary health reasons. This also draws attention to the fact that recurrent crises in economic history may not only be of economic origin. Therefore, we must prepare for a crisis in time, following Flavius' advice (not for economic purposes): “*Si vis pacem, para bellum!*” (If you want peace, prepare for war.) In such cases creating future financial security requires an increasing amount of knowledge. And this knowledge needs to be acquired by today's university students, as they will soon be entering the realm of independent decisions and the job market. The aim of my dissertation was therefore not only to present financial culture. I also wanted to draw attention to the fact that the role of knowledge in adapting to changing effects is particularly valued.

MELLÉKLETEK

M1. Irodalomjegyzék

1. ADAMS, R. L. (2006): Financial Literacy and Retention. In: *College and University*, 81 (2) p. 63–64.
2. AGARWAL, D. V. – PODDAR, S. – KARNAVAT, S. J. (2020): A Study on Growth of Mobile Banking in India during COVID-19. In: *PalArch's Journal of Archaeology of Egypt / Egyptology*, 17 (6) p. 9461–9485.
3. ALBITAR, K. – GERGED, A. M. – KIKHIA, H. – HUSSAINEY, K. (2020): Auditing in Times of Social Distancing: The Effect of COVID-19 on Auditing Quality. In: *International Journal of Accounting & Information Management*, 29 (1) p. 169–178.
4. ALMOND, D. (2006): Is the 1918 Influenza Pandemic Over? Long-Term Effects of *In Utero* Influenza Exposure in the Post-1940 U.S. Population. In: *Journal of Political Economy*, 114 (4) p. 672–712.
5. ALTBACH, P. G., – DE WIT, H. (2020): Postpandemic Outlook: Bleakest for the Poorest. p. 3–5. In: ALTBACH, P. G. (Szerk.), *International Higher Education*, 2020 (102, különkiadás) The Boston College Center for International Higher Education.
6. ALTINTAŞ, K. M. (2009): Belirlenmiş katkı esaslı emeklilik planlarında finansal eğitimin önemi: Katılımcıların finansal okur yazarlığı çerçevesinde alternatif bir yatırım modeli / The Importance of Financial Education in Defined Contribution Pension Plans: An Alternative Investment Education Model within The Context of Beneficiaries' Financial Literacy. In: *Zonguldak Karaelmas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi / ZKU Journal of Social Sciences*, 5 (9) p. 151–176.
7. ARASLI, H. – ALTINAY, L. – ARICI, H. E. (2020): Seasonal Employee Leadership in the Hospitality Industry: A Scale Development. In: *International Journal of Contemporary Hospitality Management*, 32 (6) p. 2195–2215.
8. ARGYELÁN J. (2019): A törlesztőrészlet kiszámításának megértése befolyásolhatja milyen hitelt választunk! (online) In: *Bankmonitor*, 2019. május 10. <https://bankmonitor.hu/cikk/a-torlesztorezlet-kiszamitasanak-megertese-befolyasolhatja-milyen-hitelt-valasztunk/>. Keresőprogram: Google. Kulcsszavak: törlesztőrészlet. Lekérdezés időpontja: 2021.07.20.
9. ASÚN, R. A. – RDZ-NAVARRO, K. – ALVARADO, J. M. (2016): Developing Multidimensional Likert Scales Using Item Factor Analysis: The Case of Four-point Items. In: *Sociological Methods & Research*, 45 (1) p. 109–133.
10. ATKINSON, A. – MESSY, F.-A. (2011): Assessing Financial Literacy in 12 Countries: An OECD Pilot Exercise. 2011. januári kutatási jelentés. [S.l.]: Network for Studies on Pensions, Aging and Retirement, 25 p. In: *Netspar Discussion Papers*, No. 01/2011-014.
11. ATKINSON, A. – MESSY, F.-A. (2013): Promoting Financial Inclusion through Financial Education: OECD/INFE Evidence, Policies and Practice. 2013. októberi kutatási jelentés. [S.l.]: OECD, 54 p. In: *OECD Working Papers on Finance, Insurance and Private Pensions*, 34.
12. FELMÉRÉS: A 19–29 ÉVESEK 60 SZÁZALÉKA RENDELKEZIK MEGTAKARÍTÁSSAL (2021): (online) ATV Zrt. <http://www.atv.hu/belfold/20210516-felmeres-a-19-29-evesek-60-szazaleka-rendelkezik-megtakaritassal>. Keresőprogram: Google. Kulcsszavak: megtakarítás, 2021. Lekérdezés időpontja: 2021.07.20.

13. AYDIN, A. E. – AKBEN SELCUK, E. (2019): An Investigation of Financial Literacy, Money Ethics and Time Preferences among College Students: A Structural Equation Model. In: *International Journal of Bank Marketing*, 37 (3), p. 880–900.
14. BACON, C. – LEIA, O. (2020): Covid-19 and the Global Workplace. In: *International Newsletter*, 2 (2) p. 8–12.
15. BAČOVÁ, M. – ČONKOVÁ, M. – BRIČOVÁ, Z. (2013): Financial Literacy of Students in Slovak Republic. In: THE 7TH INTERNATIONAL DAYS OF STATISTICS AND ECONOMICS (7.) (2013) (Prága, Csehország). *Conference Proceedings*. Slaný, Csehország: Libuše Macáková, MELANDRIUM. p. 51–60.
16. BÁGER G. (2020): Közösségi jólét. p. 10–36. In: KAISER T. (Szerk.): *Jó állam jelentés 2019 Első változat*. Kutatási jelentés. Budapest: NKE KTI – Kutatásmódszertani és Mérésügyi Iroda, 174 p.
17. BAJO, E. – BARBI, M. – BARTOLI, F. (2018): Financial Illiteracy and Mortgage Refinancing Decisions. In: *Journal of Banking & Finance*, 94, p. 279–296.
18. BAKKEN, M. R. (1966): Money Management Understanding of Tenth Grade Students. MA (Ed) diplomamunka. Edmonton, USA: University of Alberta.
19. BALTAGI, B. H. (2008): *Econometrics* (4. kiadás). Berlin, Németország: Springer, 392 p.
20. BARANYI K. (Szerk.). (1993): Ez lett volna a Nemzeti Alaptanterv 1993-ban (NAT-4). [S.l.]: Művelődési és Közoktatási Minisztérium Szakmai Irányítási Főosztály, 47 p.
21. BÁRCZI J. – ZÉMAN Z. (2015): A pénzügyi kultúra és annak anomáliái. *Polgári Szemle*, 11 (1–3) p. 101–108.
22. BATCHELDER, R. – GLASNER, D. (2012): Pre-Keynesian Monetary Theories of the Great Depression: What Ever Happened to Hawtrey and Cassel? (online) A Pepperdine University és a Free Trade Commission nem leközölt tanulmánya. <https://doi.org/10.2139/ssrn.2029813>. Keresőprogram: Google. Kulcsszavak: Keynes, Great Depression. Lekérdezés időpontja: 2021.11.11.
23. BAY, C. – CATASÚS, B. – JOHED, G. (2014): Situating Financial Literacy. In: *Critical Perspectives on Accounting*, 25 (1) p. 36–45.
24. BAYER, P. J. – BERNHEIM, B. D. – SCHOLZ, J. K. (1996): The Effects of Financial Education in the Workplace: Evidence from a Survey of Employers. 1996. júliusi kutatási jelentés. Cambridge, USA: National Bureau of Economic Research, 43 p. In: *NBER Working Paper Series*, No. w5655.
25. BAZELON, D. T. (1979): *The Paper Economy*. Praeger. 467. p.
26. BEAL, D. J. – DELPACHITRA, S. B. (2003): Financial Literacy among Australian University Students. In: *Economic Papers: A Journal of Applied Economics and Policy*, 22 (1) p. 65–78.
27. BECK, K. – CHIU, H.-H. – TIMMERMAN, I. (2020): ‘Lower-Income College Student Adjustments to COVID-19’. In: *Applied Economics Letters*, 27. p. 1–4.
28. BEHRMAN, J. R. – MITCHELL, O. S. – SOO, C. K. – BRAVO, D. (2012): How Financial Literacy Affects Household Wealth Accumulation. In: *American Economic Review*, 102 (3) p. 300–304.
29. BELÁS, J. – NGUYEN, A. – SMRČKA, L. – KOLEMBUS, J. – CIPOVOVÁ, E. (2016): Financial Literacy of Secondary School Students. Case Study from the Czech Republic and Slovakia. In: *Economics & Sociology*, 9 (4), p. 191–206.
30. BELINSZKI B. – SZEPESI I. – TAKÁCSNÉ K. J. – VADÁSZ C. (2020): Országos kompetenciamérés – 2019. Az Oktatási Hivatal országos jelentése. 108 p.
31. BENEDEK M. (2018): Mindennapi pénzügyeink: Pénzügyi tudatosság fejlesztése. (online) Állami Számvevőszék. <https://www.aszhirportal.hu/hirek/mindennapi-penzugyeink-penzugyi-tudatossag-fejlesztese>. Keresőprogram: Google. Kulcsszavak: pénzügyi tudatosság. Lekérdezés időpontja: 2021.10.07.

32. BÉRES D. – HUZDIK K. – KOVÁCS P. – SÁPI Á. – NÉMETH E. (2013): Felmérés a felsőoktatásban tanuló fiatalok pénzügyi kultúrájáról. 2013. június 24-i kutatási jelentés. 73 p. Budapest: Állami Számvevőszék.
33. BERGE, T. J. (2015): Predicting Recessions with Leading Indicators: Model Averaging and Selection over the Business Cycle: Predicting Recessions with Leading Indicators. In: *Journal of Forecasting*, 34 (6) p. 455–471.
34. BERLINGER, E. – WALTER, G. (2013): Unortodox javaslat a deviza- és forintalapú jelzáloghitelek rendezésére. In: *Hitelintézeti Szemle*, 12 (6) p. 469–494.
35. BERNANKE, B. – JAMES, H. (1990): The Gold Standard, Deflation, and Financial Crisis in the Great Depression: An International Comparison. 1990. októberi kutatási jelentés. Cambridge, USA: National Bureau of Economic Research, 78 p. In: *NBER Working Paper Series*, No. w3488.
36. BHUSHAN, P. – MEDURY, Y. (2013): Financial Literacy and its Determinants. In: *International Journal of Engineering, Business and Enterprise Applications*, 4 (2), p. 155–160.
37. BLALOCK, H. M. (1961): Correlation and Causality: The Multivariate Case. In: *Social Forces*, 39 (3) p. 246–251.
38. BLOCK, W. E. (2010): Milton Friedman on Intolerance: A Critique. In: *Libertarian Papers*, 2 (41) p. 1–18
39. BLOOM, D. E. – CADARETTE, D. – SEVILLA, P. J. (2018): Epidemics and Economics: New and Resurgent Infectious Diseases Can Have Far-Reaching Economic Repercussions. In: *Finance & Development*, 55 (2) p. 46–49.
40. BOLLEN, K. A. (1984): Multiple indicators: Internal consistency or no necessary relationship? In: *Quality and Quantity*, 18, p. 377–385.
41. BONETT, D. G. – WRIGHT, T. A. (2015): Cronbach's Alpha Reliability: Interval Estimation, Hypothesis Testing, and Sample Size Planning. In: *Journal of Organizational Behavior*, 36 (1) p. 3–15.
42. BOTOS K. – BOTOS J. – BÉRES D. – NÉMETH E. (2012): Pénzügyi kultúra és kockázatvállalás a közép-alföldi háztartásokban. In: *Pénzügyi Szemle*, 2012 (3) p. 291–309.
43. BOWEN, C. F. – JONES, H. M. (2006): Empowering Young Adults to Control Their Financial Future. *Journal of Family and Consumer Sciences*, 98 (1), p. 33–39.
44. BOYER, R. S. (2009): Reflections on Milton Friedman's Contributions to Open Economy Money/Macro. In: *Journal of International Money and Finance*, 28 (7) p. 1097–1116.
45. BROKESOVA, Z. – CUPAK, A. – KOLEV, G. (2017): Financial Literacy and Voluntary Savings for Retirement in Slovakia Pozsony. 2017. októberi kutatási jelentés. Szlovákia: Národná Banka Slovenska, 31 p. In: *NBS Working Papers*, No. 10/2017.
46. BRÜCKNER G. (2018): A nagy fintech-forradalom: A legjobbak és a bukottak. (online) In: *Index.hu*, 2018. január 4. https://index.hu/gazdasag/2018/01/04/a_nagy_fintech_forradalom_a_legjobbak_es_a_bukottak/. Keresőprogram: Google. Kulcsszavak: FinTech. Lekérdezés időpontja: 2021.04.21.
47. BUCHER-KOENEN, T. – LUSARDI, A. (2011): Financial Literacy and Retirement Planning in Germany. 2011. júniusi kutatási jelentés. Cambridge, USA: National Bureau of Economic Research, 27 p. In: *NBER Working Paper Series*, No. w17110.
48. BUDAI E. (2020): A pénzügyi kultúra rendszerszintű megközelítése. p. 23–38. In: PINTÉR É. (Szerk.), *Tendenciák a pénzügyi tudatosságban*. Miskolc-Pécs: FINTELLIGENCE Pénzügyi Kultúra Központ, 215 p.
49. CAIN, S. (2012): *Quiet: The Power of Introverts in a World that Can't Stop Talking*. Crown. 368 p.

50. CALOMIRIS, C. W. (1993): Financial Factors in the Great Depression. In: *Journal of Economic Perspectives*, 7 (2) p. 61–85.
51. CAMERON, S. – PRICE, D. (2009): Business research methods: A practical approach. London, UK: Chartered Institute of Personnel and Development, 610 p.
52. CAO, Y. (2014): Reducing Interval-Valued Decision Trees to Conventional Ones: Comments on Decision Trees with Single and Multiple Interval-Valued Objectives. In: *Decision Analysis*, 11 (3) p. 204–212.
53. CAVALLO, A. (2020): Inflation with COVID Consumption Baskets. A Harvard Business School nem leközölt kutatási jelentése. (online) 19 p. In: *Harvard Business School Business, Government and International Economy Unit Research Paper Series*, No. WP 20-124. <https://doi.org/10.2139/ssrn.3622512>. Keresőprogram: Google. Kulcsszavak: inflation, COVID. Lekérdezés időpontja: 2021.10.10.
54. CHMELÍKOVÁ B. – SVOBODA, M. (2017): Is the Financial Literacy Level of Finance and Law Students the Same? In: 11TH INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE ON FINANCIAL MANAGEMENT OF FIRMS AND FINANCIAL INSTITUTIONS (11.) (2017) (Ostrava, Csehország). *Conference Proceedings (Part II.)*. Ostrava, Csehország: Department of Finance, Faculty of Economics, VŠB-TU of Ostrava. p. 336–341.
55. CHARLES SCHWAB & CO. (2021): Financial Literacy. (online) Schwab Brokerage. <https://www.aboutschwab.com/financial-literacy>. Keresőprogram: Google. Kulcsszavak: financial literacy. Lekérdezés időpontja: 2021.07.16.
56. CHARLES SCHWAB FOUNDATION (2018a): 2018 Schwab Young Adult Financial Literacy Survey. (online) 0820-0RM3 sz. jelentés. [S.l.]. <https://www.schwabmoneywise.com/tools-resources/literacy-survey>. Keresőprogram: Google. Kulcsszavak: young adult, financial literacy. Lekérdezés időpontja: 2021.05.19.
57. CHARLES SCHWAB FOUNDATION. (2018b): Young Adult Financial Literacy Study – Gender Insights. (online) 1018-8UB0. sz. jelentés. [S.l.], 20 p. <https://www.schwab.com/resource/schwab-youth-gender-report>. Keresőprogram: Google. Kulcsszavak: young adult, financial literacy. Lekérdezés időpontja: 2021.05.02.
58. CHEN, H. – VOLPE, R. P. (1998): An Analysis of Personal Financial Literacy Among College Students. In: *Financial Services Review*, 7 (2) p. 107–128.
59. CHEN, H. – VOLPE, R. P. (2002): Gender Differences in Personal Financial Literacy among College Students. In: *Financial Services Review*, 11 (3) p. 289–307.
60. CHETTY, R. – FRIEDMAN, J. N. – HENDREN, N. – STEPNER, M. (2020): How Did COVID-19 and Stabilization Policies Affect Spending and Employment? A New Real-Time Economic Tracker Based on Private Sector Data. 2020. júniusi kutatási jelentés. Cambridge, USA: National Bureau of Economic Research, 84 p. In: *NBER Working Paper Series*, No. w27431.
61. CLAESSENS, S. – DELL’ARICCIA, G. – IGAN, D. – LAEVEN, L. (2010): Lessons and Policy Implications from the Global Financial Crisis. 2010. februári kutatási jelentés. [S.l.]: International Monetary Fund, 40 p. In: *IMF Working Papers*, No. WP/10/44.
62. COLE, H. L. – OHANIAN, L. E. (2004): New Deal Policies and the Persistence of the Great Depression: A General Equilibrium Analysis. *Journal of Political Economy*, 112 (4) p. 779–816.
63. COLE, S. A. – SHASTRY, G. K. (2010): Is High School the Right Time to Teach Self-control? The Effect of Financial Education and Mathematics Courses on Savings Behavior. (online) A Harvard Business School nem leközölt kutatási jelentése. <https://www.hbs.edu/faculty/Pages/item.aspx?num=38808>. Keresőprogram: Google. Kulcsszavak: financial education, saving. Lekérdezés időpontja: 2021.09.02.

64. COLE, S. A. – SAMPSON, T. – ZIA, B. (2011): Prices or Knowledge? What Drives Demand for Financial Services in Emerging Markets? In: *The Journal of Finance*, 66 (6) p. 1933–1967.
65. COLE, S. A. – PAULSON, A. L. – SHASTRY, G. K. (2012): Smart Money: The Effect of Education on Financial Behavior. 2012. április 21-i kutatási jelentés. In: *Harvard Business School Finance Unit, Research Paper Series*, No. 09-071.
66. COLLINS, J. M. – O’ROURKE, C. M. (2010): Financial Education and Counseling – Still Holding Promise. In: *Journal of Consumer Affairs*, 44 (3) p. 483–498.
67. CONSUMER FINANCIAL PROTECTION BUREAU. (2017): CFPB Financial Well-Being Scale: Scale Development Technical Report. 2017. májusi jelentés. [S.l.], 53 p.
68. CORBET, S. – GURDGIEV, C. – MEEGAN, A. (2018): Long-Term Stock Market Volatility and the Influence of Terrorist Attacks in Europe. *The Quarterly Review of Economics and Finance*, 68, p. 118–131.
69. CORBET, S. – HOU, Y. (G.) – HU, Y. – OXLEY, L. – XU, D. (2021): Pandemic-Related Financial Market Volatility Spillovers: Evidence from the Chinese COVID-19 Epicentre. *International Review of Economics & Finance*, 71, p. 55–81.
70. CORREIA, S. – LUCK, S. – VERNER, E. (2020): Pandemics Depress the Economy, Public Health Interventions Do Not: Evidence from the 1918 Flu. In: *SSRN Electronic Journal*. 3561560.
71. CORTES, G. M. – FORSYTHE, E. (2020): The Heterogeneous Labor Market Impacts of the Covid-19 Pandemic. 2020. májusi kutatási jelentés. Kalamazoo, USA: W. E. Upjohn Institute for Employment Research, 36 p. In: *Upjohn Institute Working Papers*, No. wp20-327.
72. COUNCIL FOR ECONOMIC EDUCATION. (2020): 2020 Survey of the States: Economic and Personal Finance Education in Our Nation’s Schools. 2020. februári jelentés. New York, USA, 12 p.
73. COURCHANE, M. – GAILEY, A. – ZORN, P. (2008): Consumer Credit Literacy: What Price Perception? *Journal of Economics and Business*, 60 (1–2) p. 125–138.
74. CRAMER, D. – HOWWITT, D. L. (2004): The SAGE Dictionary of Statistics: A Practical Resource for Students in the Social Sciences (1. kiadás). London, UK: SAGE, 208 p.
75. CROY, G. – GERRANS, P. – SPEELMAN, C. (2010): The Role and Relevance of Domain Knowledge, Perceptions of Planning Importance, and Risk Tolerance in Predicting Savings Intentions. In: *Journal of Economic Psychology*, 31 (6) p. 860–871.
76. ĆUMUROVIĆ, A. – HYLL, W. (2019): Financial Literacy and Self-Employment. In: *Journal of Consumer Affairs*, 53 (2) 455–487. p.
77. CUPAK, A. – FESSLER, P. – SILGONER, M. – ULBRICH, E. (2017): Financial literacy in Austria: A survey of recent research results. Ausztria: Österreichische Nationalbank, 13 p. In: *Monetary Policy & The Economy*, (Q1/18).
78. CZAKÓ Á. – HUSZ I. – SZÁNTÓ Z. (Szerk.) (2011): Meddig nyújtózkodjunk? A Budapesti Corvinus Egyetem kutatási jelentése. Budapest: BCE Innovációs Központ, 178 p.
79. CZELLENG Á. – KARSAI G. – MOLNÁR L. – VÉRTES A. (2015): Magyarország külső adósságállományának és a külföldiek kezében lévő adósságának elemzése. (online) 2015. októberi kutatási jelentés. Budapest: GKI Gazdaságkutató Intézet, 35 p. https://www.parlament.hu/documents/126660/448547/Devizaadossag_KT_151030.pdf/c11c1366-de45-499d-918d-ad8d90e5d055. Keresőprogram: Google. Kulcsszavak: devizahitel, válság, MNB. Lekérdezés időpontja: 2021.09.03.
80. CSATH M. (2020): Pénzügyi stabilitás és gazdasági versenyképesség. p. 64–90. In: KAISER T. (Szerk.), *Jó állam jelentés 2019 Első változat*. Kutatási jelentés. Budapest: NKE KTI – Kutatásmódszertani és Mérésügyi Iroda, 174 p.

81. CSIZMADY A. – HEGEDÜS J. (2016): Hungarian Mortgage Rescue Programs 2009-2016. In: *Narodowy Bank Polski Working Papers*, 1 (243) p. 11–32.
82. CSORBA, L. (2020): Pénzügyi kultúra és pénzügyi műveltség, a pénzügyi magatartás meghatározó tényezői. In: *Pénzügyi Szemle*, 65 (1) p. 67–82.
83. DANES, S. M. – HIRA, T. K. (1987): Money Management Knowledge of College Students. In: *Journal of Student Financial Aid*, 17 (1) p. 4–16.
84. DANES, S. M. – MORRIS, E. W. (1989): The Factors Affecting a Family's Plan to Change Its Financial Situation. In: *Lifestyles Family and Economic Issues*, 10 (3) p. 205–215.
85. DE BECKKER, K. – DE WITTE, K. – VAN CAMPENHOUT, G. (2019): Identifying Financially Illiterate Groups: An International Comparison. In: *International Journal of Consumer Studies*, 43 (5) p. 490–501.
86. DE LEEUW, E. D. – HOX, J. J. – DILLMAN, D. A. (Szerk.). (2008): *International Handbook of Survey Methodology*. European Association of Methodology. 549. p.
87. DEMIRGÜÇ-KUNT, A. – KLAPPER, L. – SINGER, D. – OUDHEUSDEN, P. V. (2015): *Global Findex Database 2014: Measuring Financial Inclusion around the World*. Kutatási jelentése. Washington, USA: Világbank, 91 p. In: *Policy Research Working Paper Series*, No. WPS7255
88. DEMIRGÜÇ-KUNT, A. – KLAPPER, L. – SINGER, D. – ANSAR, S. – HESS, J. (2018): *Global Findex Database 2017: Measuring Financial Inclusion around the World*. Washington, USA: Nemzetközi Újjáépítési és Fejlesztési Bank és Világbank. 151 p.
89. DILLMAN, D. A. – SMYTH, J. D. (2014): *Internet, Phone, Mail, and Mixed-Mode Surveys – The Tailored Design Method* (4. kiadás). New Jersey, USA: Wiley, 528 p.
90. DISNEY, R. – GATHERGOOD, J. (2013): Financial Literacy and Consumer Credit Portfolios. In: *Journal of Banking & Finance*, 37 (7) p. 2246–2254.
91. DOJCSÁK, D. (2014): Elkelt az IND Group. (online) In: *HWSW*, 2014. február 10. <https://www.hwsz.hu/hirek/51765/ind-group-misys-bank-szoftver-piac.html>. Keresőprogram: Google. Kulcsszavak: ind group. Lekérdezés időpontja: 2021.07.09.
92. DOMOKOS, L. (2020): GKI: szeptemberben nem javult a munkaügyi helyzet. In: *Napi.hu*, 2020. október 16. https://www.napi.hu/magyar_gazdasag/gki-munka-allas-valsag.715700.html. Keresőprogram: Google. Kulcsszavak: GKI, munka, válság. Lekérdezés időpontja: 2021.07.28.
93. EARLY WARNING SERVICES. (2021): Get Started With Zelle | List of Bank Partners and Credit Unions. (online) Zelle. <https://www.zellepay.com/get-started>. Keresőprogram: Google. Kulcsszavak: early, credit. Lekérdezés időpontja: 2021.05.20.
94. EITEL, S. J. – MARTIN, J. (2009): First-Generation Female College Students' Financial Literacy: Real and Perceived Barriers to Degree Completion. In: *College Student Journal*, 43 (2) p. 616–630.
95. ENSZ (2020): This is How Much the Coronavirus will Cost the World's Economy, According to the UN. (online) In: *World Economic Forum*. <https://www.weforum.org/agenda/2020/03/coronavirus-covid-19-cost-economy-2020-un-trade-economics-pandemic/>. Keresőprogram: Google. Kulcsszavak: burden, COVID, economy. Lekérdezés időpontja: 2021.06.19.
96. EURÓPAI BIZOTTSÁG (2019): Szavatosság, elállás a vásárlástól és a megvett termék visszaküldése. (online) Your Europe. https://europa.eu/youreurope/citizens/consumers/shopping/guarantees-returns/index_hu.htm. Keresőprogram: Google. Kulcsszavak: szavatosság, elállás, fogyasztó. Lekérdezés időpontja: 2021.06.18.
97. EUROSTAT (2020): EU Labour Market in the Second Quarter 2020: Total Labour Market Slack up to 14%: Sharp Drop in Hours Worked. (online) 150/2020. sz. jelentés. <https://ec.europa.eu/eurostat/documents/2995521/11410470/3-08102020-AP->

- EN.pdf/074d0df8-8784-68aa-ac02-21584b702826. Keresőprogram: Google. Kulcsszavak: labour market, europe, 2020. Lekérdezés időpontja: 2021.09.19.
98. EVANS, C. (2020): Wages and Salaries. (online) Office for National Statistics. <https://www.ons.gov.uk/economy/grossdomesticproductgdp/timeseries/haah/bb>. Keresőprogram: Google. Kulcsszavak: wages, 2020. Lekérdezés időpontja: 2021.06.11.
 99. FAN, V. Y. – JAMISON, D. T. – SUMMERS, L. H. (2018): Pandemic Risk: How Large Are the Expected Losses? In: *Bulletin of the World Health Organization*, 96 (2) p. 129–134.
 100. FARKAS É. (2017): Tanulási eredmény alapú tanterv- és tantárgyfejlesztés a felsőoktatásban. Szeged: Szegedi Egyetemi Kiadó Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó. 133 p.
 101. FERNANDES, D. – LYNCH, J. G. – NETEMEYER, R. G. (2014): Financial Literacy, Financial Education, and Downstream Financial Behaviors. In: *Management Science*, 60 (8) p. 1861–1883.
 102. FESSLER, P. – JELOVS.EK, M. – SILGONER, M. A. (2020): Financial Literacy in Austria – Focus on Millennials. In: *Monetary Policy & the Economy*, Q3/20, p. 21–38.
 103. FIDRMUC, J. – HAKE, M. – STIX, H. (2013): Households' Foreign Currency Borrowing in Central and Eastern Europe. In: *Journal of Banking & Finance*, 37 (6) p. 1880–1897.
 104. FINTECH GROUP KFT. (2017): Mi a FinTech? (online) FinTechZone. <https://fintechzone.hu/mi-a-fintech/>. Keresőprogram: Google. Kulcsszavak: FinTech. Lekérdezés időpontja: 2021.08.09.
 105. FOGEL, R. W. (1994): Economic Growth, Population Theory, and Physiology: The Bearing of Long-Term Processes on the Making of Economic Policy. In: *The American Economic Review*, 84 (3) p. 369–395.
 106. FORMAN, N. (1987): Mind Over Money: How to Banish Your Financial Headaches and Achieve Moneysanity by Norm Forman. Toronto, Kanada: Doubleday, 248 p.
 107. FOWLER, F. (2009): Survey Research Methods (4th ed.). Thousand Oaks, USA: SAGE. 201 p.
 108. FRAZIER, L. (2020): COVID-19 Exposes the Critical Need for Financial Education. (online) In: *Forbes*, 2020. szeptember 24. <https://www.forbes.com/sites/lizfrazierpeck/2020/09/24/covid-19-exposes-the-critical-need-for-financial-education/>. Keresőprogram: Google. Kulcsszavak: financial education, COVID-19. Lekérdezés időpontja: 2021.08.08.
 109. FÜLÖP N. (2019): Hogyan lehet előteremteni a szükséges önerőt ma egy lakáshitelhez? (online) In: *Index.hu*, 2019. szeptember 4. <https://index.hu/gazdasag/2019/09/04/hogyan-lehet-eloteremteni-a-szukseges-onero-t-ma-egy-lakashitelhez/>. Keresőprogram: Google. Kulcsszavak: lakáshitel, önerő. Lekérdezés időpontja: 2021.03.02.
 110. GAJAR, A. H. (1983): The Relevance of Problems Encountered in Attitudinal Research: A Personal Perspective. In: *Journal of Learning Disabilities*, 16 (10) p. 586–587.
 111. GAJDOS M. (2021): Pénzügyi fogyasztóvédelem és pénzügyi kultúra. In: *Debreceni Jogi Műhely*, 18 (1–2) p. 38–48.
 112. GARTEN, J. (2008): The Big Bang of Bailouts. (online) In: *Newsweek*, 2008. december 12. <https://www.newsweek.com/big-bang-bailouts-82821>. Keresőprogram: Google. Kulcsszavak: COVID, crisis, fiscal. Lekérdezés időpontja: 2021.06.19.
 113. GASIOROWSKA, A. (2015): The Impact of Money Attitudes on the Relationship Between Income and Financial Satisfaction. In: *Polish Psychological Bulletin*, 46 (2) p. 197–208.

114. GAZDASÁGI EGYÜTTMŰKÖDÉSI ÉS FEJLESZTÉSI SZERVEZET (2014): PISA 2012 Results: Students and Money (6. kiadás): Financial Literacy Skills for the 21st Century. 204 p.
115. GAZDASÁGI EGYÜTTMŰKÖDÉSI ÉS FEJLESZTÉSI SZERVEZET (2015): OECD/INFE Core Competencies Framework on Financial Literacy for Youth. Kutatási jelentés. 36 p.
116. GAZDASÁGI EGYÜTTMŰKÖDÉSI ÉS FEJLESZTÉSI SZERVEZET (2021): „Average wages” (Indicator). (online) OECD iLibrary. <https://doi.org/10.1787/cc3e1387-en>. Keresőprogram: Google. Kulcsszavak: average wages. Lekérdezés időpontja: 2021.06.06.
117. GILTENAN, E. – LEWBART, B. – PARSONS, L. (2019): PRESS RELEASE: T. Rowe Price: Many Parents Say College Costs Aren't Their Responsibility but Most Kids Expect Them to Cover. T. Rowe Price. (online) <https://www.troweprice.com/corporate/us/en/press/t--rowe-price--many-parents-say-college-costs-aren-t-their-respo.html>. Keresőprogram: Google. Kulcsszavak: family, financial education, parents. Lekérdezés időpontja: 2021.08.25.
118. GKI GAZDASÁGKUTATÓ ZRT. (2020. április 26.): Áprilisban példátlanul hatalmasat zuhant a GKI konjunktúraindex. (online) <https://www.gki.hu/language/hu/2020/04/26/aprilisban-peldatlanul-hatalmasat-zuhant-a-gki-konjunkturaindex/>. Keresőprogram: Google. Kulcsszavak: GKI konjunktúraindex, 2020. Lekérdezés időpontja: 2021.08.01.
119. GLOBAL PREPAREDNESS MONITORING BOARD. (2019): A World at Risk: Annual Report on Global Preparedness for Health Emergencies. A GPMB éves jelentése. Genf, Svájc: WHO Global Preparedness Monitoring Board, 48 p.
120. GLOVICZKI Z. (2019): Programme for International Student Assessment – PISA2018 – Összefoglaló jelentés. Kutatási jelentés. [S.l.]: Oktatási Hivatal. 99 p.
121. GOETZ, J. W. – TOMBS, J. W. – HAMPTON, V. L. (2005): Easing College Students' Transition into the Financial Planning Profession. In: *Financial Services Review*, 14 (3) p. 231–252.
122. GOLDBERG, H. – LEWIS, R. T. (1979): Money Madness: The Psychology of Saving, Spending, Loving, and Hating Money. New York, USA: Signet. 229 p.
123. GOODELL, J. W. (2020): COVID-19 and finance: Agendas for future research. In: *Finance Research Letters*, 35, 101512.
124. GRANGER, C. W. J. (1969): Investigating Causal Relations by Econometric Models and Cross-spectral Methods. In: *Econometrica*, 37 (3) p. 424.
125. GRIFONI, A. – MONTICHONE, C. – MESSY, F.-A. (2021): Financial Literacy in Austria: Relevance, evidence and provision. 2021. március 1-i kutatási jelentés. [S.l.]: OECD, 86 p.
126. GRININ, L. – KOROTAYEV, A. – TAUSCH, A. (2016): Kondratieff Waves in the World System Perspective. p. 23–54. In: GRININ, L. – KOROTAYEV, A. – TAUSCH, A.: *Economic Cycles, Crises, and the Global Periphery*. Cham, Németország: Springer, 265 p. (International Perspectives on Social Policy, Administration, and Practice book sorozat)
127. GRINSTEIN-WEISS, M. – SPADER, J. – YEO, Y. H. – TAYLOR, A. – BOOKS FREEZE, E. (2011): Parental Transfer of Financial Knowledge and Later Credit Outcomes among Low- and Moderate-Income Homeowners. In: *Children and Youth Services Review*, 33 (1) 78–85. p.
128. GUNTER, B. – NICHOLAS, D. – HUNTINGTON, P. – WILLIAMS, P. (2002): Online versus Offline Research: Implications for Evaluating Digital Media. In: *Aslib Proceedings*, 54 (4) p. 229–239.

129. GURSOY, D. – CHI, C. G. (2020): Effects of COVID-19 Pandemic on Hospitality Industry: Review of the Current Situations and a Research Agenda. In: *Journal of Hospitality Marketing & Management*, 29 (5) p. 527–529.
130. HAACKER, M. (2004): The Impact of HIV/AIDS on Government Finance and Public Services. International Monetary Fund. p. 198–258. In: HAACKER, M. (Szerk.) *The Macroeconomics of HIV/AIDS*. International Monetary Fund, 364 p.
131. HAQUE, A. – ZULFIQAR, M. (2016): Women's Economic Empowerment through Financial Literacy, Financial Attitude and Financial Wellbeing. In: *International Journal of Business and Social Science*, 7 (3) p. 78–88.
132. HARKER, L. (2007): The impact of housing on children's life chances. In: *Journal of Children's Services*, 2 (3) p. 43–51.
133. HARRIS, J. – SUNLEY, P. – EVENHUIS, E. – MARTIN, R. – PIKE, A. – HARRIS, R. (2020): The Covid-19 crisis and manufacturing: How should national and local industrial strategies respond? In: *Local Economy: The Journal of the Local Economy Policy Unit*, 35 (4) p. 403–415.
134. HASTINGS, J. – MADRIAN, B. – SKIMMYHORN, W. (2012): Financial Literacy, Financial Education and Economic Outcomes. 2012. szeptemberi kutatási jelentés. Cambridge, USA: National Bureau of Economic Research, 42 p. In: *NBER Working Paper Series*, No. w18412.
135. HAUBRICH, J. G. (2006): Does the Yield Curve Signal Recession? (online) In: *Economic Commentary*, 2006. április 15. Cleveland, USA: Federal Reserve Bank of Cleveland.
<https://www.clevelandfed.org/~media/content/newsroom%20and%20events/publications/economic%20commentary/2006/ec%2020060415%20does%20the%20yield%20curve%20signal%20recession%20pdf.pdf>. Keresőprogram: Google. Kulcsszavak: recession, early sign. Lekérdezés időpontja: 2021.09.12.
136. HAUKE, J. – KOSSOWSKI, T. (2011): Comparison of Values of Pearson's and Spearman's Correlation Coefficients on the Same Sets of Data. In: *Quaestiones Geographicae*, 30 (2) p. 87–93.
137. HERMAN B. (2020a): Megkérdezték a magyarokat a pénzről: Íme az eredmény. (online) In: *Napi.hu*, 2020. június 25. https://www.napi.hu/magyar_gazdasag/oecd-felmeres-mnb-eredmeny-penzugy-tudatossag-muveltseg-penz-bank.708750.html. Keresőprogram: Google. Kulcsszavak: pénzügyi tudatosság, COVID. Lekérdezés időpontja: 2021.01.13.
138. HERMAN B. (2020b): OTP: sok családnak kellett hozzányúlnia a tartalékaihoz a járvány miatt. (online) In: *Napi.hu*, 2020. november 4. <https://www.napi.hu/magyar-gazdasag/otp-ongondoskodas-index-megtakaritas-jarvany-koronavirus-lakossag-bank-bankszamlabankbetet-keszpenz.716979.html>. Keresőprogram: Google. Kulcsszavak: megtakarítás, felél. Lekérdezés időpontja: 2021.06.25.
139. HITELSZÓTÁR (2019): HitelMAX. (online) <https://hitelmax.hu/hitelszotar>. Keresőprogram: Google. Kulcsszavak: hitel, kamat, törlesztőrészlet. Lekérdezés időpontja: 2021.03.19.
140. HOGARTH, J. M. (2002): Financial Literacy and Family and Consumer Sciences. In: *Journal of Family and Consumer Sciences: From Research to Practice*, 94 (1) p. 14–28.
141. HORNYÁK A. (2013a): Pénzügyi kultúra és gazdasági oktatás. Ez lehet a megoldás? In: *Educatio*, 2013 (1) 89–95.
142. HORNYÁK A. (2013b): Pénz, pénz, pénz, avagy a fiatalok pénzügyi kultúrája. In: *Képzés és Gyakorlat*, 11 (1–4) p. 35–47.
143. HOROWITZ, J. – BROWN, A. – MINKIN, R. (2021): A Year into the Pandemic, Long-Term Financial Impact Weighs Heavily on Many Americans. (online) Kutatási jelentés. Washington, DC, USA: Pew Research Center.

- <https://www.pewresearch.org/social-trends/2021/03/05/a-year-into-the-pandemic-long-term-financial-impact-weighs-heavily-on-many-americans/>. Keresőprogram: Google. Kulcsszavak: pandemic, financial impacts. Lekérdezés időpontja: 2021.09.05.
144. HORVÁTH I. (2019): Gazdaságtörténet, és gazdasági, pénzügyi ismeretek oktatása a középiskolában. In: *Történelemtanítás*, 54 (3–4) p. 18.
 145. HURD, M. – ROHWEDDER, S. (2010): Effects of the Financial Crisis and Great Recession on American Households. 2010. szeptemberi kutatási jelentés. Cambridge, USA: National Bureau of Economic Research, 45 p. In: *NBER Working Paper Series*, No. w16407.
 146. HUSTON, S. J. (2010): Measuring Financial Literacy. In: *Journal of Consumer Affairs*, 44 (2) p. 296–316.
 147. HUZDIK, K. – BÉRES, D. – NÉMETH, E. (2014): Pénzügyi kultúra versus kockázatvállalás empirikus vizsgálata a felsőoktatásban tanulóknál. In: *Pénzügyi Szemle*, 2014 (4) p. 476–488.
 148. ILIEVA, J. – BARON, S. – HEALEY, N. M. (2002): Online Surveys in Marketing Research. In: *International Journal of Market Research*, 44 (3) p. 1–14.
 149. IMRE Z. – HERGÁR E. (2017). A középiskolások okosabban gazdálkodnak. (online) In: *Világgazdaság*, 2017. július 10. <https://www.vg.hu/penzugy/kozepiskolasok-okosabban-gazdalkodnak-2-552992/>. Keresőprogram: Google. Kulcsszavak: középiskola, pénzügy, oktatás. Lekérdezés időpontja: 2021.07.28.
 150. JAIN, N. – JAIN, J. K. (2017): An Appraisal of Financial Literacy between Commerce and Non-Commerce Students (A Case Study of Dr. Harisingh Gour University, Sagar). In: *Sri JNPG College Commerce Today*, 12 (1) p. 16–24.
 151. JAKOVÁC K. – NÉMETH E. (2017): A pénzügyi kultúra fejlesztésének nemzeti stratégiái. In: *Magyar Közigazgatás*, 2017 (1) p. 196–211.
 152. JAMISON, D. T. – GELBAND, H. – HORTON, S. – JHA, P. – LAXMINARAYAN, R. – MOCK, C. N. – NUGENT, R. (Szerk.): Disease Control Priorities (3. kiadás, 9. fejezet): Improving Health and Reducing Poverty. Washington, USA: Világbank. 407 p.
 153. JAPPELLI, T. – PADULA, M. (2013): Investment in Financial Literacy and Saving Decisions. In: *Journal of Banking & Finance*, 37 (8) p. 2779–2792.
 154. JONES, K. E. – PATEL, N. G. – LEVY, M. A. – STOREYGARD, A. – BALK, D. – GITTLEMAN, J. L. – DASZAK, P. (2008): Global Trends in Emerging Infectious Diseases. In: *Nature*, 451 (7181) p. 990–993.
 155. JONES, L. – PALUMBO, D. – BROWN, D. (2021): Coronavirus: How the Pandemic has Changed the World Economy. (online) In: *BBC News.*, 2021. január 24. <https://www.bbc.com/news/business-51706225>. Keresőprogram: Google. Kulcsszavak: COVID, economy, GDP. Lekérdezés időpontja: 2021.10.01.
 156. KAISER T. (Szerk.) (2020): Jó állam jelentés 2019 Első változat. Kutatási jelentés. Budapest: NKE KTI – Kutatásmódszertani és Mérésügyi Iroda, 174 p.
 157. KÁLMÁN B. (2021): Befektetési ismeretek alakulása magyar egyetemi hallgatók között környezeti válsághelyzet hatására. In: *Controller Info*, 9 (4) p. 35–39.
 158. KÁLMÁN B. – BÁRCZI J. – ZÉMAN Z. (2021): A Covid-19 első hullámának hatása a gazdasági felsőoktatásban tanuló hallgatók pénzügyi biztonságára. In: *Pénzügyi Szemle*, 66 (3), p. 368–389.
 159. KAMIŃSKI, B. – JAKUBCZYK, M. – SZUFEL, P. (2018): A Framework for Sensitivity Analysis of Decision Trees. In: *Central European Journal of Operations Research*, 26 (1) p. 135–159.
 160. KASHIF, M. – REHMAN, A.-U. – JAVED, M. K. (2020): Demystify the Covid-19 Effect on Restaurant. In: *International Journal of Medical Science in Clinical Research and Review*, 3 (3) p. 281–289.

161. KEMPSON, E. (2018): Framework for the Development of Financial Literacy Baseline Surveys: A First International Comparative Analysis. 2009. decemberi kutatási jelentés. [S.l.]: Organisation for Economic Co-operation and Development, 31 p. In: *OECD Working Papers on Finance, Insurance and Private Pensions*, 1.
162. KERÉNYI, Á. (2011): The Better Life Index of the Organisation for Economic Co-operation and Development. In: *Public Finance Quarterly*, 56 (4) 518–538. p.
163. KERSHAW, M. M. – WEBBER, L. S. (2004): Dimensions of Financial Competence. In: *Psychiatry, Psychology and Law*, 11 (2) p. 338–349.
164. KHARROUBI, S. – SALEH, F. (2020): Are Lockdown Measures Effective against COVID-19? In: *Frontiers in Public Health*, 8, 549692.
165. KIM, J. – LEE, J. C. (2020): Effects of COVID-19 on Preferences for Private Dining Facilities in Restaurants. In: *Journal of Hospitality and Tourism Management*, 45 (12) p. 67–70.
166. KIM, J. J. (2001): Financial Knowledge and Subjective and Objective Financial Well-Being. In: *Consumer Interests Annual*, 47 (1) p. 1–3.
167. KIM, R. Y. (2020): The Impact of COVID-19 on Consumers: Preparing for Digital Sales. In: *IEEE Engineering Management Review*, 48 (3) p. 212–218.
168. KIMIYAGHALAM, F. – YAP, S. (2017): Level of Financial Literacy in Malaysia. In: *International Journal of Research*, 4 (7) p. 1065–1074.
169. KING, A. (2021): Consumer Price Inflation, UK: December 2020: Price Indices, Percentage Changes and Weights for the Different Measures of Consumer Price Inflation. (online) Kutatási jelentés. [S.l.]: Office for National Statistics. <https://www.ons.gov.uk/economy/inflationandpriceindices/bulletins/consumerpriceinflation/december2020>. Keresőprogram: Google. Kulcsszavak: price index, inflation, UK. Lekérdezés időpontja: 2021.07.08.
170. KIS N. (2020): Biztonság és bizalom a kormányzatban. p. 37–63. In: KAISER T. (Szerk.), *Jó állam jelentés 2019 Első változat*. Kutatási jelentés. Budapest: NKE KTI – Kutatásmódszertani és Mérésügyi Iroda, 174 p.
171. KLAPPER, L. – LUSARDI, A. (2020): Financial Literacy and financial Resilience: Evidence from around the World. In: *Financial Management*, 49 (3) p. 589–614.
172. KLAPPER, L. – LUSARDI, A. – VAN OUDHEUSDEN, P. (2015): Financial Literacy Around the World: Insights from the Standard & Poor's Ratings Services Global Financial Literacy Survey. Kutatási jelentés. [s.n.]. 28 p.
173. KLIŠTIKOVÁ, J. – KOVÁČOVA, M. – DURANA, P. (2020): Financial education in the Slovak Republic. p. 171–189. In: WITTE, K. D. – HOLZ, O. – BECKKER K. D. (Szerk.): *Financial education: Current practices and future challenges*. Münster, Németország: Waxmann, 194 p.
174. KOH, D. (2020): COVID-19 Lockdowns Throughout the World. In: *Occupational Medicine*, 70 (5) p. 322–322.
175. KOH, N. K. – LEE, C. B. (2010): “Because My Parents Say So” – Children’s Monetary Decision Making. In: *Procedia – Social and Behavioral Sciences*, 9, p. 48–52.
176. KOMBAIEV, O. (2021): PayPal: Definitely Overvalued, But Likely to Grow Further. (online) In: *Seeking Alpha*, 2021. február 13. <https://seekingalpha.com/article/4405963-paypal-definitely-overvalued-likely-to-grow>. Keresőprogram: Google. Kulcsszavak PayPal, Seeking Alpha. Lekérdezés időpontja: 2021.07.12.
177. KOSSEV, K. (2020): OECD/INFE 2020 International Survey of Adult Financial Literacy. Kutatási jelentés. [S.l.]: OECD, 78 p.
178. KOURILSKY, M. L. (1974): Beyond Simulation: The Mini-Society Approach to Instruction in Economics and Other Social Sciences. Los Angeles, USA: Educational Resource Associates, 101 p.

179. KOVÁCS D. – PAPPNÉ ORBÁN L. – GUCSA T. K. (2021): Elemzés a pénzügyi tudatosság helyzetének áttekintéséről, különös tekintettel a digitalizációs kihívásokra. EL-3159-002/2021 sz. elemzés. Budapest: Állami Számvevőszék. 39 p.
180. KOVÁCS L. (2015). A pénzügyi kultúra Európában, Magyarországon és a Miskolci Egyetemen. In: „MÉRLEG ÉS KIHÍVÁSOK” IX. NEMZETKÖZI TUDOMÁNYOS KONFERENCIA (9.) (2015) (Miskolc-Lillafüred). *Konferencia kiadvány – A gazdaságtudományi Kar megalapításának 25. évfordulója alkalmából*. Miskolc-Egyetemváros: Miskolci Egyetem Gazdaságtudományi Kar. p. 179–187.
181. KOVÁCS P. (2017): Fiatalok pénzügyi kultúra mérésének fejlesztésének lehetőségei. p. 31–37. In: PÁL ZS. (Szerk.): *A pénzügyi kultúra aktuális kérdései, különös tekintettel a banki szolgáltatásokra*. Miskolc: A közgazdaságtani-módszertani képzés fejlesztéséért Alapítvány. 120 p.
182. KOVÁCS P. – RÉVÉSZ B. – ORSZÁG G. (2014): A pénzügyi kultúra és attitűd mérése. In: "MARKETING MEGÚJULÁS" – MARKETING OKTATÓK KLUBJA 20. KONFERENCIÁJA (20.) (2014) (Szeged). *Előadások*. Szeged: SZTE Gazdaságtudományi Kar. p. 439–447.
183. KOVÁCS P. – CSERI C. – ORSZÁG G. (2015a): Econventio teszt – Célcsoportok összehasonlítása 2015. Pécs: Econventio Kerekasztal Közhasznú Egyesület. 66 p.
184. KOVÁCS P. – CSERI C. – ORSZÁG G. (2015b): Econventio teszt – Középiskolás teszteredmények 2015. Pécs: Econventio Kerekasztal Közhasznú Egyesület. 96 p.
185. KOVÁCS P. – KURUCZLEKI É. – RÁCZ T. A. – LIPTÁK L. (2021). A magyar középiskolások pénzügyi kultúrájának vizsgálata az elmúlt 10 évben Econventio-teszt alapján. In: *Pénzügyi Szemle*, 66 (2) p. 179–198.
186. KOZUBIK, A. (2021): Financial Literacy of the Management Students – Czech And Slovak Experience. In: *MEST Journal*, 9 (1) p. 75–83.
187. KRUGMAN, P. (2009): How Did Economists Get It So Wrong? (online) In: *The New York Times Magazine*, 2009. szeptember 6. http://www.nytimes.com/2009/09/06/magazine/06Economic-t.html?_r=1&pagewanted=print. Keresőprogram: Google. Kulcsszavak: sign, wrong, economist. Lekérdezés időpontja: 2021.09.25.
188. KÖZPONTI STATISZTIKAI HIVATAL (2019): A háztartások életszínvonala, 2018. Kutatási jelentés.
189. KÖZPONTI STATISZTIKAI HIVATAL (2020): A háztartások életszínvonala, 2019. Kutatási jelentés.
190. KUBAK, M. – TKACOVA, A. – ANDRONICEANU, A. – TVARONAVIČIENĚ, M. – HUCULOVA, E. (2018): Financial Literacy of Students in Chosen Universities – Research Platform for Regulatory Processes of Educational System in Slovakia. In: *E+M Ekonomie a Management*, 21 (1) p. 175–190.
191. KULCSÁR, L. – KOVÁCSNÉ, H. L. (2011): Pénzügyi kultúra: Kincs, ami nincs. Egy középiskolások körében végzett vizsgálat eredményei. In: *Új Ifjúsági Szemle*, 9 (4) p. 35–44.
192. KUZNETS, S. (1971): Modern Economic Growth: Findings and Reflections. *The American Economic Review*, 63 (3) p. 247–258.
193. KWAN, S. H. (2020): Market Assessment of COVID-19. In: *FRBSF Economic Letter*, 2020 (14) p. 1–5.
194. LAK Á. R. (2020): A 2012. és 2015. évi magyar PISA-populációk összehasonlítása az Országos kompetenciamérés segítségével. In: *Köznevelési Elemzési Jelentések*, 3 (1) p. 1–9.
195. LAU, H. – KHOSRAWIPOUR, V. – KOCBACH, P. – MIKOLAJCZYK, A. – SCHUBERT, J. – BANIA, J. – KHOSRAWIPOUR, T. (2020): The Positive Impact of Lockdown in Wuhan on Containing the COVID-19 Outbreak in China. In: *Journal of Travel Medicine*, 27 (3) taaa037.

196. LAVRAKAS, P. (2008): *Encyclopedia of Survey Research Methods*. Thousand Oaks, California, USA: SAGE.
197. LENTNER CS. – SZEGEDI K. – TATAY T. (2015): Corporate Social Responsibility in the Banking Sector. In: *Public Finance Quarterly*, 60 (1), p. 95–103.
198. LI, J. – MA, S. – LE, T. – LIU, L. – LIU, J. (2017): Causal Decision Trees. *IEEE Transactions on Knowledge and Data Engineering*, 29 (2) p. 257–271.
199. LIFE PLUSZ KFT. (2019): Nyugdíjbiztosítás vagy önkéntes nyugdíjpénztár: Előnyök és hátrányok. (online) Nyugdíj Másképpen. <https://nyugdijmaskeppen.hu/nyugdijbiztositas-vagy-onkent-es-nyugdijpenztar/>. Keresőprogram: Google. Kulcsszavak: nyugdíj, önkéntes, nyugdíjpénztár. Lekérdezés időpontja: 2021.09.02.
200. LIGETI I. – SZÖRFI Z. (2016): A szuverén hitelminősítés módszertani kérdései – Rekonstruálhatók-e a szuverén hitelminősítői lépések? In: *Hitelintézeti Szemle*, 15 (1) 7–32. p.
201. LUKSANDER, A. – BÉRES, D. – HUZDIK, K. – NÉMETH, E. (2014): A felsőoktatásban tanuló fiatalok pénzügyi kultúráját befolyásoló tényezők vizsgálata. In: *Pénzügyi Szemle*, 2014 (2) p. 237–258.
202. LUSARDI, A. – MITCHELL, O. S. (2007): Financial Literacy and Retirement Preparedness: Evidence and Implications for Financial Education. In: *Business Economics*, 42 (1) 35–44. p.
203. LUSARDI, A. – MITCHELL, O. S. – CURTO, V. (2009): Financial Literacy among the Young: Evidence and Implications for Consumer Policy. 2009. szeptemberi kutatási jelentés. Cambridge, USA: National Bureau of Economic Research, 34 p. In: *NBER Working Paper Series*, No. w15352.
204. LUSARDI, A. – MITCHELL, O. S. – CURTO, V. (2010): Financial Literacy among the Young. In: *Journal of Consumer Affairs*, 44 (2) p. 358–380.
205. LUSARDI, A. – MITCHELL, O. S. (2014): The Economic Importance of Financial Literacy: Theory and Evidence. In: *Journal of Economic Literature*, 52 (1) 5–44. p.
206. LUSARDI, A. – TUFANO, P. (2015): Debt Literacy, Financial Experiences, and Overindebtedness. In: *Journal of Pension Economics and Finance*, 14 (4) 332–368. p.
207. CHANG, Y. – LYONS, A. C. (2007): Are Financial Education Programs Meeting the Needs of Financially Disadvantaged Consumers? 2007. januári kutatási jelentés. Terre Haute, USA: Indiana State University, Scott College of Business, Networks Financial Institute, 27 p. In: *NFI Working Papers*, No. 2007-WP-02
208. MACZÁK, I. (2015). Rendszerezett pénzügyi ismeretek. In: *Új Köznevelés*, 71 (4) p. 16–20.
209. MADHAV, N. – OPPENHEIM, B. (2017): Pandemics: Risks, Impacts, and Mitigation. p. 315–346. In: JAMISON, D. T. – GELBAND, H. – HORTON, S. – JHA, P. – LAXMINARAYAN, R. – MOCK, C. N. – NUGENT, R. (Szerk.): *Disease Control Priorities (3. kiadás, 9. fejezet): Improving Health and Reducing Poverty*. Washington, USA: Világbank, 407 p.
210. MAGYAR KERESKEDELMI BANK. (2018): Az MKB Bank Zrt. üzletszabályzata a hitelműveletek végzéséről lakossági ügyfelek részére. (online) Budapest. https://www.mkb.hu/sw/static/file/Hatalyos_LAKOSSAGI_Hitelmuveletek_Vegzeserol_Uzletszabalyzat_20181220.pdf. Keresőprogram: Google. Kulcsszavak: hitelműveletek, üzletszabályzat. Lekérdezés időpontja: 2021.08.18.
211. MAGYAR NEMZETI BANK. (2004): Tájékoztató az életbiztosítással kombinált jelzáloghitelek értékesítése során követendő ügyfél-tájékoztatásról és üzletpolitikáról. (online) <https://www.mnb.hu/letoltes/tajekoztato-az-életbiztosítással-kombinált-jelzáloghitelek-értékesítése-során-követendő-elvekről.pdf>. Keresőprogram: Google. Kulcsszavak: életbiztosítás, befektetés, jelzálog. Lekérdezés időpontja: 2021.08.12.

212. MAGYAR REKLÁMSZÖVETSÉG. (2012): Reklámköltés 2011. (online) Kutatási jelentés. <https://mrsz.hu/kutatas/reklamkoltes/reklamkoltes-2011>. Keresőprogram: Google. Kulcsszavak: reklámtorta. Lekérdezés időpontja: 2021.04.03.
213. MAGYAR REKLÁMSZÖVETSÉG. (2019): Reklámtorta 2018. (online) Kutatási jelentés. <https://mrsz.hu/kutatas/reklamkoltes/reklamtorta-2018>. Keresőprogram: Google. Kulcsszavak: reklámtorta. Lekérdezés időpontja: 2021.04.30.
214. MANDELL, L. (2008): Financial Literacy of High School Students. p. 163–183. In XIAO, J. J. (Szerk.), *Handbook of Consumer Finance Research*. New York, USA: Springer, 424 p.
215. MCDONALD, J. H. (2014): *Handbook of Biological Statistics* (3. kiadás). Baltimore, USA: Sparky House Publishing, 299 p.
216. MCKENNA, J. S. – NICKOLS, S. Y. (1988): Planning for Retirement Security: What Helps or Hinders Women in the Middle Years? In: *Home Economics Research Journal*, 17 (2) p. 153–164.
217. MCNEAL, J. U. (2007): On Becoming a Consumer – Development of Consumer Behavior Patterns in Childhood. Amsterdam; Boston: Butterworth-Heinemann. 428 p.
218. MCNEILL, L. S. – TURNER, L. (2013): Parental Financial Role Modelling and Fiscal Behaviour of Young Home Leavers. In: *Young Consumers*, 14 (2) p. 122–138.
219. MILENKOVA, V. – APOSTOLOV, G. (2019): Key Competences. (online) YOUNG ADULLLT. Münster, Németország: WWU Institute of Education. http://www.young-adulllt.eu/glossary/detail.php?we_objectID=200. Keresőprogram: Google. Kulcsszavak: education, competences. Lekérdezés időpontja: 2021.08.24.
220. MISCHEL, W. – SHODA, Y. – RODRIGUEZ, M. (1989): Delay of Gratification in Children. In: *Science*, 244 (4907) p. 933–938.
221. MONEY.HU (2014. november 30.): Bíró Tamás: Mi az a Barion és miért járunk jól ha ezzel fizetünk? money.hu. <https://www.money.hu/cikk/428-biro-tamas-mi-az-a-barion-es-miert-jarunk-jol-ha-ezzel-fizetunk> (Lekérdezés időpontja: 2021. június 3.)
222. NAGY G. (2010): Globális pénzügyi válság – a jelenlegi tényleg más? In: VÁLSÁG KÖZBEN, FELLENDÜLÉS ELŐTT KAUTZ GYULA EMLÉKKONFERENCIA (2010) (Győr). *Elektronikus formában megjelenő konferenciakötet. Nemzetközi gazdaság és gazdaságpolitika szekció*. Győr: Széchenyi István Egyetem Kautz Gyula Gazdaságtudományi Kar. nagy%20gyula.
223. NEM MEGTANULNI, MEGÉRTENI KELL A DOLGOKAT – INTERJÚ NÉMETH ERZSÉBETTEL (2015.): (online). In: *Pénzügyi Szemle*, 2015. május 28. <https://www.penzugyiszemle.hu/interju/nem-megtanulni-megerteni-kell-a-dolgokat-interju-nemeth-erzsebettel>. Keresőprogram: Google. Kulcsszavak: megtanul, pénzügy, Németh Erzsébet. Lekérdezés időpontja: 2021.08.27.
224. NÉMETH E. (2020): Pénzügyi attitűdök – tinédzserek és felnőttek – micsoda különbség! p. 134–153. In: PINTÉR É. (Szerk.), *Tendenciák a pénzügyi tudatosságban*. Fintelligence Pénzügyi Kultúra Központ.
225. NÉMETH E. – BÉRES D. – HUZDIK K. – ZSÓTÉR B. (2016): Financial Personality Types in Hungary – Research Methods and Results. In: *Financial and Economic Review*, 15 (2) p. 153–172.
226. NÉMETH E., ZSÓTÉR B. – LUKSANDER A. (2017): A 18–35 évesek pénzügyi kultúrája – a pénzügyi sérülékenység háttértényezői. In: *Esély*, 2017 (3) p. 3–34
227. NÉMETH E. – LUKSANDER A. – MARTUS B. (2018): Gyermek és fogyasztói csábítások Pénzügyi személyiségteszt gyermekeknek. In: *Marketing & Menedzsment*, 52 (3–4) p. 45–59.
228. NÉMETH, E. – ZSÓTÉR, B. (2019): Anxious Spenders: Background Factors of Financial Vulnerability. In: *Economics and Sociology*, 12 (2) p. 147–169.

229. NÉMETH E. – BÉRES D. – HUZDIK K. – DEÁK-ZSÓTÉR B. (2021). Felmérés a felsőoktatásban tanuló fiatalok pénzügyi kultúrájáról, 2020. EL-3091-002/2021. sz. kutatási jelentés. [S.l.]: Állami Számvevőszék. 55 p.
230. NORVILITIS, J. M. – MACLEAN, M. G. (2010): The Role of Parents in College Students' Financial Behaviors and Attitudes. In: *Journal of Economic Psychology*, 31 (1) p. 55–63.
231. NÖVEKEDÉS.HU. (2021): OTP Bank: A megtakarítások esetében is teret hódítanak a digitális megoldások. (online) <https://novekedes.hu/hirek/otp-bank-a-megtakaritasok-eseteben-is-teret-hoditanak-a-digitalis-megoldasok>. Keresőprogram: Google. Kulcsszavak: megtakarítás, digitális, FinTech. Lekérdezés időpontja: 2021.07.23.
232. O'CONNOR, G. E. (2019): Exploring the Interplay of Cognitive Style and Demographics in Consumers' Financial Knowledge. In: *Journal of Consumer Affairs*, 53 (2) p. 382–423.
233. OEHLER, A. – HORN, M. – WENDT, S. – REISCH, L. A. – WALKER, T. J. (2018): Young Adults and Their Finances: An International Comparative Study on Applied Financial Literacy. In: *Economic Notes*, 47 (2–3) p. 305–330.
234. OROSZI B. – FERENCI T. – HORVÁTH K. J. – JUHÁSZ A., KOMLÓS K. – NAGY C. – RÖST G. (2020. augusztus 31.): A hazai COVID-19 járvány epidemiológiai jellemzői és a járványfolyamat modellezésének tapasztalatai. In: „COVID-19 JÁRVÁNY” SZIMPÓZIUM (2020) (Budapest: Semmelweis Egyetem). Budapest: Népegészségügyi Képző- és Kutatóhelyek Országos Egyesülete.
235. MENNYIRE TAKARÉKOSKODNAK A FIATALOK? (2020): Bankszámla. OTP Bank. (online) https://www.otpbank.hu/portal/hu/Hirek/Takarekos_fiatalok. Keresőprogram: Google. Kulcsszavak: megtakarítás, fiatal. Lekérdezés időpontja: 2021.07.29.
236. PELLÉNYI, G. – BILEK, P. (2009): Foreign Currency Borrowing: The Case of Hungary. A DIW D.5.4 sz. FINESS jelentése. Berlin: Deutsches Institut für Wirtschaftsforschung. 18 p.
237. PENG, T.-C. M. – BARTHOLOMAE, S. – FOX, J. J. – CRAVENER, G. (2007): The Impact of Personal Finance Education Delivered in High School and College Courses. *Journal of Family and Economic Issues*, 28 (2) p. 265–284.
238. PÉNZCENTRUM. (2020): Kilenc év adatait vetették össze: Ebben tartja a legtöbb magyar a félretett pénzét. (online) <https://www.penzcentrum.hu/megtakaritas/20201121/kilenc-ev-adatait-vetettek-ossze-ebben-tartja-a-legtobb-magyar-a-felretett-penzet-1106362>. Keresőprogram: Google. Kulcsszavak: megtakarít, pénzcentrum. Lekérdezés időpontja: 2021.06.08.
239. PÉNZCENTRUM. (2021): Erre legalább jó ez a válság: Egyre tudatosabbak a magyarok, már gondolnak a jövőjükre. (online) <https://www.penzcentrum.hu/biztositas/20210317/erre-legalabb-jo-ez-a-valsag-egyre-tudatosabbak-a-magyarok-mar-gondolnak-a-jovojukre-1112524>. Keresőprogram: Google. Kulcsszavak: tudatos, pénzcentrum. Lekérdezés időpontja: 2021.12.25.
240. PETERSON, R. (2000): Constructing Effective Questionnaires. Thousand Oaks, California, USA: SAGE.
241. PINTYE A. – KISS M. (2017): Közgazdász hallgatók pénzügyi kultúrája. In: *Taylor Gazdálkodás- és Szervezéstudományi Folyóirat – A Virtuális Intézet Közép-Európa Kutatására Közleményei*, 9 (1) p. 191–199.
242. PIPER, K. (2020): Why the World Health Organization Waited to Call the Coronavirus a Pandemic. (online) VoxEU.org. Centre for Economic Policy Research. <https://www.vox.com/future-perfect/2020/3/9/21163412/who-coronavirus-covid19-pandemic-world-health-organization>. Keresőprogram: Google. Kulcsszavak: WHO, COVID. Lekérdezés időpontja: 2021.06.10.

243. POLÁK, J. – KOZUBÍKOVÁ, Z. – KOZUBÍK, A. (2020): Financial Literacy of University Students Measured by P-Fin Index. In: THE 6TH INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE – ERAZ 2020 – KNOWLEDGE BASED SUSTAINABLE DEVELOPMENT (6.) (2020) (online). *ERAZ 2020 Selected Papers*. Belgrád, Szerbia: Association of Economists and Managers of the Balkans. p. 61–69.
244. POLEDNÁKOVÁ, A. (2019): University Teaching Methods and Financial Literacy. In: 8TH TEACHING & EDUCATION CONFERENCE, VIENNA. (8.) (2019) (Bécs, Ausztria). *Conference Proceedings*. Prága, Csehország: International Institute of Social and Economic Sciences. p. 307–314.
245. PONCHIO, M. C. – CORDEIRO, R. A – GONÇALVES, V. N. (2019): Personal Factors as Antecedents of Perceived Financial Well-Being: Evidence from Brazil. In: *International Journal of Bank Marketing*, 37 (4) p. 1004–1024.
246. POÓR J. – BALOGH G. – DAJNOKI K. – KAROLINY M. – KUN A. I. – SZABÓ SZ. (Szerk.) (2020): COVID-19 – Koronavírus-válság. Kihívások és HR válaszok. Magyarország 2020. A kutatás első fázisának kiértékelése. Kutatási jelentés. Gödöllő: Szent István Egyetem Menedzsment és HR Kutató Központ. 53 p.
247. POTRICH, A. C. G. – VIEIRA, K. M. – MENDES-DA-SILVA, W. (2016): Development of a Financial Literacy Model for University Students. In: *Management Research Review*, 39 (3) p. 356–376.
248. QUACH, H. M. (2016): Does Access to Finance Improve Household Welfare? In: *Investment Management and Financial Innovations*, 13 (2) p. 76–86.
249. QUACQUARELLI SYMONDS. (2020a): How Universities Support Protect Prospective Current Students Upcoming Academic Year. 2020. június 22-i jelentés. 18 p.
250. QUACQUARELLI SYMONDS. (2020b): The Impact of the Coronavirus on Global Higher Education. 2020. április 1-i jelentés. 20 p.
251. QUACQUARELLI SYMONDS. (2020c): The Outlook for University Admissions: The Impact of COVID-19. 2020 június 17-i jelentés. 19 p.
252. REINHART, C. M. – ROGOFF, K. S. (2013): Banking Crises: An Equal Opportunity Menace. In: *Journal of Banking & Finance*, 37 (11) p. 4557–4573.
253. REMUND, D. L. (2010): Financial Literacy Explicated: The Case for a Clearer Definition in an Increasingly Complex Economy. In: *Journal of Consumer Affairs*, 44 (2) p. 276–295.
254. RIITSALU, L. – PÖDER, K. (2016): A Glimpse of the Complexity of Factors that Influence Financial Literacy: Complexity of Financial Literacy. In: *International Journal of Consumer Studies*, 40 (6) p. 722–731.
255. ROBEYNS, I. (2006): The Capability Approach in Practice. In: *The Journal of Political Philosophy*, 4 (3) p. 351–376.
256. ROTHBARD, M. N. (2002): Milton Friedman Unraveled. In: *Journal of Libertarian Studies*, 16 (4) p. 37–54.
257. ROUAUD, M. (2013): Probability, Statistics and Estimation: Propagation of Uncertainties in Experimental Measurement. Querrien, Franciaország: Creative Commons Attribution. 191 p.
258. SÁGI J. – VASA L. – LENTNER CS. (2020): Innovative Solutions in the Development of Households' Financial Awareness: A Hungarian Example. In: *Economics & Sociology*, 13 (3) p. 27–45.
259. SANTAEULALIA-LLOPIS, R. (2008): Aggregate Effects of AIDS on Development. A University of Pennsylvania School of Arts and Sciences nem leközölt tanulmánya. (online) <https://www.sas.upenn.edu/~rauls/JobMarketPaper.pdf>. Keresőprogram: Google. Kulcsszavak: pandemic, development, aids. Lekérdezés időpontja: 2021.10.13.

260. SANTINI, F. D. O. – LADEIRA, W. J. – METTE, F. M. B. – PONCHIO, M. C. (2019): The Antecedents and Consequences of Financial Literacy: A Meta-Analysis. In: *International Journal of Bank Marketing*, 37 (6) 1462–1479. p.
261. SARIGÜL, H. (2014): A Survey of Financial Literacy Among University Students. In: *Journal of Accounting & Finance*, 14.
262. SASSOWER, R. (2017): Causality and Correlation. p. 585–588 In: TURNER, B. S. (Szerk.): *The Wiley-Blackwell Encyclopedia of Social Theory*. Chichester, UK: Wiley Blackwell, 2782 p.
263. SAUNDERS, M. N. K. – LEWIS, P. – THORNHILL, A. (2015): Research Methods for Business Students (7. kiadás). Harlow, UK: Pearson. 741 p.
264. SCHULTZ, T. W. (1961): Investment in human capital. In: *The American Economic Review*, 51 (1) p. 1–17.
265. SCHULTZ, T. W. (1980): The Economics of Being Poor. In: *Bulletin of the Atomic Scientists*, 36 (9) p. 32–37.
266. SCHUMPETER, J. (1939): Business cycles. A Theoretical, Historical, and Statistical Analysis of the Capitalist Process. New York, USA: McGraw-Hill. 1095 p.
267. SCOTT, O. (2020): Revolut Users Set to Grow by 36% and Hit 16m by 2021, Amid COVID-19. (online) Finbold. <https://finbold.com/revolut-users-set-to-grow-by-36-and-hit-16m-by-2021-amids-covid-19/>. Keresőprogram: Google. Kulcsszavak: revolut. Lekérdezés időpontja: 2021.05.12.
268. SHAHZAD, A. – HASSAN, R. – ABDULLAH, N. I. – HUSSAIN, A. – FAREED, M. (2020): COVID-19 Impact on E-Commerce Usage: An Empirical Evidence from Malaysian Healthcare Industry. In: *Humanities & Social Sciences Reviews*, 8 (3) p. 599–609.
269. SHAIKH, A. (2011): The First Great Depression of the 21st Century. In: *Socialist Register*, 47, p. 44–67.
270. SHAPIRO, A. H. (2020): A Simple Framework to Monitor Inflation. Kutatási jelentés. San Fransisco, USA: Federal Reserve Bank of San Francisco, 33 p. In: *FRBSF Working Paper Series*, No. wp2020-29.
271. SHIM, S. – XIAO, J. J. – BARBER, B. L. – LYONS, A. C. (2009): Pathways to Life Success: A Conceptual Model of Financial Well-Being For Young Adults. In: *Journal of Applied Developmental Psychology*, 30 (6), p. 708–723.
272. SHUSHA, A. (2017): Does Financial Literacy Moderate the Relationship among Demographic Characteristics and Financial Risk Tolerance? Evidence from Egypt. In: *Australasian Accounting, Business and Finance Journal*, 11 (3) p. 67–86.
273. SIMAI M. (2009): Napjaink globális válságának előzményei és potenciális következményei. In: *Köz-gazdaság*, 4 (1) p. 13–24.
274. SINHA, S. (2020): Not Retirement Planning but Children's Needs, Family's Financial Security Top Priorities for Indians: Survey. Financial Express. (online) <https://www.financialexpress.com/money/not-retirement-planning-but-childrens-needs-familys-financial-security-top-priorities-for-indians-survey/2109805/>. Keresőprogram: Google. Kulcsszavak: financial security, retirement, saving. Lekérdezés időpontja: 2021.01.18.
275. SMITH, A. – SOARES, S. M. (Szerk.) (2007): An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations. MetaLibri Digital Library. 745 p. (Eredeti kiadás: 1776. Tourneisen & Legrand).
276. SOISSON, I. (2018): Here's Why You Shouldn't Buy Everything on Your Kids' Holiday Wish Lists. (online) In: *CNBC*, 2018. november 6. <https://www.cnbc.com/2018/11/06/why-you-shouldnt-buy-everything-on-your-kids-holiday-wish-list.html>. Keresőprogram: Google. Kulcsszavak: child, credit, parents. Lekérdezés időpontja: 2021.10.21.

277. SONG, Y. – LU, Y. (2015): Decision tree methods: Applications for classification and prediction. In: *Shanghai Archives of Psychiatry*, 27 (2) p. 130–135.
278. SPITZER, R. – KROENKE, K. – WILLIAMS, J. B. W. – LÖWE, B. (2006): A Brief Measure for Assessing Generalized Anxiety Disorder. In: *Archives of Internal Medicine*, 166 (10) p. 1092–1097.
279. STEBBINS, R. (2001): *Exploratory Research in the Social Sciences*. Thousand Oaks, Kalifornia, USA: SAGE. 67. p.
280. STRANGE, S. – WATSON, M. (2015): *Casino Capitalism*. Manchester, UK: Manchester University Press. 174 p.
281. SUSANTI – HARDINI, H. T. – BAHTIAR, M. D. (2020): The Effect of Financial Literacy, Financial Technology, and Digital Promotion on Online Purchasing Decisions in the Covid-19 Pandemic Era. In: INTERNATIONAL JOINT CONFERENCE ON ARTS AND HUMANITIES (IJCAH) (2020) (Surabaya, Indonesia). *Conference Proceedings. Advances in Social Science, Education and Humanities Research*. Zhengzhou, Kína: Atlantis Press. p. 1382–1389.
282. SWIECKA, B. – YEŞILDAĞ, E. – ÖZEN, E. – GRIMA, S. (2020): Financial Literacy: The Case of Poland. In: *Sustainability*, 12 (2) 700. p.
283. SZABÓ J. (2021): FinTech gyorsítópálya – Mi folyik most a pénzügyi szektorban. (online) In: *Corvinus Közgazdász Online*, 2021. január 27. https://corvinusonline.blog.hu/2021/01/27/fintech_gyorsitalpalo_mi_folyik_most_a_penzugyi_szektorban. Keresőprogram: Google. Kulcsszavak: FinTech. Lekérdezés időpontja: 2021.08.29.
284. SZAPPANOS J. (Szerk.) (2020): Elemzés: A COVID-19 járvány közpénzügyi hatásainak értékelése. EL-2555-020/2020 sz. elemzés. Budapest: Állami Számvevőszék. 59 p.
285. SZARVAS N. (2017): Miből él egy hitelközvetítő? (online) In: *IFL Gazdaság*, 2017. szeptember 1. http://iflgazdasag.blog.hu/2017/09/01/mibol_el_egy_hitelkozvetito. Keresőprogram: Google. Kulcsszavak: hitelközvetítő. Lekérdezés időpontja: 2021.04.02.
286. T. ROWE PRICE. (2019): 12th Annual Parents, Kids & Money Survey. 2015. márciusi kutatási jelentés. 95. p.
287. T. ROWE PRICE. (2021). 13th Annual Kids Money Survey. 1594467. sz. kutatási jelentés. 135 p.
288. TAVISH, S. (2015): Difference Between Causality And Correlation. (online) In: *Analytics Vidhya*, 2015. június 17. <https://www.analyticsvidhya.com/blog/2015/06/establish-causality-events/>. Keresőprogram: Google. Kulcsszavak: causality. Lekérdezés időpontja: 2021.08.29.
289. TENNEY, F. (1935): The Financial Crisis of 33 A. D. In: *The American Journal of Philology*, 56 (4) 336–341. p. <https://doi.org/10.2307/289972>
290. TENNYSON, S. – NGUYEN, C. (2001): State Curriculum Mandates and Student Knowledge of Personal Finance. In: *Journal of Consumer Affairs*, 35 (2) 241–262. p.
291. TERTÁK E. – KOVÁCS L. (2020): A szociális védelem és a társadalmi kohézió kihívásai válsághelyzetben a pénzügyi szférában. In: *Pénzügyi Szemle*, 65 (3) p. 364–384.
292. TESZÁRY S. (2020): Nő a megtakarítási vágyók aránya, a megtakarítási tudók pedig többet tesznek félre, mint a koronavírus-járvány előtt. (online) Erste Bank Hungary. Elérhető. <https://www.erstebank.hu/hu/sajto/sajtokozlemenyek/2020/12/22/no-a-megtakaritasi-vagyok-aranya>. Keresőprogram: Google. Kulcsszavak: megtakarít, járvány, 2020. Lekérdezés időpontja: 2021.08.11.
293. THOMAS, V. (2018): Containing a deadly virus: Lessons from the Nipah outbreak in India. (online) The Brookings Institution. <https://www.brookings.edu/blog/future-development/2018/07/23/containing-a-deadly-virus-lessons-from-the-nipah-outbreak->

- in-india/. Keresőprogram: Google. Kulcsszavak: virus, development nipah. Lekérdezés időpontja: 2021.07.27.
294. TOMAR, A. (2020): Data Analytics in E-Commerce Retail. (online) In: *Towards Data Science*, 2020. december 29. <https://towardsdatascience.com/data-analytics-in-e-commerce-retail-7ea42b561c2f>. Keresőprogram: Google. Kulcsszavak: data analysis, e-commerce. Lekérdezés időpontja: 2021.07.20.
 295. TÓTH A. – SZABÓ SZ. – KÁLMÁN B. – POÓR J. (2021): A foglalkoztatottság alakulása a magyar gazdaság szektoraiban a COVID-19 járvány következtében. In: *Új Munkaiügyi Szemle*, 2 (1) p. 2–22.
 296. TÖLGYES O. – KISS A. I. (2020): A magyarok 66 százaléka rendelkezik megtakarítással. (online) Budapest Bank. <https://www.budapestbank.hu/sajtoszoba/1097-202002201453>. Keresőprogram: Google. Kulcsszavak: megtakarítás, 2020. Lekérdezés időpontja: 2021.08.19.
 297. TRADEMAGAZIN. (2021): A GKI Gazdaságkutató Zrt. Előrejelzése 2020-21-re. (online) Budapest: Grabowski Kiadó. <https://trademagazin.hu/hu/a-gki-gazdasagkutato-zrt-elorejelzese-2021-22-re/>. Keresőprogram: Google. Kulcsszavak: GKI, előrejelzés. Lekérdezés időpontja: 2021.10.11.
 298. TREGER, S. – WENDEL, S. (2021): The COVID-19 Pandemic, Retirement Savings, and the Financial Security of American Households. (online) 17 p. In: *Morningstar*, 2021 április. https://www.morningstar.com/content/dam/marketing/shared/pdfs/workplace/COVID_and_Financial_Security.pdf?utm_source=eloqua&utm_medium=email&utm_campaign=&utm_content=286665. Keresőprogram: Google. Kulcsszavak: pandemic, retirement, savings. Lekérdezés időpontja: 2021.11.23.
 299. TSE, A. C. B. (1998): Comparing Response Rate, Response Speed and Response Quality of Two Methods of Sending Questionnaires: E-mail vs. Mail. In: *Market Research Society. Journal.*, 40 (4) p. 1–12.
 300. TURZÓ Á. P. (2020): Mindent átírt a koronavírus a bankolásban, visszatérünk-e szép csendben a fiókokba? (online) In: *Portfolio.hu*, 2021. május 30. <https://www.portfolio.hu/bank/20200530/mindent-atirt-a-koronavirus-a-bankolasban-visszaterunk-e-szep-csendben-a-fiokokba-434550>. Keresőprogram: Google. Kulcsszavak: bankolás, pandémia. Lekérdezés időpontja: 2021.02.02.
 301. UK GOVERNMENT (2021): Student Finance. (online) GOV.UK. <https://www.gov.uk/student-finance/continuing-fulltime-students>. Keresőprogram: Google. Kulcsszavak: student, finance. Lekérdezés időpontja: 2021.06.16.
 302. URY, H. K. – WIGGINS, A. D. (1974): Use of the Bonferroni Inequality for Multiple Comparisons among Means with Post Hoc Contrasts. In: *British Journal of Mathematical and Statistical Psychology*, 27 (2) p. 176–178.
 303. US TREASURY. (2006): Taking Ownership of the Future – The National Strategy for Financial Literacy. 162 p.
 304. VARGA E. – BÁRCZI J. – CZEGLÉDI C. – SZABÓ K. – BÁRDOS I. K. – HAJÓS L. (2017): A munkahelyi szervezeti controlling által elvárt és a friss diplomások által fontosnak vélt kulcskompetenciák eltérésének vizsgálata. In: *Controller Info*, 5 (4) p. 25–35.
 305. VARGHA B. – BEKE A. – TORDAI H. – DOMOKOS K. (2020): Pénzügyi kultúra fejlesztési programok felmérése – Összehasonlító elemzés 2016–2020. EL-3032-001/2020. sz. kutatási jelentés. Budapest: Állami Számvevőszék. 69 p.
 306. VENKATARAMAN, R. – VENTATESAN, T. (2018): Analysis of Factors Determining Financial Literacy using Structural Equation Modelling#. In: *SDMIMD Journal of Management*, 9 (1) p. 19–29.

307. VINDEGAARD, N. – BENROS, M. E. (2020): COVID-19 Pandemic and Mental Health Consequences: Systematic Review of the Current Evidence. In: *Brain, Behavior, and Immunity*, 89, p. 531–542.
308. VITT, L. A. – ANDERSON, C. – KENT, J. – LYTER, D. M. – SIEGENTHALER, J. K. – WARD, J. (2000): Personal Finance and the Rush to Competence: Financial Literacy Education in the U.S. Middleburg, Virginia, USA: Institute for Socio-Financial Studies (ISFS), 212 p.
309. VOLPE, R. P. – CHEN, H. – PAVLICKO, J. J. (1996): Personal Investment Literacy among College Students: A Survey. In: *Financial Practice and Education*, 6 (ősz-tél (különkiadás)), p. 86–94.
310. VYVYAN, V. – BLUE, L. – BRIMBLE, M. (2014): Factors that Influence Financial Capability and Effectiveness: Exploring Financial Counsellors' Perspectives. In: *Australasian Accounting, Business and Finance Journal*, 8 (4) p. 3–22.
311. WALSTON, C. (2021): Is Visa Stock a Buy, Sell, or Hold: What You Need to Know. (online) In: *Seeking Alpha*, 2021. január 24. <https://seekingalpha.com/symbol/BTI/valuation/metrics>. Keresőprogram: Google. Kulcsszavak: stock, market, valuation. Lekérdezés időpontja: 2021.01.24.
312. WARD, A. F. – LYNCH, J. G. (2019): On a Need-to-Know Basis: How the Distribution of Responsibility Between Couples Shapes Financial Literacy and Financial Outcomes. In: *Journal of Consumer Research*, 45 (5) p. 1013–1036.
313. WHO. (2010): What is a Pandemic? Emergencies Preparedness, Response. (online) https://www.who.int/csr/disease/swineflu/frequently_asked_questions/pandemic/en/. Keresőprogram: Google. Kulcsszavak: pandemic, prepare. Lekérdezés időpontja: 2021.07.19.
314. WIDYASTUTI, U. – SUHUD, U. – SUMIATI, A. (2016): The Impact of Financial Literacy on Student Teachers' Saving Intention and Saving Behaviour. In: *Mediterranean Journal of Social Sciences*, 7 (6) p. 41–48
315. WILHELM, A. (2020): Transferwise Reports Accelerating Revenue Growth to 70% in Its March, 2020 Fiscal Year. (online) In: *TechCrunch*, 2020. szeptember 23. <https://social.techcrunch.com/2020/09/22/transferwise-reports-accelerating-revenue-growth-to-70-in-its-march-2020-fiscal-year/>. Keresőprogram: Google. Kulcsszavak: transferwise, growth. Lekérdezés időpontja: 2021.05.09.
316. WILLIAMSON, O. E. (2000): The New Institutional Economics: Taking Stock, Looking Ahead. In: *Journal of Economic Literature*, 38 (3) p. 595–613.
317. WILLIS, L. E. (2011a): The Financial Education Fallacy. In: *American Economic Review*, 101 (3) p. 429–434.
318. WILLIS, L. E. (2011b): Financial Education: Lessons Not Learned and Lessons Learned. p. 125–138. In: *Loyola Law School, Los Angeles Legal Studies Research Paper Series*, 2013-4 [Life-Cycle Investing: Financial Education and Consumer Protection 125 (Zvi Bodie et al., eds. 2012)]
319. WUTTKE, E. – APREA, C. (2018): A Situational Judgement Approach for Measuring Young Adults' Financial Literacy. In: *Empirische Pädagogik: EP*, 32 (3/4) p. 272–292.
320. XIAO, J. J. – TANG, C. – SERIDO, J. – SHIM, S. (2011): Antecedents and Consequences of Risky Credit Behavior among College Students: Application and Extension of the Theory of Planned Behavior. In: *Journal of Public Policy & Marketing*, 30 (2) p. 239–245.
321. XIAO, J. J. – PORTO, N. (2017): Financial education and financial satisfaction: Financial literacy, behavior, and capability as mediators. In: *International Journal of Bank Marketing*, 35 (5) p. 805–817.
322. XIE, Y. – LIU, C. (2021): Alibaba, Once a Fund Darling, Dumped by Point72, Hillhouse. (online) In: *Bloomberg*, 2021. február 24. <https://www.bloomberg.com/news/articles/2021-02-24/alibaba-once-a-hedge-fund->

- darling-dumped-by-point72-hillhouse. Keresőprogram: Google. Kulcsszavak: alibaba, stock. Lekérdezés időpontja: 2021.06.15.
323. YAMAUCHI, K. T. – TEMPLER, D. J. (1982): The Development of a Money Attitude Scale. *Journal of Personality Assessment*, 46 (5) p. 522–528.
 324. YELIN, D. – WIRTHEIM, E. – VETTER, P. – KALIL, A. C. – BRUCHFELD, J. – RUNOLD, M. – GUARALDI, G. – MUSSINI, C. – GUDIOL, C. – PUJOL, M. – BANDERA, A. – SCUDELLER, L. – PAUL, M. – KAISER, L. – LEIBOVICI, L. (2020): Long-Term Consequences of COVID-19: Research Needs. In: *The Lancet Infectious Diseases*, 20 (10) p. 1115–1117.
 325. YUE, P. – GIZEM KORKMAZ, A. – ZHOU, H. (2020): Household Financial Decision Making Amidst the COVID-19 Pandemic. In: *Emerging Markets Finance and Trade*, 56 (10) p. 2363–2377.
 326. ZÉMAN Z. – MISKOLCZI T. – TÓTH A. (2014): Napjaink hazai controlling helyzete és annak felsőoktatási vetületei. In: *Controller Info*, 2 (1) p. 9–15.
 327. ZEMAN Z. – KALMAN B. – BARCZI J. (2021a): The Effect of Theoretical Knowledge and Practice on the Financial Literacy of University Students in Three European Countries. In: 14TH INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE RELIK 2021: REPRODUCTION OF HUMAN CAPITAL – MUTUAL LINKS AND CONNECTIONS (14.) (2021) (online). *Conference Proceedings*. Prága, Csehország: Prágai Közgazdasági Egyetem, Informatikai és Statisztikai Tanszék. Demográfia Tanszék. p. 891–903.
 328. ZÉMAN Z. – KÁLMÁN B. – BÁRCZI J. (2021b): Készpénzmentes fizetési megoldások használatának változása gazdasági szakos egyetemi hallgatók között gazdasági válsághelyzet hatására. In: *Controller Info*, 9 (2) p. 63–66.
 329. ZÉMAN Z. – KÁLMÁN B. – BÁRCZI J. (2021c, megjelenés alatt): Trends of Standard of Living Preferences of Economics University Students as a Result of the Economic Crisis. In: *Economic Annals-XXI*, 189 (5–6).
 330. ZHANG, X. – KUCHINKE, L. – WOOD, M. L., VELTEN, J. – MARGRAF, J. (2017): Survey Method Matters: Online/Offline Questionnaires and Face-To-Face Or Telephone Interviews Differ. In: *Computers in Human Behavior*, 71, p. 172–180.
 331. ZVARÍKOVÁ, K. – MAJEROVÁ, J. (2014): Financial Literacy in the Slovak Republic. In: *Procedia – Social and Behavioral Sciences*, 110, p. 1106–1115.
 332. ZSÓTÉR B. – BÉRES D. – NÉMETH E. (2015): Magyar fiatalok jellemzése pénzügyi attitűdjeik és magatartásuk mentén – Vizsgálat a felsőoktatásban tanulók pénzügyi attitűdjeiről és magatartásáról. In: *Vezetéstudomány*, 46 (6) p. 70–80.

Hivatkozott jogszabályok

333. 1995. évi CXVII. törvény a személyi jövedelemadóról (Szja tv.), 7.§ (1) bekezdés c) pontja és 10.§ (8) bekezdés.
334. 110/2012. (VI. 4.) Korm. rendelet a Nemzeti alaptanterv kiadásáról, bevezetéséről és alkalmazásáról
335. 2013. évi CCXXXVII. törvény a hitelintézetekről és a pénzügyi vállalkozásokról (Hpt.)
336. 5/2020. (I. 31.) Korm. rendelet A Nemzeti alaptanterv kiadásáról, bevezetéséről és alkalmazásáról szóló 110/2012. (VI. 4.) Korm. rendelet módosításáról

M2. Ábrajegyzék

1. ábra: Éves átlagfizetések az OECD egyes országaiban	4
2. ábra: A magyar háztartások hitelállományának alakulása 2003–2016.....	5
3. ábra: A személyes pénzügyi védőháló elemei – 2021	22
4. ábra: A háztartások anyagi helyzetének alakulása	23
5. ábra: A magyar lakosság viszonyulása pénzügyekhez	25
6. ábra: A pénzügyi műveltség összetevői és azok kölcsönhatása	26
7. ábra: A pénzügyi kultúra innovatív szerepe	30
8. ábra: Az alapkompenciák alakulása 2015–2019	36
9. ábra: A középiskolások banki ismeretei 2015-ben (a jó válasz kövér betűtípussal jelölve).....	37
10. ábra: Kártyabirtokosok aránya az általam vizsgált országok fiatal felnőtt korcsoportjában a Global Findex Database szerint	46
11. ábra: Elektronikus fizetést használó fiatal felnőttek aránya a 2017-es Global Findex Database adatai szerint	47
12. ábra: A digitális fizetések cél szerinti megoszlása a fiatal felnőttek között a Global Findex Database alapján 2017-ben	47
13. ábra: A helyes válaszok aránya a 2020-as ausztriai OECD-felmérésben	53
14. ábra: A pénzügyi műveltség alakulása Ausztriában (2018-2020).....	54
15. ábra: Felsőoktatási hallgatók véleménye a tandíjcsökkentésről.....	57
16. ábra: A megkérdezettek megoszlása a két felmérés időpontjában egyetemenként és képzésenként	67
17. ábra: A megkérdezettek megoszlása a két felmérés időpontjában településtípusonként.....	68
18. ábra: A megkérdezettek megoszlása a két felmérés időpontjában foglalkozástípusonként ...	68
19. ábra: A megkérdezettek megoszlása a két felmérés időpontjában beosztásonként.....	69
20. ábra: A megkérdezettek életkor szerinti megoszlása a két felmérés időpontjában	69
21. ábra: A pénzügyi biztonságérzet becsült marginális átlagai a két felmérés időpontjában, képzésenként	76
22. ábra: A pénzügyi biztonságérzet becsült marginális átlagai a két felmérés időpontjában, beosztásonként	77
23. ábra: A pénzügyi ismeret becsült marginális átlagai a két felmérés időpontjában, képzésenként	80
24. ábra: A pénzügyi ismeret becsült marginális átlagai a két felmérés időpontjában, országonként	82
25. ábra: A pénzügyi attitűd becsült marginális átlagai a két felmérés időpontjában, képzésenként	85
26. ábra: A pénzügyi attitűd becsült marginális átlagai a két felmérés időpontjában, országonként	87
27. ábra: A pénzügyi viselkedés becsült marginális átlagai a két felmérés időpontjában, képzésenként	90
28. ábra: A három ország útmodelljeiben szereplő direkt hatások standardizált nagysága országonként	95
29. ábra: Magyarország részmintájának útmodellje	96
30. ábra: Ausztria részmintájának útmodellje	97
31. ábra: Szlovákia részmintájának útmodellje.....	98
32. ábra: A három szak útmodelljeiben szereplő direkt hatások standardizált nagysága szakonként.....	101
33. ábra: A közgazdászahallgatók részmintájának útmodellje	102
34. ábra: A jogi szakosok részmintájának útmodellje	103

35. ábra: A bölcsész–pedagógus–művészeti szakosok részmintájának útmodellje	104
36. ábra: Az öt klaszter klaszterközpontjai	105
37. ábra: Az átlagos pénzügyi biztonságérzet az öt klaszter mentén	106
38. ábra: A nők és a férfiak megoszlása, klaszterenként	108
39. ábra: Az öt klaszter megoszlása az egyetemi hallgatóknál, országonként.....	108
40. ábra: Az öt klaszter megoszlása, képzésenként.....	109
41. ábra: Az öt klaszter klaszterközpontjai a közgazdászhallgatóknál	111
42. ábra: A közgazdászhallgatók átlagos pénzügyi biztonságérzete, klaszterenként.....	111
43. ábra: A nők és a férfiak megoszlása a közgazdászhallgatóknál, klaszterenként.....	111
44. ábra: Az öt klaszter megoszlása a közgazdászhallgatóknál, településtípusonként	112
45. ábra: Az öt klaszter megoszlása a közgazdászhallgatóknál, országonként.....	112
46. ábra: Az öt klaszter megoszlása a közgazdászhallgatóknál, munkarendenként.....	113
47. ábra: Az öt klaszter megoszlása a közgazdászhallgatóknál, foglalkozásonként.....	113
48. ábra: Az öt klaszter megoszlása a közgazdászhallgatóknál, beosztásonként.....	114
49. ábra: A fatérkép első (képzés szerinti) oszlása	115
50. ábra: A klaszterek eltérő megoszlását bemutató fatérkép	117
51. ábra: A fatérkép közgazdász- és joghallgatókra vonatkozó ága	118
52. ábra: A fatérkép bölcsész–pedagógus–művészeti szakosokra vonatkozó ága	119
53. ábra: A „Mit jelent számodra a jobb életszínvonal?” kérdésre adott válaszok megoszlása, a két felmérés időpontjában	122
54. ábra: A „Mit jelent számodra a jobb életszínvonal?” kérdésre adott válaszok megoszlása pénzügyi attitűd szerint 2019-ben	123
55. ábra: A „Mit jelent számodra a jobb életszínvonal?” kérdésre adott válaszok megoszlása pénzügyi attitűd szerint 2020-ban	123
56. ábra: A fatérkép első elágazása	125
57. ábra: A fatérkép első csomópontjának a világjárvány előtti (2019) elágazásai	127

M3. Táblázatok jegyzéke

1. táblázat: Az értekezés vizsgálati területei	8
2. táblázat: Az online vásárlási szolgáltatások használata a fiatal felnőttek körében a 2017-es Global Findex Database adatai szerint	46
3. táblázat: Az angol felsőoktatás jelenlegi és tervezett tandíjai.....	57
4. táblázat: Az öt index leíró statisztikái.....	70
5. táblázat: A lineáris modellek globális statisztikái	72
6. táblázat: A lineáris modellek magyarázott varianciája és a paraméterek η_p^2 -mutatói.....	72
7. táblázat: A lineáris modellek paramétereinek F-statisztikái	73
8. táblázat: A lineáris modellek paramétereinek szignifikancia-értékei.....	74
9. táblázat: A pénzügyi biztonságérzet becsült marginális átlagai a két felmérés időpontjában, képzésenként	75
10. táblázat: A pénzügyi biztonságérzet becsült marginális átlagai közötti eltérések szignifikancia értékei képzések között, felmérésenként és a teljes mintában	76
11. táblázat: A pénzügyi biztonságérzet becsült marginális átlagai közötti eltérések szignifikancia értékei a két felmérés időpontja között, képzésenként	76
12. táblázat: A pénzügyi biztonságérzet becsült marginális átlagai a két felmérés időpontjában, beosztásonként	76
13. táblázat: A pénzügyi biztonságérzet becsült marginális átlagai közötti eltérések szignifikancia értékei beosztások között, felmérésenként és a teljes mintában	77
14. táblázat: A kvantitatív változók hatása a modellben	77
15. táblázat: Az életkor hatása a pénzügyi biztonságérzetre a két felmérés időpontjában	78
16. táblázat: A pénzügyi ismeret becsült marginális átlagai a két felmérés időpontjában, képzésenként	80
17. táblázat: A pénzügyi ismeret becsült marginális átlagai közötti eltérések szignifikancia értékei képzések között, felmérésenként és a teljes mintában	81
18. táblázat: A pénzügyi ismeret becsült marginális átlagai közötti eltérések szignifikancia értékei a két felmérés időpontja között, képzésenként	81
19. táblázat: A pénzügyi ismeret becsült marginális átlagai a két felmérés időpontjában, országonként	81
20. táblázat: A pénzügyi ismeret becsült marginális átlagai közötti eltérések szignifikancia értékei országok között, felmérésenként és a teljes mintában	82
21. táblázat: A pénzügyi ismeret becsült marginális átlagai közötti eltérések szignifikancia értékei a két felmérés időpontja között, országonként	82
22. táblázat: A pénzügyi ismeret becsült marginális átlagai a két felmérés időpontjában, munkarendenként	82
23. táblázat: A pénzügyi ismeret becsült marginális átlagai közötti eltérések szignifikancia értékei munkarendek között, felmérésenként és a teljes mintában	83
24. táblázat: A pénzügyi ismeret becsült marginális átlagai közötti eltérések szignifikancia értékei a két felmérés időpontja között, munkarendenként	83
25. táblázat: A kvantitatív változók hatása a pénzügyi ismeret modelljében	83
26. táblázat: A pénzügyi attitűd becsült marginális átlagai a két felmérés időpontjában, képzésenként	85
27. táblázat: A pénzügyi attitűd becsült marginális átlagai közötti eltérések szignifikancia értékei képzések között, felmérésenként és a teljes mintában.....	85
28. táblázat: A pénzügyi attitűd becsült marginális átlagai közötti eltérések szignifikancia értékei a két felmérés időpontja között, képzésenként.....	86

29. táblázat: A pénzügyi attitűd becsült marginális átlagai a két felmérés időpontjában, országoként	86
30. táblázat: A pénzügyi attitűd becsült marginális átlagai közötti eltérések szignifikancia értékei országok között, felmérésekenként és a teljes mintában	86
31. táblázat: A pénzügyi attitűd becsült marginális átlagai közötti eltérések szignifikancia értékei a két felmérés időpontja között, országoként	87
32. táblázat: A pénzügyi attitűd alakulása különböző foglalkozásoknál, a teljes mintában	87
33. táblázat: A pénzügyi attitűd becsült marginális átlagai közötti eltérések szignifikancia értékei foglalkozások között, a teljes mintában	88
34. táblázat: A kvantitatív változók hatása a pénzügyi attitűd modelljében	88
35. táblázat: A pénzügyi viselkedés becsült marginális átlagai a két felmérés időpontjában, képzésekenként	90
36. táblázat: A pénzügyi viselkedés becsült marginális átlagai közötti eltérések szignifikancia értékei képzések között	90
37. táblázat: A kvantitatív változók hatása a pénzügyi viselkedés modelljében	91
38. táblázat: A STRESSZ hatása a pénzügyi viselkedés modelljében a két felmérés időpontjában	91
39. táblázat: Magyarország útmodelljeiben szereplő direkt hatások nagysága, standardizált nagysága és tesztstatisztikái	93
40. táblázat: Ausztria útmodelljeiben szereplő direkt hatások nagysága, standardizált nagysága és tesztstatisztikái	93
41. táblázat: Szlovákia útmodelljeiben szereplő direkt hatások nagysága, standardizált nagysága és tesztstatisztikái	94
42. táblázat: Magyarország részmintájának útmodelljében szereplő teljes és (direkt + indirekt) hatások	96
43. táblázat: Ausztria részmintájának útmodelljében szereplő teljes és (direkt + indirekt) hatások	97
44. táblázat: Szlovákia részmintájának útmodelljében szereplő teljes és (direkt + indirekt) hatások	98
45. táblázat: A közigazdászhallgatók útmodelljeiben szereplő direkt hatások nagysága, standardizált nagysága és tesztstatisztikái	99
46. táblázat: A jogi szakosok útmodelljeiben szereplő direkt hatások nagysága, standardizált nagysága és tesztstatisztikái	99
47. táblázat: A bölcsész–pedagógus–művészeti szakosok útmodelljeiben szereplő direkt hatások nagysága, standardizált nagysága és tesztstatisztikái	100
48. táblázat: A közigazdászhallgatók részmintájának útmodelljében szereplő teljes és (direkt + indirekt) hatások	102
49. táblázat: A jogi szakosok részmintájának útmodelljében szereplő teljes és (direkt + indirekt) hatások	103
50. táblázat: A bölcsész–pedagógus–művészeti szakosok részmintájának útmodelljében szereplő teljes és (direkt + indirekt) hatások	104
51. táblázat: Az öt klaszter statisztikái a teljes mintában a klaszterképző ismérvek és a pénzügyi biztonságérzet tekintetében	107
52. táblázat: Demográfiai csoportok reprezentációja az egyes klaszterekben (teljes minta)	109
53. táblázat: Az öt klaszter statisztikái a közigazdászhallgatók részmintájában a klaszterképző ismérvek és a pénzügyi biztonságérzet tekintetében	110
54. táblázat: Az egyes klaszterekben jellemző demográfiai csoportok (csak a közigazdászhallgatók mintája)	114
55. táblázat: A „Mit jelent számokra a jobb életszínvonal?” kérdésre adott válaszok többi változóval való összefüggésének tesztstatisztikái a teljes adatbázisban	121
56. táblázat: Az új tudományos eredmények és az ezekhez vezető kutatási módszerek	135

57. táblázat: A kérdőív kérdéseinek irodalmi forrásai.....	171
58. táblázat: A DEMIRGÜÇ-KUNT és munkatársai (2018) forrás és a kérdéseim közötti megfeleltetések.....	174

M4. A kérdőív kérdései és irodalmi forrásai

57. táblázat: A kérdőív kérdéseinek irodalmi forrásai

1	Hány éves vagy?	DEMIRGÜÇ-KUNT és mtsai. (2018) és BÉRES és mtsai. (2013) p. 65–66
2	Mi a nemed?	
3	Lakóhelyed.	
4	Családi állapotod.	
5	Mennyire vagy elégedett magánéleteddel?	GASIOROWSKA (2015)
6	Iskolai végzettséged. (Ha még tanulsz, kérlek, jelöld, hogy jelenleg milyen tanulmányokat folytatsz).	BÉRES és mtsai. (2013 p. 66–67)
7	Ha felsőoktatásban tanulsz, melyik intézmény milyen karán végzed tanulmányaidat?	
8	Milyen munkarend szerint végzed tanulmányaidat?	
9	Mi a foglalkozásod? (Több is megadható.)	BÉRES és mtsai. (2013 p. 68), és CHEN – VOLPE (2002)
10	Milyen jellegű a munkaviszonyod? („work experience”)	
11	Van-e bankszámlád?	DEMIRGÜÇ-KUNT és mtsai. (2018)
12	Van-e devizaszámlád?	
13	Van-e bankkártyád?	
14	Van-e hitelkártyád?	
15	Ha igen, milyen gyakran használod?	DANES – HIRA (1987)
16	Ha van gépjárműved, van-e Casco biztosítása?	
17	Van-e életbiztosításod?	
18	Ismered-e a <i>Revolut</i> vagy a <i>Transferwise</i> szolgáltatókat?	BRÜCKNER (2018)
19	Ha igen, milyen gyakran használod szolgáltatásaikat?	
20	Jövedelmed (fizetés, ösztöndíj stb.) bankszámlára érkezik?	DEMIRGÜÇ-KUNT és mtsai. (2018)
21	Milyen gyakran használasz internetbankot?	
22	Használ-e mobilbankot?	
23	Milyen gyakran vásárolsz online?	
24	Hogyan fizeted a számláidat? (Több is jelölhető.)	DANES – HIRA (1987)
25	Készítesz-e Ön költségvetést?	
26	Szerinted fontos-e életbiztosítást kötni?	
27	Fontosnak tartod-e, ha rendelkezik/rendelkezne gépjárművel, arra CASCO-biztosítást is kössön?	MNB (2004)
28	A lakáshitel előtörlesztését minél előbb érdemes megtenni	
29	Az életbiztosítással kombinált jelzáloghitelnél a megtakarítás fedezi-e a törlesztendő összeget?	DANES – HIRA (1987)
30	A bankszámlakivonatot mekkora időközönként érdemes átvizsgálni?	

31	A bankszámládon történő tranzakciókkal tisztában vagy?	
32	Szerinted érdemes befektetési céllal részvényt vásárolni?	OEHLER és mtsai. (2018)
33	Tudod-e, mi a teendőd, ha hitelkártyával/bankkártyával hibás terméket vásárolsz?	DANES – HIRA (1987)
34	Az ingatlanoknak nincs értékcsökkenése.	
35	Mennyire fontos szerinted egy országnak a jó hitelminősítés?	DANES – HIRA (1987), és LIGETI – SZŐRFI (2016)
36	Hány napod van meggondolni magadat bolti vásárlás esetén?	EURÓPAI BIZOTTSÁG (2019)
37	Hány napod van meggondolni magadat online vásárlás esetén?	
38	A hitelkártyával korlátlan összegben vásárolhatunk.	DANES – HIRA (1987)
39	A költségvetés elkészítésekor melyik jövedelemmel kell számolni?	
40	Érdemes-e szerinted befektetési céllal biztosítást kötni?	
41	A hitelek összehasonlításánál fontos a kamatokat figyelembe venni.	
42	A törlesztőrészlet befolyásolja... (Több is jelölhető.)	MAGYAR KERESKEDELMI BANK (2018), és ARGYELÁN (2019)
43	A pénzügyi alapoknak nincs kockázata mivel pénzünket csak bankszámlákra és értékpapírokba fektetjük.	DANES – HIRA (1987)
44	Az életben fontos a megfelelő célok kitűzése.	
45	Tudod-e Ön, hogy milyen pénzforrásai vannak a hitelezőjének?	
46	A hitelközvetítő igénybevételevel időt és pénzt spórolhatunk meg.	SZARVAS (2017)
47	Szerinted érdemes befektetési céllal kötvényt vásárolni?	OEHLER és mtsai. (2018)
48	Magánszemélyeknek az adómegállapításhoz szükséges bizonylatokat 1 évig kell megőrizniük.	1995. évi CXVII. törvény a személyi jövedelemadóról (a továbbiakban: Szja tv.; 1995)
49	A családok hozzájárulása fontos, amikor a pénzügyi tanácsadó költségvetést készít.	DANES – HIRA (1987)
50	Vannak kockázatmentes befektetések is.	
51	Használsz-e hitelkártyát banki azonosításra?	
52	A hitelintézetek nyilvántartanak...	DANES – HIRA (1987), és a 2013. évi CCXXXVII. törvény a hitelintézetekről és a pénzügyi vállalkozásokról (Hpt.; 2013)
53	Fontos-e számodra, hogy legyen balesetbiztosításod?	DANES – HIRA (1987)
54	Ha van hiteled, ismered-e a hiteleződ szabályzatát a törlesztőrészlet elmaradása esetére?	

55	Fontos-e számodra, hogy tudd egy hitel felvételekor, hogy mekkora összeget kell összesen visszafizetned?	
56	Szükséges-e szerinted 10 millió Ft lakáshitel felvételéhez 4 millió Ft önrész?	FÜLÖP (2019)
57	Szerinted érdemes-e befektetési céllal állampapírt vásárolni?	OEHLER és mtsai. (2018)
58	Fontos tudni, hogy mit akarunk az életben	DANES – HIRA (1987)
59	A THM minden, a hitelhez kapcsolódó költséget tartalmaz?	HITELSZÓTÁR (2019)
60	A nyugdíjjárulékunk egy része kerül az önkéntes nyugdíjpénztárnál vezetett névre szóló számlánkra.	LIFE PLUSZ KFT. (2019)
61	Tudod-e, mire terjed ki a kötelező gépjármű felelősségbiztosítás?	DANES – HIRA (1987)
62	Határidőre kifizeted-e a számláidat?	
63	Mennyi kamatot fizetsz általában, ha 30 napon belül rendezed a hitelkártyán keletkezett adósságodat?	
64	Szerinted érdemes-e befektetési céllal üzletrészt vásárolni?	OEHLER és mtsai. (2018)
65	A középiskolában szükség van pénzügyi ismeretek oktatására.	DANES – HIRA (1987)
66	A konszolidációs (adósságrendező) hitel jelzáloghitel-e?	
67	A magánszemélynek adott hitel adóköteles jövedelem.	Szja tv. (1995)
68	Tudja-e, hogyan kell a kamatot számítani?	DANES – HIRA (1987)
69	Fontos-e tudnod, hogy mekkora összeget kell egy törlesztőrészletre fizetned?	
70	Fontos-e számodra, hogy legyen széles körű magán egészségbiztosításod?	
71	A THM segít megbecsülni a hitel kamat- és árfolyamkockázatát.	HITELSZÓTÁR (2019)
72–77	Mennyire jellemez téged az alábbi állítás: ...?	CONSUMER FINANCIAL PROTECTION BUREAU (2017)
78–82	Milyen gyakran mondható rólad, hogy...?	
83	Mit jelent számodra a jobb életszínvonal?	
84	Szorongó és feszült vagyok.	SPITZER és mtsai. (2006)
85	Nem vagyok képes abbahagyni az aggodást.	
86	Túl sokat aggódóm különböző dolgokon.	
88	Zavar, ha csend vesz körül.	
89	Nem tudok megülni egyhelyben.	
90	Könnyen ingerült leszek.	
91	Félek, hogy hamarosan valami rossz fog történni.	

Forrás: saját kutatás

58. táblázat: A DEMIRGÜÇ-KUNT és munkatársai (2018) forrás és a kérdéseim közötti megfeleltetések

Én kérdésem száma	Forrás oldalszáma	Kérdés forrásszövege
1	vii	<i>older adults and young adults</i>
2	vi	<i>gender gap</i>
3	31	<i>urban-rural gap</i>
4	14	<i>to women...away from husbands</i>
11, 12	127	<i>account% “having an account”</i>
13	127	<i>has a debit card%</i>
14	127	<i>has a credit card%</i>
20	129	<i>received government payment...</i>
22	128	<i>mobile money account (%)</i>
23	127	<i>made or received digital payments...</i>
24	128	<i>paid utility bills from an account (%)</i>

Forrás: DEMIRGÜÇ-KUNT és mtsai. (2018)

